

=====

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====

ગુજરાત હાઈકોર્ટ, અમદાવાદ

આર/સ્પેશિયલ સિવિલ એપ્લિકેશન નં. ૭૮૧૪/૨૦૧૯

મંજૂરી અને સહી માટે:

માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે.બી. પારડીવાલા

અને

માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ એ.સી. રાવ

=====

૧	શું સ્થાનિક સમાચારપત્રોના પત્રકારોને ચુકાદો જોવાની મંજૂરી આપી શકાય?	હા
૨	રિપોર્ટરને મોકલવામાં આવે કે નહીં?	હા
૩	શું માનનીય ન્યાયમૂર્તિઓ ચુકાદાની અંતિમ નકલ જોવા માગે છે?	ના
૪	શું આ કેસમાં ભારતના બંધારણ અથવા તે હેઠળ કરવામાં આવેલા કોઈ હુકમના અર્થઘટન અંગેનો કાયદાનો કોઈ મહત્વનો પ્રશ્ન સમાવિષ્ટ છે?	ના

=====

આકાશ એક્સપ્લોરેશન સર્વિસીસ લિમિટેડ ડિરેક્ટર હેમન નવીનભાઈ હરિયા

મારફતે ... અરજદાર(રો)

વિરુદ્ધ

ઓઈલ એન્ડ નેચરલ ગેસ કોર્પોરેશન લિમિટેડ ... સામાવાળા(ઓ)

ઉપસ્થિતિ:

અરજદાર(રો) નં. ૧ તરફે શ્રી હસિત દવે (૧૩૨૧)

સામાવાળા(ઓ) નં. ૧ તરફે શ્રી અજય આર. મહેતા (૪૫૩)

કોરમ: માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે.બી. પારડીવાલા

અને

માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ એ.સી. રાવ

તારીખ : ૨૧/૦૬/૨૦૧૯

મૌખિક ચુકાદો

(માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે.બી. પારડીવાલા દ્વારા)

૧ કોઝ ટાઈટલમાં સુધારો કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવે છે. તે તાત્કાલિક કરવામાં આવશે.

૨ રૂલ તાત્કાલિક પરત કરવાપાત્ર. વિદ્વાન વકીલ શ્રી અજય મહેતા સામાવાળા
— કોર્પોરેશન વતી અને તેમના તરફથી રૂલની નોટિસની બજવણી માફ કરે છે.

૩ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની આ રિટ અરજી દ્વારા, કંપનીઝ એક્ટ, ૧૯૫૬ ની જોગવાઈઓ હેઠળ નિગમિત પબ્લિક લિમિટેડ કંપની એવા રિટ અરજદારે, તેના એક ડિરેક્ટર મારફતે, નીચે મુજબની દાદ માટે

અરજ કરેલ છે:

“(એ) આ નામદાર અદાલત આ પિટિશન દાખલ કરી મંજૂર કરવા મહેરબાની કરશો.

(બી) આ નામદાર અદાલત મેન્ડામસની રિટ અને/અથવા મેન્ડામસના સ્વરૂપની અન્ય કોઈ યોગ્ય રિટ, હુકમ અથવા નિર્દેશ જારી કરીને એવું ઠરાવવા અને જાહેર કરવા મહેરબાની કરશો કે અરજદારને કોઈ કારણદર્શક નોટિસ જારી કર્યા વિના અથવા અરજદારને સુનાવણીની કોઈ તક આપ્યા વિના તારીખ ૦૧/૦૪/૨૦૧૯ ની ટર્મિનેશન નોટિસ દ્વારા અરજદારનો કરાર સમાપ્ત કરવાની સામાવાળાની કાર્યવાહી ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૬ અને ૧૯(૧)(જી) નું ઉલ્લંઘન કરનારી છે અને તેને કાયદેસર અમાન્ય ઠેરવી રદ કરવા મહેરબાની કરશો.

(સી) આ નામદાર અદાલત કાયદાની યોગ્ય પ્રક્રિયાનું પાલન કર્યા વિના અને કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતોને વળગી રહ્યા વિના અરજદાર કંપની વિરુદ્ધ કોઈપણ દબાણપૂર્વકનાં પગલાં લેવાથી સામાવાળા કંપનીને મનાઈ ફરમાવતી પ્રોહિબિશનની રિટ અરજદારની તરફેણમાં જારી કરવા મહેરબાની કરશો.

(ડી) આ પિટિશન દાખલ થવા, સુનાવણી અને/અથવા આખરી નિકાલ પેઢિંગ હોય તે દરમિયાન, આ નામદાર અદાલત

સામાવાળા દ્વારા જારી કરવામાં આવેલી તારીખ ૦૧/૦૪/૨૦૧૯ ની ટર્મિનેશન નોટિસ (એનેક્સર-એ) ના અમલ, સંચાલન અને અમલીકરણ પર સ્ટે મૂકવા મહેરબાની કરશો.

(ઈ) આ પિટિશન દાખલ થવા, સુનાવણી અને/અથવા આખરી નિકાલ પેઝિંગ હોય તે દરમિયાન, આ નામદાર અદાલત કાયદાની યોગ્ય પ્રક્રિયાનું પાલન કર્યા વિના અથવા કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતોનું પાલન કર્યા વિના અરજદારનો કરાર સમાપ્ત કરવા માટે અરજદાર વિરુદ્ધ કોઈપણ દબાણપૂર્વકનાં પગલાં લેવાથી સામાવાળાને રોકવાનો નિર્દેશ આપવા મહેરબાની કરશો.

(એફ) આ નામદાર અદાલતને જે અન્ય અને વધુ રાહત ન્યાયી, યોગ્ય અને હિતાવહ જણાય તે અરજદારની તરફેણમાં મંજૂર કરવા મહેરબાની કરશો.”

૪ રિટ અરજદારનો કેસ, તેના પોતાના શબ્દોમાં, જેવો રિટ અરજીમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, તે નીચે મુજબ છે:

“૪.૧ સામાવાળા ઓ.એન.જી.સી. અમદાવાદ ખાતે આવેલી તેની વિવિધ સંપત્તિઓ માટે વર્ક ઓવર રિગ્સના ચાર્ટર હાયરિંગ માટે બે અલગ-અલગ ઓપન ટેન્ડરો બહાર પાડ્યા હતા. હાલના સામાવાળા દ્વારા તારીખ ૨૪/૦૭/૨૦૧૮ નું નં. ડી-૧૬-બીસી/૮૦૨૪ વાળું એક ટેન્ડર બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું અને

રિગ્સ ભાડે રાખવા માટેનું આવું જ અન્ય એક ટેન્ડર સામાવાળા દ્વારા નવી દિલ્હી ખાતે આવેલી તેની કચેરી મારફતે બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું. સદર ટેન્ડર તારીખ ૧૨/૦૭/૨૦૧૮ નું નં. આર.એ.એસ.એસ.સી./૧૮૦૦૫ વાળું હતું. અમદાવાદ કચેરી દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલું ટેન્ડર એક વર્ષના સમયગાળા માટે હતું જ્યારે સામાવાળા દ્વારા તેની નવી દિલ્હી ખાતેની કચેરી મારફતે બહાર પાડવામાં આવેલું ટેન્ડર ત્રણ વર્ષના સમયગાળા માટે હતું.

૪.૨ અરજદાર જણાવે છે કે હાલના અરજદારે બંને ટેન્ડરો માટે અરજી કરી હતી. અરજદાર જણાવે છે કે અરજદાર બંને ટેન્ડરોમાં ટેકનિકલ બિડમાં લાયક ઠરેલા જણાયા હતા. ત્યારબાદ, બંને ટેન્ડરોની પ્રાઈસ બિડ બે અલગ-અલગ તારીખોએ ખોલવામાં આવી હતી. અમદાવાદ ટેન્ડરની પ્રાઈસ બિડ તારીખ ૨૪/૦૮/૨૦૧૮ ના રોજ ખોલવામાં આવી હતી જ્યારે નવી દિલ્હી ટેન્ડરની પ્રાઈસ બિડ તારીખ ૦૬/૧૧/૨૦૧૮ ના રોજ ખોલવામાં આવી હતી.

૪.૩ અરજદાર જણાવે છે કે તારીખ ૨૪/૦૮/૨૦૧૮ ના રોજ અરજદારે હાલના સામાવાળાને એક પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે અરજદાર કંપની વતી એક શ્રી રામજી દેસાઈ પ્રાઈસ બિડમાં હાજરી આપશે. તારીખ

૦૨/૧૦/૨૦૧૮ ના રોજ અરજદાર કંપનીએ સામાવાળાને ફરી એકવાર પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે અમદાવાદ ટેન્ડર માટે ભાવની વાટાઘાટો કરવા માટે અરજદાર કંપનીનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા કંપની દ્વારા શ્રી વિપુલ હરિયા અને શ્રી હેમાંગ હરિયાને અધિકૃત કરવામાં આવ્યા છે.

૪.૪) અરજદાર જણાવે છે કે હાલના અરજદારે અમદાવાદ કચેરી દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા ટેન્ડર માટે દરરોજ રૂ. ૧,૧૭,૬૦૦.૦૬ નો ભાવ ટાંક્યો હતો, જ્યારે સામાવાળાની નવી દિલ્હી કચેરી દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા ટેન્ડર માટે અરજદાર દ્વારા ટાંકવામાં આવેલ ભાવ દરરોજ રૂ. ૮૫,૬૫૨.૨૮ હતો.

૪.૫) અરજદાર જણાવે છે અને રજૂઆત કરે છે કે સામાવાળા પણ એ હકીકતથી સારી રીતે વાકેફ હતા કે અરજદારે સામાવાળાની અમદાવાદ કચેરી અને નવી દિલ્હી કચેરી દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા બે ટેન્ડરો માટે એક જ કામ માટે બે અલગ-અલગ ભાવો ટાંક્યા હતા, કારણ કે અમદાવાદ કચેરી દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલું ટેન્ડર માત્ર એક વર્ષના સમયગાળા માટે હતું જ્યારે નવી દિલ્હી કચેરી દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલું ટેન્ડર ત્રણ વર્ષના સમયગાળા માટે હતું.

૪.૬) અરજદાર જણાવે છે કે તારીખ ૦૮/૧૦/૨૦૧૮ ના રોજ અરજદારે નેગોશિયેટેડ રિવાઈઝ્ડ પ્રાઈસ બિડ (કેટેગરી ૧) ના મથાળા હેઠળ શ્રેષ્ઠ વાટાઘાટ દરો ઓફર કરતો પત્ર સામાવાળાને ફરી એકવાર

લખ્યો હતો. તારીખ ૧૦/૧૦/૨૦૧૮ ના રોજ સામાવાળાએ હાલના અરજદારને એક પત્ર લખ્યો હતો જેનો અરજદારે તારીખ ૧૫/૧૦/૨૦૧૮ ના પત્ર દ્વારા જવાબ આપ્યો હતો જેમાં અરજદારે ખુલાસાનો પત્ર (જસ્ટિફિકેશન લેટર) આપ્યો હતો.

૪.૭) અરજદાર જણાવે છે કે ત્યારબાદ, હાલના સામાવાળાએ બંને ટેન્ડરોમાં ભાવની વાટાઘાટો માટે અરજદારને બોલાવ્યા હતા. અમદાવાદ ટેન્ડર માટે ભાવની વાટાઘાટો તારીખ ૦૮/૧૧/૨૦૧૮ ના રોજ થઈ હતી; જ્યારે નવી દિલ્હી ટેન્ડર માટે ભાવની વાટાઘાટો તારીખ ૨૬/૧૧/૨૦૧૮ ના રોજ થઈ હતી.

૪.૮) અરજદાર જણાવે છે કે ત્યારબાદ અરજદારને તારીખ ૧૦/૧૦/૨૦૧૮ ના રોજ સામાવાળા તરફથી એક ઈ-મેઈલ મળ્યો હતો જેમાં અમદાવાદ ટેન્ડર તેમજ નવી દિલ્હી ટેન્ડર માટે અરજદાર દ્વારા ટાંકવામાં આવેલા ભાવના તફાવત અંગે ખુલાસો માંગવામાં આવ્યો હતો. હાલના અરજદારે સદર ઈ-મેઈલના જવાબમાં સામાવાળા કોર્પોરેશનના અધિકારીઓ સાથે અનેક ચર્ચાઓ કરી હતી અને છેલ્લે તારીખ ૧૮/૧૧/૨૦૧૮ ના રોજ સામાવાળાના અધિકારી સાથે એક વ્યક્તિગત બેઠક કરી હતી જેમાં પક્ષકારો વચ્ચે સંમતિ સધાઈ હતી કે અમદાવાદ ટેન્ડર માટેનો દર દરરોજ રૂ. ૧,૧૬,૮૩૮.૫૧ રહેશે. અરજદારે તારીખ ૧૮/૧૧/૨૦૧૮ ના પત્ર દ્વારા શ્રેષ્ઠ ભાવ વાટાઘાટ દરો ઓફર કર્યા

હતી.

૪.૯) અરજદાર જણાવે છે કે તેવી જ રીતે નવી દિલ્હી ટેન્ડર માટે ભાવની વાટાઘાટો તારીખ ૨૬/૧૧/૨૦૧૮ ના રોજ થઈ હતી. ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનેક વાટાઘાટો કર્યા પછી, બંને ટેન્ડરો માટે લેટર ઓફ ઇન્ટેન્ડ પણ જારી કરવામાં આવ્યો હતો. અમદાવાદ ટેન્ડરના સંબંધમાં તારીખ ૦૧/૧૨/૨૦૧૮ નો લેટર ઓફ ઇન્ટેન્ડ જારી કરવામાં આવ્યો હતો જ્યારે નવી દિલ્હી ટેન્ડરના સંબંધમાં તારીખ ૨૫/૧૨/૨૦૧૮ નો લેટર ઓફ ઇન્ટેન્ડ જારી કરવામાં આવ્યો હતો.

૪.૧૦) અરજદાર જણાવે છે કે લેટર ઓફ ઇન્ટેન્ડ અનુસાર, અરજદારે સાઈટ પર રિગ્સ તૈનાત કરવાનું પણ શરૂ કર્યું હતું અને તારીખ ૨૧/૧૨/૨૦૧૮ ના રોજ સાઈટ પર કામ શરૂ કર્યું હતું. અમદાવાદ કચેરી દ્વારા ફાળવવામાં આવેલા ટેન્ડર મુજબ અરજદારનું કામકાજ સરળતાથી ચાલી રહ્યું હતું. જો કે, અરજદારના ભારે આઘાત અને આશ્ચર્ય વચ્ચે, હાલના અરજદારને તારીખ ૨૨/૦૨/૨૦૧૯ નો એક ઈ-મેઈલ મળ્યો હતો જેમાં તેના અમદાવાદ ટેન્ડરને ફાળવવામાં આવેલા કરારના સંબંધમાં નવી દિલ્હી ટેન્ડરના ભાવ સાથે મેળ બેસાડવા અરજદારને વિનંતી કરવામાં આવી હતી. અરજદારે તારીખ ૨૮/૦૨/૨૦૧૯ ના રોજ સદર ઈ-મેઈલનો જવાબ આપતા જણાવ્યું હતું કે ભાવ મેળવવાની સામાવાળાની વિનંતી સ્વીકારી શકાય તેમ નથી કારણ કે નવી દિલ્હીનું

ટેન્ડર ત્રણ વર્ષના સમયગાળા માટે હતું જ્યારે અમદાવાદ કચેરી દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલું ટેન્ડર માત્ર એક વર્ષના સમયગાળા માટે હતું. તેમાં વધુમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે સામાવાળા પણ તે બાબતથી સારી રીતે વાકેફ હતા અને તેઓ બે અલગ-અલગ ભાવો માટે સંમત પણ થયા હતા અને ત્યારબાદ લેટર ઓફ ઇન્ટેન્ટ જારી કર્યો હતો.

૫) ઉપરોક્ત હકીકતો અને સંજોગોને ધ્યાને લેતાં, તારીખ ૦૧/૦૪/૨૦૧૯ ના રોજ, સામાવાળાએ ટેન્ડર દસ્તાવેજની કલમ પર આધાર રાખીને અરજદારને ટર્મિનેશન નોટિસ જારી કરી હતી. અરજદારે તારીખ ૦૮/૦૪/૨૦૧૯ ના પત્ર દ્વારા સદર ટર્મિનેશન હુકમનો જવાબ આપ્યો હતો. સદર જવાબમાં અરજદારે સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું હતું કે અરજદાર દ્વારા કોઈપણ શરતનો ભંગ કરવામાં આવ્યો નથી અને માત્ર અમદાવાદ અને દિલ્હીના ભાવમાં તફાવત હોવાના કારણે જ સદર કરાર રદ કરવામાં આવ્યો હતો. સામાવાળાનું આ કૃત્ય ગેરકાયદેસર, અતાર્કિક અને મનનો ઉપયોગ કર્યા વિનાનું તેમજ કાયદાના સ્થાપિત સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધનું હોવાથી, અન્ય કોઈ વિકલ્પ ન બચતાં, અરજદારે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ હાલની પિટિશન દ્વારા આ માનનીય હાઈકોર્ટનો આશરો લીધો છે.”

૫ આમ, રજૂઆતો પરથી જણાય છે કે રિગ ઓપરેટિંગ ડે રેટ (ઈ.ડી.આર.) ના મુદ્દે એક પૂર્ણ થયેલા કરારને રદ કરવાની સામાવાળા – કોર્પોરેશન તરફની કાર્યવાહીથી, અને તે પણ જ્યારે વાસ્તવિક સંશોધન કાર્ય ચાલુ હતું ત્યારે, રિટ

અરજદાર વ્યથિત અને અસંતુષ્ટ છે. એવું જણાય છે કે એક વર્ષના સમયગાળા માટે અમદાવાદ એસેટ માટે એક ત્રીસ ટનની વર્ક ઓવર રિગના ચાર્ટર હાયરિંગ માટે નોટિફિકેશન ઓફ એવોર્ડ (ટેન્ડર નં. ડી-૧૬-બીસી/૮૦૨૪) કોર્પોરેશન દ્વારા રિટ અરજદારની તરફેણમાં તારીખ ૧લી ડિસેમ્બર ૨૦૧૮ ના રોજ જારી કરવામાં આવ્યો હતો. રિગ ઓપરેટિંગ ડે રેટ રૂ. ૧,૦૮,૭૫૦/- વત્તા ૧૨% જી.એસ.ટી. નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. કોર્પોરેશન તે મુજબ રિગ ઓપરેશન ડે રેટ ચૂકવવા સંમત થયું હતું, અને રિટ અરજદારે તેનું સંશોધન કાર્ય શરૂ કર્યું હતું. લગભગ ચાર મહિનાના સમયગાળા પછી, જ્યારે સંશોધન કાર્ય ચાલુ હતું, ત્યારે અચાનક, કોર્પોરેશને રિગ ઓપરેટિંગ ડે રેટ અંગેનો મુદ્દો ઉઠાવ્યો હતો. કોર્પોરેશને રિટ અરજદારને રૂ. ૮૫,૪૦૩=૫૯ ના ઇ.ડી.આર. સાથે કામ હાથ ધરવા જણાવ્યું હતું. કોર્પોરેશને રિટ અરજદારને સદર રકમના ઇ.ડી.આર. સાથે કામ ચાલુ રાખવા જણાવ્યું હતું, કારણ કે અન્ય એક કરારમાં, રિટ અરજદારે ઇ.ડી.આર. તરીકે રૂ. ૮૫,૪૦૩=૫૯ ટાંક્યા હતા.

૬ એવું જણાય છે કે રિટ અરજદારે તેનો વિરોધ કર્યો હતો કારણ કે આ મુદ્દો સંશોધન કાર્યની મધ્યમાં ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો, અને તે પણ બંને પક્ષો દ્વારા સંમત થયેલા નિયત નિયમો અને શરતો પર કરાર પૂર્ણ થઈ ગયા પછી. રિટ અરજદારે કોર્પોરેશનનું ધ્યાન દોર્યું હતું કે ઇ.ડી.આર. ઘટાડવો તે તેમના તરફથી વાજબી નહોતું. રિટ અરજદારે કોર્પોરેશનનું ધ્યાન દોર્યું હતું કે દિલ્લી કરારના સંબંધમાં ટાંકવામાં આવેલા ઇ.ડી.આર.ને અમદાવાદ ખાતેના કરાર સાથે કોઈ લેવાદેવા નહોતી. આવા

સંજોગોમાં, રિટ અરજદારે કોર્પોરેશન સમક્ષ રજૂઆત કરી હતી કે દિલ્લી પ્રોજેક્ટ માટે ટાંકવામાં આવેલ ઇ.ડી.આર. અમદાવાદ ખાતેના પ્રોજેક્ટ પર લાગુ કરી શકાય નહીં. બંને કરારો માટે ઇ.ડી.આર. શા માટે અલગ છે તે અંગે પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરતી વખતે રિટ અરજદારે કોર્પોરેશન સમક્ષ બંને કરારો વચ્ચેના તફાવત દર્શાવતા લક્ષણો દર્શાવ્યા હતા. રિટ અરજદાર દ્વારા કોર્પોરેશન સમક્ષ જે પાસાંઓ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો હતો, તે નીચે મુજબ છે:

“૧. કરારનો સમયગાળો માત્ર ૧ વર્ષ માટે છે.

૨ . માનવબળ તાલીમ ખર્ચ ભોગવવો પડે છે.

૩ . છેલ્લા કરાર કરતાં ડીઝલના ભાવમાં ૨૦-૨૫% નો વધારો થયો છે અને દરરોજ ડીઝલમાં ભાવવધારો થઈ રહ્યો છે.

૪ . ડીઝલના ભાવવધારાને કારણે, અમારી સહાયક સેવાઓના દરોમાં પણ વધારો થયો છે એટલે કે પાણીનો પુરવઠો (૮%), ભોજન (૨૦%), સુરક્ષા સેવાઓ (૨૦%), પરિવહન સેવાઓ (૨૦%), સમારકામ ખર્ચમાં વધારો થયો છે (૧૨%) વગેરે.

૫ . બી.ઓ.પી. નું પુનઃપ્રમાણીકરણ કરાવવું પડે તેમ છે અને તેનો ખર્ચ આશરે ૨૪ લાખ છે.

૬ . માનવબળની ભારે માંગને કારણે, માનવબળના વેતનમાં ૩૦%

નો વધારો થયો છે.

૭ . વિદેશી ટૂંકિયામણમાં વધારો થવાને કારણે આયાત કિંમતોમાં ૨૫-૩૦% નો વધારો થયો છે.”

૭ એવું જણાય છે કે કોર્પોરેશને અચાનક જ કરાર સમાપ્ત કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. આવા સંજોગોમાં, રિટ અરજદાર પર તારીખ ૧લી એપ્રિલ ૨૦૧૯ ની ટર્મિનેશન નોટિસ જારી કરવામાં આવી હતી, જે રિટ અરજી સાથે એનેક્સર : 'એ' પર છે.

૮ સામાવાળા – કોર્પોરેશન તરફની આવી મનસ્વી, ગેરવાજબી અને અયોગ્ય કાર્યવાહીથી અસંતુષ્ટ થઈને, કરાર સમાપ્ત કરવાની વાદગ્રસ્ત નોટિસને કાયદેસર અમાન્ય ઠેરવી રદ કરવાની માંગ સાથે રિટ અરજદાર આ રિટ અરજી લઈને અહીં આ અદાલત સમક્ષ ઉપસ્થિત થયા છે.

૯ આ અદાલત દ્વારા કોર્પોરેશનને જારી કરવામાં આવેલી નોટિસના જવાબમાં, કોર્પોરેશન તેના વકીલ શ્રી અજય મહેતા મારફતે ઉપસ્થિત થયું છે. જવાબ પરથી પ્રતિબિંબિત થતું કોર્પોરેશનનું વલણ નીચે મુજબ છે:

“૭ હું જણાવું છું અને રજૂઆત કરું છું કે પક્ષકારો વચ્ચે થયેલો કરાર સામાવાળા કોર્પોરેશનને કોઈપણ કારણ દર્શાવ્યા વિના ૩૦ દિવસની નોટિસ આપીને કરાર સમાપ્ત કરવાનો સ્પષ્ટ અધિકાર આપે છે. હાલના કેસમાં, તારીખ ૧લી એપ્રિલ, ૨૦૧૯ ના રોજ

નોટિસ જારી કરવામાં આવી હતી અને તારીખ ૩૦મી એપ્રિલ, ૨૦૧૮ ના રોજના રિંગ ડી-હાયરિંગ સર્ટિફિકેટ દ્વારા એટલે કે એક મહિનાનો સમયગાળો પૂરો થતાં જ સમાપ્તિ પૂર્ણ થઈ ગઈ છે. અરજદારની રિંગ મુક્ત કરવામાં આવી હતી અને કરાર યોગ્ય રીતે સમાપ્ત થઈ ગયેલ છે. અરજદારના રિંગ ઇન-ચાર્જ દ્વારા યોગ્ય રીતે પ્રતિ-સહી કરાયેલ રિંગ ડી-હાયરિંગ સર્ટિફિકેટની નકલ આ સાથે જોડેલ છે અને તેને એનેક્સર-આર/૧ તરીકે ચિહ્નિત કરવામાં આવેલ છે. હું જણાવું છું અને રજૂઆત કરું છું કે ઉપરોક્ત બાબતોને ધ્યાને લેતાં, કરાર પૂર્ણ થઈ ગયો છે અને કરાર મુજબ રિંગ ભાડે રાખવા માટે સામાવાળા કોર્પોરેશનને ફરજ પાડતી કોઈપણ ફરજિયાત રાહત મેળવવા માટે અરજદાર હકદાર હોવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી. હાલનો કરાર સમાપ્ત કરી શકાય તેવો (ડિટર્મિનેબલ) કરાર છે/હતો અને તે સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો હોવાથી, સ્પેસિફિક રિલીફ એક્ટ, ૧૯૬૩ ની કલમ ૧૪ ની જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં રાખીને આવા કરારના ફરજિયાત ચોક્કસ પાલન માટે અરજદાર હકદાર હોવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી. હું જણાવું છું અને રજૂઆત કરું છું કે જો અરજદાર આ સમાપ્તિથી વ્યથિત હોય અને એવું માનતા હોય કે આ સમાપ્તિ કાયદા અનુસાર નહોતી, તો અરજદાર હંમેશા નુકસાની માટેનો દાવો કરી શકે છે. જો કે, અરજદાર કરારની સમાપ્તિને પડકારવા

અને તેના ફરજિયાત પાલનની માંગ કરવા માટે હકદાર હોવાનો
કોઈ પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી.

૮ . પૂર્વોક્ત બાબતો પર પ્રતિકૂળ અસર પહોંચાડ્યા વિના,
સામાવાળા કોર્પોરેશનનો પેરાવાર જવાબ નીચે મુજબ છે:

૮.૧ પેરાગ્રાફ નં. ૧ ની વિગતોનો ઇનકાર કરવામાં આવે છે. એ પણ
રેકર્ડ પરની બાબત છે કે અરજદારના કોઈપણ ડિરેક્ટર અથવા
હિતધારકોએ હાલની પિટિશન દાખલ કરી નથી અને પિટિશન માત્ર એક
લિમિટેડ કંપની દ્વારા જ દાખલ કરવામાં આવી છે જે સંપૂર્ણપણે ટકી શકે
તેમ નથી કારણ કે તેને કોઈ મૂળભૂત અધિકારો નથી. ભારતના બંધારણ
હેઠળ ખાતરી આપવામાં આવેલા મૂળભૂત અધિકારના રક્ષણ માટે કંપની
હકદાર હોવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી અને આવો અધિકાર માત્ર નાગરિકને જ
હોય છે. અરજદાર નાગરિક ન હોવાથી, અરજદાર હાલની પિટિશન ટકાવી
રાખવા માટે હકદાર હોવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી અને માત્ર આ
ટૂંકા કારણસર જ, હાલની પિટિશન નામંજૂર થવાને પાત્ર છે.

૮.૨ પેરાગ્રાફ નં. ૨ ની વિગતો રેકર્ડ પરની બાબત છે.

૮.૩ પેરાગ્રાફ નં. ૩ ના સંદર્ભમાં, તારીખ ૧લી એપ્રિલ, ૨૦૧૯ ની
ટર્મિનેશન નોટિસને પડકારવા માટે અરજદાર હકદાર હોવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ
ઊભો થતો નથી કારણ કે તે કરારની જોગવાઈઓને સંપૂર્ણપણે અનુરૂપ છે
અને તેનાથી અરજદાર વ્યથિત થવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. કરારની એક

નકલ આ સાથે જોડેલ છે અને તેને એનેક્સર આર-૨ તરીકે ચિહ્નિત કરવામાં આવેલ છે.

૮.૪ પેરાગ્રાફ નં. ૪ ની વિગતો રેકર્ડ પરની બાબત છે. જો કે, દર્શાવેલા ટેન્ડર નંબરો ખોટા છે. ઓ.એન.જી.સી., અમદાવાદ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલું ટેન્ડર ડી૧૬બીસી૧૮૦૨૪ છે જ્યારે કોર્પોરેટ કચેરી દિલ્હી દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલું ટેન્ડર ઝેડએનએસએસી૧૮૦૦૫ છે. એ પણ રેકર્ડ પરની બાબત છે કે બંને ટેન્ડર દસ્તાવેજોનો ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં તેની નકલો પિટિશન સાથે જોડવામાં આવી નથી અને માત્ર કોર્પોરેટ કચેરી દ્વારા જારી કરાયેલ ટેન્ડર નોટિસ જ એનેક્સર-બી તરીકે જોડવામાં આવી છે. સામાવાળા જ્યારે અને જ્યાં જરૂર જણાય ત્યારે બંને ટેન્ડર દસ્તાવેજોનો સંદર્ભ લેવા અને તેના પર આધાર રાખવાની પરવાનગી માંગે છે.

૮.૫ પેરાગ્રાફ નં. ૪.૨ ના સંદર્ભમાં, આક્ષેપ કર્યા મુજબ અમદાવાદ ટેન્ડરની પ્રાઈસ બિડ રજમી ઓગસ્ટ, ૨૦૧૮ ના રોજ ખોલવામાં આવી હતી તે ખોટું છે. પ્રાઈસ બિડ રજમી સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૮ ના રોજ ખોલવામાં આવી હતી.

૮.૬ પેરાગ્રાફ નં. ૪.૩ ની વિગતો કોઈ મહત્વ ધરાવતી નથી અને ગમે તે સંજોગોમાં રેકર્ડ પરની બાબત છે.

૮.૭ ૪.૪ ના સંદર્ભમાં, એ હકીકતની બાબત છે કે અરજદારે અમદાવાદ

ટેન્ડરના જવાબમાં રૂ. ૧,૧૭,૬૦૦.૦૬ નો ઇ.ડી.આર. ટાંક્યો હતો.

૮.૮ પેરાગ્રાફ નં. ૪.૫ ના સંદર્ભમાં, એક જ કામ માટે અલગ-અલગ સ્થળોએ ટેન્ડરો બહાર પાડવામાં આવ્યા હતા. ઓ.એન.જી.સી. ની અમદાવાદ એસેટ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલું ટેન્ડર એક વર્ષના સમયગાળા માટે હતું જ્યારે કોર્પોરેટ કચેરી, નવી દિલ્હી દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલું ટેન્ડર ત્રણ વર્ષના સમયગાળા માટે હતું. એ જ કામ માટે કોર્પોરેટ કચેરી દ્વારા તારીખ ૧૨/૦૭/૨૦૧૮ ના રોજ ટેન્ડર બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું. સામાવાળાની દિલ્હી કચેરી મારફતે કરાર આખરી થાય અને તે હેઠળના સાધનોની ગતિશીલતા થાય ત્યાં સુધી સામાવાળાની ટૂંકા ગાળાની જરૂરિયાત પૂરી કરવા માટે કરારની અકાળ સમાપ્તિ માટેની ચોક્કસ શરત સાથે હાલનું ટેન્ડર તારીખ ૨૪/૦૭/૨૦૧૮ ના રોજ બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું. એ ઉદ્દેશ કરવો પ્રસ્તુત છે કે હાલના ટેન્ડરમાં કરારનો સમયગાળો પૂરો થાય તે પહેલાં પણ સમાન કામ માટે દિલ્હી કચેરી દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા ટેન્ડર મારફતે અરજદારે રિગ તૈનાત કરવી પડી શકે છે તે હકીકતથી સંપૂર્ણપણે વાકેફ હોવા છતાં અરજદારે દિલ્હી કચેરી મારફતે બહાર પાડવામાં આવેલા ટેન્ડર માટે જે રિગ ટાંકી હતી તે જ નં. આર.જે. ૦૪ ઇ.એ. ૦૭૦૧ વાળી રિગ હાલના ટેન્ડરમાં ટાંકી હતી.

૮.૯ પેરાગ્રાફ નં. ૪.૬ ની વિગતો રેકર્ડ પરની બાબત છે. જો કે

સામાવાળા જ્યારે અને જ્યાં જરૂર જણાય ત્યારે રેકર્ડનો સંદર્ભ લેવા અને તેના પર આધાર રાખવાની પરવાનગી માંગે છે.

૮.૧૦ પેરાગ્રાફ નં. ૪.૭ ના સંદર્ભમાં, અમદાવાદ ટેન્ડર માટે પ્રથમ ભાવ વાટાઘાટો ૩૭ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૮ ના રોજ યોજાઈ હતી અને જણાવ્યા મુજબ ૮મી નવેમ્બર, ૨૦૧૮ ના રોજ નહીં. નવી દિલ્હીનું ટેન્ડર બિલકુલ પ્રશ્ન હેઠળ નહોતું અને સામાવાળા તેની સાથે કોઈ સંબંધ ધરાવતા નથી.

૮.૧૧ પેરાગ્રાફ નં. ૪.૮ ના સંદર્ભમાં, એ પણ રેકર્ડ પરની બાબત છે કે અરજદારે ભાવ વાટાઘાટો પછી એક પત્ર રજૂ કર્યો હતો જેમાં ટાંકવામાં આવેલ દર દરરોજ રૂ. ૧,૧૬,૯૩૯.૫૧ હતો.

૮.૧૨ ૪.૮ ના સંદર્ભમાં, નવી દિલ્હી ટેન્ડરનો સંદર્ભ હાલના કેસની હકીકતો સાથે પ્રસ્તુત નથી. એ પણ રેકર્ડ પરની બાબત છે કે અમદાવાદ એસેટ દ્વારા ૧લી ડિસેમ્બર, ૨૦૧૮ ના રોજ નોટિફિકેશન ઓફ એવોર્ડ જારી કરવામાં આવ્યો હતો અને દિલ્હી કચેરી દ્વારા ૨૮મી ડિસેમ્બર, ૨૦૧૮ ના રોજ લેટર ઓફ એવોર્ડ જારી કરવામાં આવ્યો હતો. એ નોંધવું પણ પ્રસ્તુત છે કે પેરાગ્રાફ નં. ૪.૮ માં દર્શાવેલ એનેક્સર-એચ, ઓ.એન.જી.સી., દિલ્હી દ્વારા દર વગર જારી કરાયેલ લેટર ઓફ એવોર્ડ છે (પેરા ૬.૧).

૮.૧૩ પેરાગ્રાફ નં. ૪.૧૦ ના સંદર્ભમાં, ઇ.ડી.આર. (દરરોજનો રૂ. ૧,૧૬,૯૩૯.૫૧ નો દર) સાથે રજીસ્ટ્રેશન નં. આર.જે. ૦૪ ઇ.એ.

૦૭૦૧ વાળી વર્ક ઓવર રિગ ભાડે રાખવા માટે અરજદારને તારીખ ૧/૧૨/૨૦૧૮ નો નોટિફિકેશન ઓફ એવોર્ડ જારી કરવામાં આવ્યો હતો. જો કે, ઓ.એન.જી.સી. દિલ્હીએ તારીખ ૨૮મી ડિસેમ્બર, ૨૦૧૮ ના રોજ બરાબર એ જ કામ માટે રજીસ્ટ્રેશન નં. આર.જે. ૦૪ ઇ.એ. ૦૭૦૧ વાળી રિગ માટે રૂ. ૮૫,૪૦૩.૫૯ ના ઇ.ડી.આર. સાથે લેટર ઓફ એવોર્ડ જારી કર્યો હતો જે અમદાવાદ એસેટ માટે સંમત થયેલા દર કરતાં ૨૬.૯૬% ઓછો હતો તે હકીકતની જાણ થયા પછી. ઓ.એન.જી.સી. દિલ્હી દ્વારા એ જ રિગ, એ જ સ્થળ (એટલે કે ઓ.એન.જી.સી. અમદાવાદ માટે) અને કામના સમાન વ્યાપ માટે આપવામાં આવેલ એ જ રિગનો દર ૨૬.૯૬% ઓછો હોવાથી, અરજદારને ઓ.એન.જી.સી. અમદાવાદના દરને ઓ.એન.જી.સી. દિલ્હીના દર સાથે મેળવીને ઘટાડવા વિનંતી કરીને એક પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ અરજદારે તેનો ઇનકાર કર્યો હતો. પક્ષકારો વચ્ચેના વિવિધ પત્રવ્યવહારોનો સંદર્ભ એ રેકર્ડ પરની બાબત છે, જો કે, સામાવાળા આ સંબંધમાં રેકર્ડનો સંદર્ભ લેવા અને તેના પર આધાર રાખવાની પરવાનગી માંગે છે.

૯ . પેરાગ્રાફ નં. ૫ ના સંદર્ભમાં, કોન્ટ્રાક્ટર દ્વારા દરો ઘટાડીને સરખા કરવામાં આવ્યા ન હોવાથી અને કરારની જોગવાઈઓ મુજબ, સામાવાળા કોર્પોરેશન માટે કરાર સમાપ્ત કરવાનો વિકલ્પ ખુલ્લો હોવાથી, નોટિફિકેશન ઓફ એવોર્ડની કલમ નં. ૫(૫) તેમજ સ્પેશિયલ કન્ડિશન્સ ઓફ કોન્ટ્રાક્ટની કલમ નં. ૨.૪(૫) અને કલમ નં. ૨૯.૩

મુજબ તારીખ ૧લી એપ્રિલ, ૨૦૧૯ ની ટર્મિનેશન નોટિસ જારી કરવામાં આવી હતી જેમાં નીચે મુજબ નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે:

નોટિફિકેશન ઓફ એવોર્ડની કલમ નં. ૫

“ઓપરેટર્સ પાસે ૩૦ દિવસની અગાઉથી લેખિત નોટિસ આપીને એક વર્ષની મુદત પૂરી થતાં પહેલાં કોઈપણ સમયે કરાર સમાપ્ત કરવાનો વિકલ્પ રહેશે.”

સ્પેશિયલ કન્ડિશન્સ ઓફ કોન્ટ્રાક્ટની કલમ નં. ૨.૪(૫) અને કલમ નં. ૨૯.૩ નીચે મુજબ વંચાય છે:

“કરારમાં અન્યત્ર આપેલી જોગવાઈઓ ઉપરાંત અને જનરલ કન્ડિશન્સ ઓફ કોન્ટ્રાક્ટની કલમ ૧૮ માં જણાવેલી જોગવાઈઓ હોવા છતાં, ઓપરેટર (ઓ.એન.જી.સી.) પાસે કોઈપણ કારણ દર્શાવ્યા વિના કોન્ટ્રાક્ટરને ૩૦ દિવસની આગોતરી નોટિસ આપીને આ કરાર સમાપ્ત કરવાનો અધિકાર રહેશે અને કોન્ટ્રાક્ટર દ્વારા અગાઉ કરવામાં આવેલા કામ સિવાય ઓપરેટર દ્વારા કોઈપણ કારણ અથવા નુકસાન કે કોઈપણ વળતર ચૂકવવાપાત્ર રહેશે નહીં.”

૧૦. તે મુજબ, ઉપર દર્શાવેલ કરારની જોગવાઈઓ અનુસાર, સામાવાળા કોર્પોરેશને તારીખ ૧લી એપ્રિલ, ૨૦૧૯ ની ટર્મિનેશન

નોટિસ જારી કરી હતી અને તારીખ ૩૦મી એપ્રિલ, ૨૦૧૯ ના એનેક્સર-આર/૧ મુજબ, પ્રશ્નવાળી રિંગ મુક્ત કરવામાં આવી હતી અને હવે સામાવાળા કોર્પોરેશન સાથે તે વધુ કાર્યરત/કાર્યાભિવત નથી. હું જણાવું છું અને રજૂઆત કરું છું કે સમાપ્તિ પૂર્ણ થઈ ગઈ હોવાથી, સદર સમાપ્તિને રદ કરવાની માંગણી અરજદાર કરે તેવો કોઈ પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી. સ્પેસિફિક રિલીફ એક્ટની કલમ ૧૪ ની ચોક્કસ જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં રાખીને કરારના કોઈપણ ફરજિયાત ચોક્કસ પાલન માટે અરજદાર હકદાર હોવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી. હું જણાવું છું અને રજૂઆત કરું છું કે હાલની પિટિશન તદ્દન ટકી ન શકે તેવી છે. આક્ષેપ કર્યા મુજબ અથવા બિલકુલ સામાવાળાનું આ કૃત્ય ગેરકાયદેસર, અતાર્કિક, મનનો ઉપયોગ કર્યા વિનાનું કે કાયદાના સ્થાપિત સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધનું છે તે વાતનો ઇનકાર કરવામાં આવે છે. આ સામાવાળા કોર્પોરેશન દ્વારા વાપરવામાં આવેલો કરાર આધારિત અધિકાર છે અને અરજદાર તેને પડકારવા માટે હકદાર હોવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી કારણ કે તે કરારના નિયમો અને શરતોને અનુરૂપ છે.

૧૧. વિવિધ કારણોની વિગતોનો સ્પષ્ટપણે ઇનકાર કરવામાં આવે છે. આક્ષેપ કર્યા મુજબ અથવા બિલકુલ ટર્મિનેશન નોટિસ ખોટી, ગેરકાયદેસર, મનનો ઉપયોગ કર્યા વિનાની કે કુદરતી

ન્યાયના સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધની છે તે વાતનો ઇનકાર કરવામાં આવે છે. એ પણ રેકર્ડ પરની બાબત છે કે પક્ષકારો વચ્ચે યોગ્ય રીતે સહી થયેલો કરાર સામાવાળા કોર્પોરેશનને કરાર સમાપ્ત કરવાનો અધિકાર આપે છે અને સામાવાળા કોર્પોરેશને તેને અનુરૂપ કામગીરી કરી છે, તેથી અરજદાર તેને પડકારે તેવો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી.

૧૨ . ગ્રાઉન્ડ (ડી) ના સંદર્ભમાં, સમાપ્તિ માટે કોઈ કારણો આપવાની જરૂર હતી તે વાતનો ઇનકાર કરવામાં આવે છે. ઉપર પુનઃ રજૂ કરાયેલી કલમ સ્પષ્ટપણે જોગવાઈ કરે છે કે સામાવાળા કોર્પોરેશન કોઈપણ કારણ દર્શાવ્યા વિના તેને સમાપ્ત કરવા માટે હકદાર છે.

૧૩ . ગ્રાઉન્ડ (એફ) અને (જી) ના સંદર્ભમાં, કોઈપણ ખર્ચ કરવામાં આવ્યો હતો અથવા રોકાણ કરવામાં આવ્યું હતું તે વાતનો ઇનકાર કરવામાં આવે છે. પ્રશ્નવાળી રિગ અરજદારના કબજામાં છે અને વાસ્તવમાં, સદર રિગ અરજદાર દ્વારા દિલ્લી કરાર માટે ઓફર કરવામાં આવી હતી કે જેના માટે અરજદારે ગતિશીલતા (મોબિલાઇઝેશન) શરૂ કરવી પડત અને રિગ કાર્યરત થાત કે જેથી અરજદાર નિર્દિષ્ટ દરો મેળવી શકત. તેથી અરજદાર દ્વારા કોઈ કથિત મોટું રોકાણ કરવામાં આવ્યું હતું તે વાતનો ઇનકાર કરવામાં આવે છે. ગમે તે સંજોગોમાં, આપું કોઈ રોકાણ

કરવામાં આવ્યું હોવાનો સ્પષ્ટપણે ઇનકાર કરતી વખતે પણ એવું માની લેવામાં આવે તો પણ, તે નુકસાનીનો પ્રશ્ન છે જે અરજદારે પુરાવા રજૂ કરીને સાબિત કરવો પડશે અને તે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ ન્યાયનિર્ણય યોગ્ય બાબત નથી.

૧૪ . ગ્રાઉન્ડ (એચ) ના સંદર્ભમાં, સમાપ્તિ દૂષિત દાનતવાળી, અતાર્કિક, મનનો ઉપયોગ કર્યા વિનાની અથવા ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૯(૧)(જી) નું ઉલ્લંઘન કરનારી છે તે વાતનો ઇનકાર કરવામાં આવે છે. એ પણ રેકર્ડ પરની બાબત છે કે અરજદારનો કરાર સમાપ્ત કર્યા પછી, સામાવાળા કોર્પોરેશન દ્વારા અન્ય કોઈ પક્ષકારને કોઈપણ કરાર આપવામાં આવ્યો નથી અને તેથી, સમાપ્તિ દૂષિત દાનતવાળી હોવાના આક્ષેપમાં બિલકુલ કોઈ વાજબીપણું નથી. અરજદાર હકીકતમાં સામાવાળા કોર્પોરેશન પાસેથી ૨૬.૮૬% વધુ દર વસૂલવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા કે જે જાહેર ક્ષેત્રનું ઉપક્રમ છે અને આવું નુકસાન જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમ દ્વારા સહન કરી શકાય નહીં જે સંપૂર્ણપણે ગેરકાયદેસર હોત અને સંજોગોમાં, સમાપ્તિ સંપૂર્ણપણે વાજબી છે.”

● રિટ અરજદાર તરફે રજૂઆતો:

૧૦ રિટ અરજદાર તરફે ઉપસ્થિત વિદ્વાન વકીલ શ્રી હસિત દવેએ ભારપૂર્વક રજૂઆત કરી હતી કે સામાવાળા – કોર્પોરેશન જાહેર ક્ષેત્રનું ઉપક્રમ છે અને ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૨ ના અર્થમાં “રાજ્ય” છે. શ્રી દવે એવી રજૂઆત કરશે કે, અચાનક એક પૂર્ણ થયેલા કરારને રદ કરવાની કોર્પોરેશન

તરફની કાર્યવાહી, અને તે પણ રિટ અરજદારના કોઈ વાંક-ગુના વિના, તેને તફત ગેરકાયદેસર, અવાજબી અને મનસ્વી ગણી શકાય. શ્રી દવે એવી રજૂઆત કરશે કે એકવાર કરાર પૂર્ણ થઈ ગયા પછી અને રિટ અરજદારે કરારના તેના ભાગનું પાલન કરવાનું શરૂ કરી દીધા પછી કોર્પોરેશન કરાર સમાપ્ત કરી શકે નહીં. શ્રી દવેએ રજૂઆત કરી હતી કે અમદાવાદ ટેન્ડર અને દિલ્લી ટેન્ડરમાં ભાવના તફાવતના કારણોસર જ આ કરાર સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રી દવેએ એવી પણ રજૂઆત કરી હતી કે સુનાવણીની કોઈ તક આપ્યા વિના, અચાનક જ, સમાપ્તિની વાદગ્રસ્ત નોટિસ રિટ અરજદાર પર બજાવવામાં આવી હતી. એવી રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે રિટ અરજદારે ટેન્ડર દસ્તાવેજના કોઈપણ નિયમો અને શરતોનો ભંગ કર્યો નથી. શ્રી દવેએ ધ્યાન દોર્યું હતું કે તારીખ ૧લી ડિસેમ્બર ૨૦૧૮ ના રોજના લેટર ઓફ ઇન્ટેન્ટ જારી થયા પછી, રિટ અરજદારે સાઈટ પર રિગ્સ પૂરી પાડવાનું શરૂ કર્યું હતું અને સંશોધન કાર્ય શરૂ કર્યું હતું. કામ એક વર્ષના સમયગાળા માટે ચાલવાનું હતું તે બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને, કરાર પૂર્ણ થતાં રિટ અરજદારે મોટી રકમનું રોકાણ કર્યું હતું.

૧૧ શ્રી દવેના જણાવ્યા મુજબ, સમાપ્તિનું વાદગ્રસ્ત જાહેરનામું ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૬ અને ૧૯(૧)(જી) નું ઉલ્લંઘન કરનારું છે.

૧૨ શ્રી દવેએ ધ્યાન દોર્યું હતું કે રિટ અરજદાર દ્વારા ટાંકવામાં આવેલ દર સૌથી નીચો હોવા છતાં તેમના અસીલને કોર્પોરેશન દ્વારા પ્રાઈસ બિડની

વાટાઘાટો માટે બોલાવવામાં આવ્યા હતા. વાટાઘાટો દરમિયાન પણ ભાવ ઘટાડીને રૂ. ૧,૧૬,૯૩૯=૫૧ કરવામાં આવ્યો હતો. સંબંધિત સમયે, અનુક્રમે અમદાવાદ અને દિલ્હી કચેરીઓ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા બે અલગ-અલગ ટેન્ડરોમાં સમાન પ્રકારના કામ માટે રિટ અરજદાર દ્વારા ટાંકવામાં આવેલા ભાવમાં તફાવત અંગેના મુદ્દા પર વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. સંબંધિત સમયે, રિટ અરજદારે પોતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી દીધી હતી કે અમદાવાદ કચેરીનું ટેન્ડર માત્ર એક વર્ષના સમયગાળા માટે હતું, જ્યારે નવી દિલ્હી કચેરી દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલું ટેન્ડર ત્રણ વર્ષના સમયગાળા માટે હતું. સોદો આખરી થયા પછી જ રિટ અરજદારને લેટર ઓફ ઇન્ટેન્ટ જારી કરવામાં આવ્યો હતો.

૧૩ ઉપર દર્શાવેલા આવા સંજોગોમાં, શ્રી દવે અરજ કરે છે કે હાથ પરનો કેસ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૬ અને ૧૯(૧)(જી) ના ઉલ્લંઘનનો હોવાથી, અને આ બાબતમાં તથ્ય હોવાથી, રિટ અરજી ગ્રાહ્ય રાખવામાં આવે અને જે દાદ માટે અરજ કરવામાં આવી છે, તે મંજૂર કરવામાં આવે.

● કોર્પોરેશન તરફે રજૂઆતો:

૧૪ કોર્પોરેશન તરફે ઉપસ્થિત વિદ્વાન વકીલ શ્રી અજય મહેતાએ આ રિટ અરજીની ચલાવવાપાત્રતા અંગે બે પ્રાથમિક વાંધાઓ ઉઠાવ્યા છે. આ રિટ અરજીની ચલાવવાપાત્રતા અંગેનો પ્રથમ વાંધો એ કારણસર છે કે આ પિટિશન માત્ર કંપની દ્વારા તેના એક ડિરેક્ટર મારફતે દાખલ કરવામાં આવી છે. કંપની

એક કાનૂની એન્ટિટી હોવાથી અને નાગરિક ન હોવાથી, ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(જી) હેઠળના મૂળભૂત અધિકારના ભંગ કે ઉલ્લંઘનની ફરિયાદ કરવા માટે હકદાર નથી. શ્રી મહેતાએ રજૂઆત કરી હતી કે માત્ર કંપનીના કહેવાથી દાખલ થયેલી રિટ પિટિશન ચલાવવાપાત્ર કહી શકાય નહીં. આ રિટ અરજીની ચલાવવાપાત્રતા અંગે શ્રી મહેતા દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલો બીજો વાંધો એ છે કે ખાનગી કાયદાના ક્ષેત્ર હેઠળ આવતા કરારમાં પ્રવેશ કરનારા પક્ષકારોના ખાનગી અધિકારોના અમલ માટે મેન્ડામસની રિટ જારી કરી શકાય નહીં, પછી ભલે તે કરાર બે ખાનગી વ્યક્તિઓ વચ્ચે થયો હોય અથવા એક તરફ વ્યક્તિ અને બીજી તરફ રાજ્ય વચ્ચે થયો હોય, અને વ્યથિત પક્ષકારનો ઉપાય કરારના ચોક્કસ પાલન અથવા નુકસાનીની માંગણી કરતો સિવિલ દાવો દાખલ કરીને જરૂરી રાહત મેળવવામાં રહેલો છે. કોર્પોરેશન તરફે ઉપસ્થિત વિદ્વાન વકીલ શ્રી મહેતાએ એ હકીકત પર ખૂબ ભાર મૂક્યો હતો કે હાથ પરના કેસમાં, કરાર બિન-વૈધાનિક સ્વરૂપનો છે. તેમણે વધુમાં રજૂઆત કરી હતી કે આ કરાર ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૯૯ ના દાયરામાં આવતો નથી. તેમણે રજૂઆત કરી હતી કે પક્ષકારો વચ્ચેના કરાર/સમજૂતી દ્વારા આ બાબતનું સંચાલન થતું હોવાથી, રિટ પિટિશન ચલાવવાપાત્ર નથી કારણ કે તે જાહેર કાયદાનો ઉપાય નથી અને ખાનગી કાયદાના કોઈપણ ક્ષેત્ર માટે ઉપલબ્ધ નથી, દા.ત. જ્યાં આ બાબત બિન-વૈધાનિક કરાર દ્વારા સંચાલિત થતી હોય.

૧૫ કોર્પોરેશન તરફે ઉપસ્થિત વિદ્વાન વકીલ શ્રી મહેતાએ આ રિટ અરજીની ચલાવવાપાત્રતા અંગેના તેમના બે પ્રાથમિક વાંધાઓના સમર્થનમાં,

એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસ.સી. ૧૩૬૮ માં રિપોર્ટ થયેલ ડિવિઝનલ ફોરેસ્ટ ઓફિસર વિ. વિશ્વનાથ ટી કંપની લિમિટેડ ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણય પર મજબૂત આધાર રાખ્યો છે.

૧૬ શ્રી મહેતાએ રજૂઆત કરી હતી કે અન્યથા ગુણદોષના આધારે પણ રિટ અરજદાર પાસે કોઈ કેસ નથી. શ્રી મહેતાએ રજૂઆત કરી હતી કે જો આ અદાલત એવો અભિપ્રાય ધરાવે કે કાયદાની દ્રષ્ટિએ રિટ અરજી ચલાવવાપાત્ર છે, તો પણ કરાર આધારિત જવાબદારીનો અમલ કરાવવાના હેતુ માટે, આ રિટ અરજીમાં જે દાદ માટે અરજ કરવામાં આવી છે તેવી કોઈ રાહત મેળવવા રિટ અરજદાર હકદાર નથી. શ્રી મહેતાએ રજૂઆત કરી હતી કે કરાર સમાપ્ત કરવાનો કોર્પોરેશન દ્વારા લેવાયેલો નિર્ણય કોઈપણ રીતે ગેરકાયદેસર કે ભારતના બંધારણ હેઠળ રિટ અરજદારના કોઈપણ અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરનારો કહી શકાય નહીં. શ્રી મહેતાએ રજૂઆત કરી હતી કે કરારની સમાપ્તિ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૬ અને ૧૯(૧)(જી) નું ઉલ્લંઘન કરતી હોવાનું કહી શકાય નહીં. શ્રી મહેતાના જણાવ્યા મુજબ, કોર્પોરેશન તરફની કાર્યવાહીને જોહુકમીભરી, મનસ્વી, અવાજબી કે અન્યાયી ગણાવી શકાય નહીં. શ્રી મહેતાએ તારીખ ૧લી ડિસેમ્બર ૨૦૧૮ ના રોજના નોટિફિકેશન ઓફ એવોર્ડ તરફ આ અદાલતનું ધ્યાન દોર્યું હતું, જે આ રિટ અરજીના એનેક્સર : 'એચ' પર છે. શ્રી મહેતાએ રજૂઆત કરી હતી કે નોટિફિકેશન ઓફ એવોર્ડમાં સ્પષ્ટ શરત છે કે ઓપરેટર પાસે ત્રીસ દિવસની અગાઉથી લેખિત નોટિસ આપીને એક

વર્ષની નિયત મુદત પૂરી થતાં પહેલાં કોઈપણ સમયે કરાર સમાપ્ત કરવાનો વિકલ્પ રહેશે. શ્રી મહેતાએ રજૂઆત કરી હતી કે નોટિફિકેશન ઓફ એવોર્ડની કલમ ૫ વધુમાં નિર્ધારિત કરે છે કે ઓપરેટર પાસે કોઈપણ સમયે કરાર સમાપ્ત કરવાનો વિકલ્પ રહેશે. શ્રી મહેતાએ રજૂઆત કરી હતી કે એ સાચું છે કે પક્ષકારો વચ્ચે યોગ્ય વાટાઘાટો પછી એક ચોક્કસ દર નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રી મહેતાએ એ હકીકત પણ સ્વીકારી હતી કે કોર્પોરેશન રિટ અરજદારને નક્કી કરેલ ભાવ ચૂકવવા સંમત થયું હતું. શ્રી મહેતાએ રજૂઆત કરી હતી કે વાસ્તવમાં, કોઈ ચોક્કસ દરે કરાર આખરી કરવામાં કોર્પોરેશન તરફથી ભૂલ થઈ હતી. શ્રી મહેતા રજૂઆત કરે છે કે દિલ્લી ખાતેની કચેરી દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા અન્ય એક કરારમાં, બિલકુલ સમાન પ્રકારના કામ માટે, રિટ અરજદારે રૂ. ૮૫,૪૦૩=૫૯ ટાંક્યા હતા, અને આવા સંજોગોમાં, પાછળથી, જ્યારે કામ ચાલુ હતું ત્યારે, કોર્પોરેશને રિટ અરજદારને ફરી એકવાર બોલાવીને રૂ. ૮૫,૪૦૩=૫૯ ના દરે અમદાવાદ ટેન્ડર સંબંધિત કામ ચાલુ રાખવા માટે તેમને સમજાવવાનું યોગ્ય માન્યું હતું. શ્રી મહેતા રજૂઆત કરે છે કે વાટાઘાટો નિષ્ફળ ગઈ હતી, કારણ કે રિટ અરજદારે જે નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું તેના કરતાં ઓછા દરે કામ ચાલુ રાખવાનો ઇનકાર કર્યો હતો. આવા સંજોગોમાં, શ્રી મહેતાના જણાવ્યા મુજબ, કોર્પોરેશને કરાર સમાપ્ત કરવાનું યોગ્ય માન્યું હતું. શ્રી મહેતા રજૂઆત કરે છે કે કોર્પોરેશન દ્વારા કરવામાં આવેલી ભૂલ બદલ જનહિતને નુકસાન થવું જોઈએ નહીં. શ્રી

મહેતાના જણાવ્યા મુજબ, જો રિટ અરજદારને વધુ દર ચૂકવવામાં આવે, તો સરકારી તિજોરીને નુકસાન થશે, અને તેથી, વ્યાપક જાહેર હિતને ધ્યાનમાં રાખીને, કરાર સમાપ્ત કરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો. આવા સંજોગોમાં, શ્રી મહેતા રજૂઆત કરે છે કે રિટ અરજદાર દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલી ફરિયાદ પાયાવિહોણી છે. શ્રી મહેતાએ રજૂઆત કરી હતી કે રિટ અરજી તથ્યહીન છે અને તે નકારી કાઢવાને પાત્ર છે.

● વિશ્લેષણ:

૧૭ પક્ષકારો તરફે ઉપસ્થિત વિદ્વાન વકીલશ્રીઓને સાંભળ્યા પછી અને રેકર્ડ પરની સામગ્રી ધ્યાને લીધા પછી, અમારી વિચારણા માટે ઉપસ્થિત થતો એકમાત્ર પ્રશ્ન એ છે કે શું એક પૂર્ણ થયેલા કરારને સમાપ્ત કરવામાં કોર્પોરેશન વાજબી છે કે નહીં.

૧૮ ઉપર જણાવેલ બે બાબતો પર આ રિટ અરજીની ચલાવવાપાત્રતા અંગે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હોવાથી, આપણે સૌ પ્રથમ એ પ્રશ્ન સાથે કામ પાર પાડવાની જરૂર છે કે શું ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ નો આશરો લેતી આ રિટ અરજી ચલાવવાપાત્ર છે કે પછી આપણે રિટ અરજદારને કાયદા અનુસાર યોગ્ય મંચ સમક્ષ અન્ય કોઈ વૈકલ્પિક ઉપાય મેળવવા માટે મોકલવા જોઈએ.

૧૯ અમે સૌ પ્રથમ ડિવિઝનલ ફોરેસ્ટ ઓફિસર (ઉપર મુજબ) ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણય પર વિચાર કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂકીએ છીએ, જેના પર

કોર્પોરેશન તરફે ઉપસ્થિત વિદ્વાન વકીલ શ્રી મહેતા દ્વારા ખૂબ આધાર રાખવામાં આવ્યો છે કે જેમાં એક ટી કંપનીએ રોયલ્ટી ચૂકવવાની જવાબદારી વિના ઇમારતી લાકડું હટાવવાના અધિકારનો રિટ પિટિશન દ્વારા અમલ કરાવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. અદાલતે નોંધ્યું હતું કે કંપની કોઈ કાયદા હેઠળ તેના અધિકારનો અમલ કરાવી રહી ન હતી, પરંતુ કંપની અને સરકાર વચ્ચે સંમત થયેલા ભાડાપટ્ટાના કરારની ચોક્કસ શરતો હેઠળ કરાર આધારિત અધિકારનો અમલ કરાવવા માંગતી હતી. કેસની હકીકતો અને સંજોગોમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે એવો અભિપ્રાય લીધો હતો કે આવા કરાર આધારિત અધિકારનો રિટ પિટિશનમાં અમલ કરાવી શકાય નહીં. હાઈકોર્ટના ચુકાદા સામે ડિવિઝનલ ફોરેસ્ટ ઓફિસર દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી અપીલ મંજૂર કરતી વખતે, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“૭. પરંતુ આપણે પહેલા કાયદાના પ્રશ્ન પર ધ્યાન આપીશું.

અનુચ્છેદ ૨૨૬ મૂળભૂત અધિકારોના અમલ માટે અથવા અન્ય કોઈપણ હેતુ માટે ઉચ્ચ વિશેષાધિકાર રિટ્સ જારી કરવા માટે હાઈકોર્ટને અસાધારણ અધિકારક્ષેત્ર પ્રદાન કરે છે. નિઃશંકપણે, સામાવાળાએ દલીલ કરી હતી કે વેપાર કરવાના અનુચ્છેદ ૧૯(૧) (જી) હેઠળના તેના મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન થયું છે. હાઈકોર્ટે એ સ્થાપિત કાનૂની સ્થિતિની અવગણના કરી હતી કે કોર્પોરેશન જેવી કાનૂની વ્યક્તિ અનુચ્છેદ ૧૯ દ્વારા બાંહેધરી આપવામાં આવેલી કોઈપણ સ્વતંત્રતા માટે હકદાર નથી. સામાવાળા

દાઈકોર્ટમાં એકમાત્ર પિટિશનર હતા. તે કંપનીઝ એક્ટ હેઠળ નિગમિત કંપની છે. અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(જી) હેઠળ દાવો કરવામાં આવેલ મૂળભૂત અધિકાર કોઈપણ વ્યવસાય કરવાની અથવા કોઈપણ ધંધો, વેપાર કે રોજગાર ચલાવવાની સ્વતંત્રતા છે. સામાવાળા (કંપની) એ એવી દલીલ કરી હતી કે તેને ચાના બગીચાની ખેતી કરવાનો અને તેને ઉછેરવાનો તેનો વેપાર કે વ્યવસાય કરવાનો અધિકાર છે અને તેના ભાગરૂપે રોયલ્ટી ચૂકવ્યા વિના લીઝવાળા વિસ્તારમાંથી ઇમારતી લાકડું કાપવાનો અને તેને હટાવવાનો અધિકાર છે અને કાયદાના સમર્થન વિના રોયલ્ટીની ચૂકવણી પરનો આગ્રહ એ સામાવાળાને બાંહેધરી આપવામાં આવેલા મૂળભૂત અધિકારનો ઇનકાર કરતો ગેરવાજબી પ્રતિબંધ છે. અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(જી) નાગરિકને મૂળભૂત સ્વતંત્રતાની બાંહેધરી આપે છે. સામાવાળા નાગરિક ન હોવાથી અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(જી) હેઠળ મૂળભૂત અધિકારના ભંગ કે ઉલ્લંઘનની ફરિયાદ કરવા માટે હકદાર ન હતા. (જુઓ સ્ટેટ ટ્રેડિંગ કોર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયા લિમિટેડ વિ. ધી કોમર્શિયલ ટેક્સ ઓફિસર વિશાખાપટ્ટનમ (૧૯૬૪) ૪ એસ.સી.આર. ૯૯ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૩ એસ.સી. ૧૮૧૧) અને ટાટા એન્જિનિયરિંગ એન્ડ લોકોમોટિવ કો. વિ. સ્ટેટ ઓફ બિહાર ૧૯૫૦ એસ.સી.આર. ૮૬૯ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૫૧ એસ.સી.

૪૧ અથવા (૧૯૬૪) ૬ એસ.સી.આર. ૮૮૫ : એ.આઈ.આર.
૧૯૬૫ એસ.સી. ૪૦?)) જો કે, કંપનીના શેરધારકો તેમના
મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનની ફરિયાદ કરી શકે છે (જુઓ બેનેટ
કોલમેન એન્ડ કો. વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૧૯૭૩) ૨
એસ.સી.આર. ૭૫૭ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૩ એસ.સી. ૧૦૬).
આવી કોઈ બાબત રજૂ કરવામાં આવી નથી. તેથી માત્ર સામાવાળા
કંપનીના કહેવાથી અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(જી) હેઠળના મૂળભૂત
અધિકારના ઉલ્લંઘનના આક્ષેપ પરની રિટ પિટિશન ચલાવવાપાત્ર
ન હતી.

૮ . એ નિઃશંકપણે સાચું છે કે હાઈકોર્ટ તેના અસાધારણ અધિકારક્ષેત્ર
હેઠળ અન્ય કોઈપણ હેતુ માટે વિશેષાધિકાર રિટ્સમાંથી કોઈપણ રિટ
જારી કરવા માટે પિટિશન સ્વીકારી શકે છે. પરંતુ આવી રિટ ત્યારે જારી
કરી શકાય છે જ્યારે કાયદાના સમર્થન વિનાની કારોબારી કાર્યવાહી હોય
અથવા કોર્પોરેશનના સંબંધમાં પણ કાયદા સમક્ષ સમાનતા અથવા
કાયદાના સમાન રક્ષણનો ઇનકાર થયો હોય. કોર્પોરેશન કોઈ કાયદા
હેઠળના અધિકારના અમલ માટે રિટ પિટિશન પણ દાખલ કરી શકે છે.
અગાઉ ધ્યાન દોર્યા મુજબ, સામાવાળા (કંપની) માત્ર કરાર આધારિત
જવાબદારીનો અમલ કરાવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. સ્થિતિ સ્પષ્ટ
કરવા માટે એ જણાવી દઈએ કે કાપેલા અને પાડેલા તથા હટાવેલા
ઈમારતી લાકડા માટે રોયલ્ટી ચૂકવવાની જવાબદારી સંબંધિત નિયમનો

દ્વારા નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે. નિયમનોની કાયદેસરતાને પડકારવામાં આવી નથી. તેથી, રોયલ્ટીની માંગણીને કાયદાનું સમર્થન છે. સામાવાળો જે દાવો કરે છે તે એક અપવાદ છે કે ભાડાપટ્ટાના દસ્તાવેજમાં ચોક્કસ શરત, એટલે કે કલમ ૨ ને ધ્યાનમાં રાખીને, અપીલકર્તા સામાવાળા પાસેથી રોયલ્ટીની માંગણી કરવા અને વસૂલવા માટે હકદાર નથી. આ ભાડાપટ્ટાના કરારની શરતના અમલ સિવાય બીજું કંઈ નથી. તેથી, પ્રશ્ન એ છે કે શું આવી કરાર આધારિત જવાબદારીનો હાઈકોર્ટ દ્વારા તેના રિટ અધિકારક્ષેત્રમાં અમલ કરાવી શકાય.

૯ . સામાન્ય રીતે, જ્યાં કરારભંગની ફરિયાદ કરવામાં આવે છે, ત્યાં આવા ભંગની ફરિયાદ કરનાર પક્ષકાર કરારના ચોક્કસ પાલન માટે દાવો કરી શકે છે, જો કરાર ચોક્કસપણે પાલન કરવા સક્ષમ હોય, અથવા પક્ષકાર નુકસાની માટે દાવો કરી શકે છે. આવો દાવો સામાન્ય રીતે દીવાની અદાલત દ્વારા ધ્યાને લેવાપાત્ર હોય છે. હાઈકોર્ટ તેના અસાધારણ અધિકારક્ષેત્રમાં કરારના ચોક્કસ પાલન માટે અથવા નુકસાની વસૂલવા માટે પિટિશન સ્વીકારશે. કરારમાંથી ઉદ્ભવતી રાહત મેળવવાનો અધિકાર દીવાની અદાલતમાં માંગવો પડે છે કે જ્યાં કરારના ચોક્કસ પાલન માટે અથવા નુકસાની માટે દાવો દાખલ કરી શકાય. આ એટલું સ્થાપિત છે કે કોઈ ચુકાદાના સંદર્ભની જરૂર નથી. તેમ છતાં, આપણે આ વિષયને લગતા તાજેતરના નિર્ણયનો સંદર્ભ લઈ શકીએ છીએ. હર શંકર વિ. ધી ડેપ્યુટી એક્સાઈઝ એન્ડ ટેક્સેશન કમિશનર

(૧૯૭૫) ૩ એસ.સી.આર. ૨૫૪ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૫ એસ.સી. ૧૧૨૧) માં, દારૂના વેચાણ માટે લાઈસન્સ આપવા માટે યોજાયેલી હરાજીમાં અરજદારોએ તેમની બિડ ઓફર કરી હતી. ત્યારબાદ, અરજદારોએ દારૂના લાઈસન્સ આપવાની ફાઈનાન્સિયલ કમિશનરની સત્તાને પડકારીને હરાજીને અમાન્ય ઠેરવવા અરજી કરી હતી. આ દલીલને નકારી કાઢતાં, બંધારણીય બેંચ વતી બોલતા ચંદ્રચૂડ, ન્યાયમૂર્તિએ (એસ.સી.આર. ના) પાના નં. ૨૬૩ : (એ.આઈ.આર. ના પાના નં. ૧૧૨૫ પર) નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“જેઓ ખુદી આંખે કરાર કરે છે તેમણે તેના લાભોની સાથે સાથે કરારના બોજા પણ સ્વીકારવા જ જોઈએ. હરાજી દ્વારા દારૂના લાઈસન્સ આપવાની અને હરાજીના માધ્યમથી લાઈસન્સ ફી વસૂલવાની ફાઈનાન્સિયલ કમિશનરની સત્તાઓ સામે એવા લોકો દ્વારા રિટ પિટિશન મારફતે પ્રશ્ન ઉઠાવી શકાય નહીં કે જેમનું સાહસ સફળ થયું હોત તો તેઓ કાનૂની દાવો માંડવા માટે તે જ સત્તાઓ પર આધાર રાખત. કરારમાંથી ઉદ્ભવતા પરસ્પર અધિકારો અને જવાબદારીઓ તેમના અમલ માટે એ બાબત પર આધાર રાખતા નથી કે કરાર કરનાર પક્ષકાર કરારની શરતોનું પાલન કરવાનું સમજદારીભર્યું માને છે કે નહીં. આવી કસોટી દ્વારા કોઈપણ કરાર ક્યારેય બંધનકર્તા બળ ધરાવી શકે નહીં.”

ફરીથી (એસ.સી.આર. ના) પાના નં. ૨૬૫ : (એ.આઈ.આર. ના પાના નં. ૧૧૨૬ પર) એક પ્રસ્તુત અવલોકન છે જે અહીં ટાંકી શકાય.

“અહીંની પરિસ્થિતિનું વિશ્લેષણ કરતાં, પક્ષકારો વચ્ચે એક પૂર્ણ થયેલો કરાર અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોવાનું માનવું જ જોઈએ. અપીલકર્તાઓએ અમાન્ય ઠેરવતા સંજોગો શોધવામાં કુશળતા દર્શાવી છે પરંતુ કરાર આધારિત જવાબદારીઓને પડકારવા માટે રિટ પિટિશન યોગ્ય ઉપાય નથી.”

આ ઉપરાંત, એવું પણ જણાય છે કે પછીના એક નિર્ણયમાં, આસામ હાઇકોર્ટે પોતે લગભગ સમાન સંજોગોમાં બરાબર વિપરીત અભિપ્રાય લીધો હતો. પુડકાફ્ટ્સ આસામ વિ. ચીફ કન્ઝર્વેટર ઓફ ફોરેસ્ટ્સ, આસામ, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૧ આસામ ૯૨ માં, બે અલગ-અલગ સમયગાળા માટે રોયલ્ટીના દરોના પુનરાવર્તનને પડકારતી એક રિટ પિટિશન દાખલ કરવામાં આવી હતી. આ પિટિશનને ચલાવવાપાત્ર ન ગણીને ફગાવી દેતાં, હાઇકોર્ટની ડિવિઝન બેંચે ઠરાવ્યું હતું કે અરજદારની ફરિયાદ એ છે કે કરાર હેઠળના તેના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન થયું છે અને કરાર આધારિત જવાબદારીના આવા ઉલ્લંઘનનો રિટ પિટિશન દ્વારા કોઈ ઉપાય લાવી શકાય નહીં. અમારી સમક્ષના કેસમાં પણ બરાબર એ જ સ્થિતિ છે. તેથી, હાઇકોર્ટે રિટ પિટિશન સ્વીકારવામાં ભૂલ કરી

હતી અને તેને શરૂઆતમાં જ નામંજૂર કરી દેવી જોઈતી હતી.”

૨૦ આમ, સર્વોચ્ચ અદાલતે ઉપરોક્ત ચુકાદામાં બે બાબતો જણાવી હતી. પ્રથમ, તેણે એવો અભિપ્રાય લીધો હતો કે રિટ પિટિશન માત્ર કંપની દ્વારા દાખલ કરવામાં આવી હતી અને કંપની નાગરિક ન હોવાથી, બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(જી) હેઠળના મૂળભૂત અધિકારના ભંગ કે ઉલ્લંઘનની ફરિયાદ કરવા માટે હકદાર ન હતી, અને બીજું, જ્યાં કરારભંગની ફરિયાદ કરવામાં આવે છે, ત્યાં આવા ભંગની ફરિયાદ કરનાર પક્ષકાર કરારના ચોક્કસ પાલન માટે દાવો કરી શકે છે, જો કરાર ચોક્કસપણે પાલન કરવા સક્ષમ હોય, અથવા પક્ષકાર નુકસાની માટે દાવો કરી શકે છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે એવો અભિપ્રાય લીધો હતો કે હાઈકોર્ટે, તેના અસાધારણ અધિકારક્ષેત્રમાં, કરારના ચોક્કસ પાલન માટે અથવા નુકસાની વસૂલવા માટે પિટિશન સ્વીકારવી જોઈએ નહીં. સર્વોચ્ચ અદાલતનો ઉપરોક્ત નિર્ણય કે જેના પર કોર્પોરેશન વતી મજબૂત આધાર રાખવામાં આવ્યો છે, તે હવે લગભગ ચાર દાયકા જૂનો છે. કરાર આધારિત બાબતોમાં પણ રિટ પિટિશનની ચલાવવાપાત્રતા અંગેનો કાયદો સમય જતાં નોંધપાત્ર રીતે વિકસિત થયો છે. અમે આ મુદ્દાની વિસ્તૃત તપાસ કરવા માંગીએ છીએ.

૨૧ અમે એ સ્પષ્ટ કરવા માંગીએ છીએ કે આ પિટિશનની ચલાવવાપાત્રતા અંગે શ્રી મહેતા દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલો પ્રથમ વાંધો, એ આધારે કે આ પિટિશન માત્ર કંપની દ્વારા તેના એક ડિરેક્ટર મારફતે દાખલ કરવામાં

આવી છે અને કંપની, નાગરિક ન હોવાથી, ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(૭) હેઠળ મૂળભૂત અધિકારોના ભંગ કે ઉલ્લંઘનની ફરિયાદ કરવા માટે હકદાર નથી, તે ટકી રહેશે નહીં, કારણ કે આ અદાલતે રિટ અરજદારને કોઝ ટાઈટલમાં સુધારો કરવાની પરવાનગી આપી હતી, અને તેના કારણે, ડિરેક્ટરો પૈકીના એક એવા શ્રી હેમાંગ નવીનભાઈ હરિયાને પિટિશનમાં રિટ અરજદાર નં. ૨ તરીકે જોડવામાં આવ્યા છે.

● વૈધાનિક કરારો અને વૈધાનિક સંસ્થાઓ દ્વારા આપવામાં આવતા

ખાનગી કરારો:

૨૨ સર્વોચ્ચ અદાલતે પિંપરી ચિંચવડ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન અને અન્ય વિ. ગાયત્રી કન્સ્ટ્રક્શન કંપની અને અન્ય (૨૦૦૮) ૮ એસ.સી.સી. ૧૭૨ માં વૈધાનિક કરારો અને વૈધાનિક સંસ્થાઓ દ્વારા આપવામાં આવતા ખાનગી કરારો વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કર્યા પછી અને સર્વોચ્ચ અદાલતના અગાઉના વિવિધ ચુકાદાઓ પર આધાર રાખ્યા પછી નીચે મુજબના પેરાઓમાં ઠરાવ્યું હતું:

“૭. કરાર આધારિત બાબતોમાં રિટ પિટિશનની ચલાવવાપાત્રતા સંબંધિત બાબતોમાં આ મુદ્દા પર વિચારણા કરતા ચુકાદાઓની હારમાળા છે.

૮ . નેશનલ હાઇવેઝ ઓથોરિટી ઓફ ઇન્ડિયા વિ. ગંગા

એન્ટરપ્રાઇઝિસ : એ.આઈ.આર. ૨૦૦૩ એસ.સી. ૩૮૨૩ માં,
અન્ય બાબતોની સાથે સાથે નીચે મુજબ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું:

“૬. સામાવાળાએ ત્યારબાદ રકમ પરત મેળવવા માટે હાઈકોર્ટમાં
રિટ પિટિશન દાખલ કરી હતી. તેની સમક્ષની રજૂઆતો પરથી,
હાઈકોર્ટે બે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા હતા એટલે કે: (એ) શું
સિક્યોરિટી ડિપોઝિટ જમ કરવી તે કાયદાની સત્તા વિનાની અને
પક્ષકારો વચ્ચેના કોઈપણ બંધનકર્તા કરાર વિનાની તથા કોન્ટ્રેક્ટ
એક્ટની કલમ ૫ ની વિરુદ્ધ પણ છે; અને (બી) શું કરારભંગમાંથી
ઉદ્ભવતા દાવામાં રિટ પિટિશન ચલાવવાપાત્ર છે. પ્રશ્ન (બી) નો
જવાબ પહેલા આપવો જોઈતો હતો કારણ કે તે બાબતના મૂળ
સુધી જાય છે. હાઈકોર્ટે તેના બદલે પ્રશ્ન (એ) પર વિચાર કર્યો અને
પછી પ્રશ્ન (બી) નો જવાબ ન આપવાનું પસંદ કર્યું. અમારા મતે,
પ્રશ્ન (બી) નો જવાબ સ્પષ્ટ છે. એ સ્થાપિત કાયદો છે કે કરારો
સંબંધિત વિવાદો ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ
ચર્ચા શકાય નહીં. કેરળ એસ.ઈ.બી. વિ. કુરિયન ઇ. કાલાથિલ :
એ.આઈ.આર. ૨૦૦૦ એસ.સી. ૨૫૭૩; સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. વિ.
બ્રિજ એન્ડ રૂફ કો. (ઈન્ડિયા) લિમિટેડ : એ.આઈ.આર. ૧૯૯૬
એસ.સી. ૩૫૧૫ અને બરેલી ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી વિ. અજય
પાલ સિંહ : [૧૯૮૯] ૧ એસ.સી.આર. ૭૪૩ ના કેસોમાં આવું
ઠરાવવામાં આવ્યું છે. આ સ્થાપિત કાયદો છે. આ કેસમાં વિવાદ

ઓફરની શરતો સંબંધિત હતો. આમ તે કરાર આધારિત વિવાદો હતા કે જેના સંબંધમાં રિટ કોર્ટ યોગ્ય મંચ નહોતી. જો કે, શ્રી દવેએ વેરીગામટો નવીન વિ. ગવર્નમેન્ટ ઓફ એ.પી. : એ.આઈ.આર. ૨૦૦૧ એસ.સી. ૩૬૦૯ અને હરમિન્દર સિંહ અરોરા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા : [૧૯૮૬] ૩ એસ.સી.આર. ૬૩ ના કેસો પર આધાર રાખ્યો હતો. જો કે, આ એવા કેસો છે જ્યાં રિટ કોર્ટ વૈધાનિક અધિકાર અથવા ફરજનો અમલ કરાવી રહી હતી. આ કેસો એવું ઠરાવતા નથી કે રિટ કોર્ટ માત્ર કરારની બાબતમાં દખલ કરી શકે. આમ ચલાવવાપાત્રતાના આધારે પિટિશન નામંજૂર થવી જોઈતી હતી.”

૯ . કેરળ સ્ટેટ ઇલેક્ટ્રિસિટી બોર્ડ અને અન્ય વિ. કુરિયન ઇ. કાલાથિલ અને અન્ય : એ.આઈ.આર. ૨૦૦૦ એસ.સી. ૨૫૭૩ માં, આ અદાલતે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ પિટિશનની ચલાવવાપાત્રતા અને ઉપાયોનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરવાની વાંછનીયતા તથા વૈકલ્પિક ઉપાયોની ઉપલબ્ધતા તેમજ વૈધાનિક કરારો અને બિન-વૈધાનિક કરારો વચ્ચેના તફાવત અંગે વિચારણા કરી હતી. ચુકાદાના પેરા ૧૦ અને ૧૧ માં નીચે મુજબ નોંધવામાં આવ્યું હતું:

“૧૦. અમને જણાય છે કે શ્રી રાવલની પ્રથમ દલીલમાં તથ્ય છે. વિદ્વાન વકીલે રિટ પિટિશનની ચલાવવાપાત્રતા સામે યોગ્ય

રીતે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે. કરારની કોઈ કલમનું અર્થઘટન અને અમલીકરણ રિટ પિટિશનનો વિષયવસ્તુ હોઈ શકે નહીં. કરાર વાસ્તવિક ચૂકવણીની કલ્પના કરે છે કે નહીં તે કરારના અર્થઘટનનો પ્રશ્ન છે. જો કરારની કોઈ શરતનો ભંગ થાય છે, તો સામાન્ય રીતે અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની રિટ પિટિશન તેનો ઉપાય નથી. અમે હાઈકોર્ટના એવા અવલોકન સાથે પણ સંમત થવા અસમર્થ છીએ કે કોન્ટ્રાક્ટર વૈધાનિક કરારનો અમલ માંગી રહ્યા હતા. કરાર માત્ર એટલા માટે વૈધાનિક બની જતો નથી કે તે જાહેર ઉપયોગિતાના નિર્માણ માટે છે અને તે કોઈ વૈધાનિક સંસ્થા દ્વારા આપવામાં આવ્યો છે. અમે હાઈકોર્ટના એ અવલોકન સાથે પણ સંમત થવા અસમર્થ છીએ કે કરાર દ્વારા કરાર કરનાર પક્ષકારો પર લાદવામાં આવેલી જવાબદારીઓ કોન્ટ્રેક્ટ એક્ટના દાયરામાં આવતી હોવાથી, તે કરારને વૈધાનિક બનાવશે નહીં. સ્પષ્ટપણે, પ્રશ્નવાળો કરાર વૈધાનિક સ્વરૂપનો હતો તેવા નિષ્કર્ષ પર આવવામાં હાઈકોર્ટે ભૂલ કરી હતી.

૧૧ . કોઈ કાયદો વૈધાનિક સંસ્થાને તેના કાર્યો પાર પાડવા સક્ષમ બનાવવા માટે કરાર કરવાની સત્તા સ્પષ્ટપણે અથવા ગર્ભિત રીતે આપી શકે છે. આવા કરારોની શરતો અથવા કથિત ભંગમાંથી ઉદ્ભવતા વિવાદોનું નિરાકરણ કરારના કાયદાના સામાન્ય સિદ્ધાંતો દ્વારા થવું જોઈએ. કરારમાં એક પક્ષકાર વૈધાનિક કે જાહેર

સંસ્થા છે તે હકીકત પોતાનામાં લાગુ પડતા સિદ્ધાંતોને અસર કરશે નહીં. કરારમાંની શરતના અર્થ અથવા તેના અમલ અંગેના વિવાદો કોન્ટ્રેક્ટ એક્ટના સામાન્ય સિદ્ધાંતો અનુસાર નક્કી કરવા પડશે. વૈધાનિક સંસ્થાના દરેક કૃત્યમાં વૈધાનિક સત્તાનો ઉપયોગ અનિવાર્યપણે સામેલ હોવો જરૂરી નથી. વૈધાનિક સંસ્થાઓ પાસે, ખાનગી પક્ષકારોની જેમ, કરાર કરવાની અથવા મિલકત સાથે વ્યવહાર કરવાની સત્તા હોય છે. આવી પ્રવૃત્તિઓ જાહેર કાયદાનો કોઈ મુદ્દો ઉપસ્થિત કરી શકતી નથી. હાલના કેસમાં, કરાર કેવી રીતે વૈધાનિક છે તે દર્શાવવામાં આવ્યું નથી. પક્ષકારો વચ્ચેનો કરાર ખાનગી કાયદાના ક્ષેત્રમાં છે. તે વૈધાનિક કરાર નથી. આવા કરારના નિયમો અને શરતોના અર્થઘટન સંબંધિત વિવાદો ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની પિટિશનમાં ઉઠાવી શકાયા ન હોત. તે દીવાની અદાલત દ્વારા અથવા જો કરારમાં જોગવાઈ હોય તો લવાઈ દ્વારા ન્યાયનિર્ણય માટેની બાબત છે. શું કોઈ રકમ બાકી નીકળે છે અને જો હા, તો કેટલી અને તે ચૂકવવાનો અપીલકર્તાનો ઇનકાર વાજબી છે કે નહીં, તે એવી બાબતો નથી કે જે રિટ પિટિશનમાં ચર્ચા અને નક્કી કરી શકાઈ હોત. કોન્ટ્રાક્ટરને અન્ય ઉપાયો તરફ મોકલવા જોઈતા હતા.”

૧૦ . સ્ટેટ ઓફ ગુજરાત અને અન્ય વિ. મેઘજી પેથરાજ શાહ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ અને અન્ય : [૧૯૯૪] ૩ એસ.સી.આર. ૧૬૩ નો પણ સંદર્ભ લઈ

શકાય છે. પેરા ૨૨ માં નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:

“૨૨. કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંત (ઓડી અલ્ટરમ પાર્ટમ) નું પાલન કર્યા વિના ગોઠવણની સમાપ્તિ રદબાતલ છે તેવી દલીલમાં અમને કોઈ તથ્ય જણાતું નથી. આ સમાપ્તિ કલ્પનાના કોઈપણ દ્રષ્ટિકોણથી અર્ધ-ન્યાયિક કૃત્ય નથી; તેથી કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવું જરૂરી નહોતું. નિષ્પક્ષપણે વર્તવાની ફરજ લાગુ કરવા માટે તે કોઈ કારોબારી કે વહીવટી કૃત્ય પણ નથી. શ્રી રામાસ્વામી દ્વારા વારંવાર ભારપૂર્વક જણાવ્યા મુજબ – તે પક્ષકારો વચ્ચેના કરાર/સમજૂતી દ્વારા સંચાલિત બાબત હતી. જો આ બાબત કરાર દ્વારા સંચાલિત હોય, તો રિટ પિટિશન ચલાવવાપાત્ર નથી કારણ કે તે જાહેર કાયદાનો ઉપાય છે અને ખાનગી કાયદાના ક્ષેત્રમાં ઉપલબ્ધ નથી, દા.ત., જ્યાં આ બાબત બિન-વૈધાનિક કરાર દ્વારા સંચાલિત હોય. ગમે તે હોય, મુખ્ય પ્રશ્ન પરના અમારા અભિપ્રાયને ધ્યાનમાં રાખીને, આ તર્કને આગળ વધારવો જરૂરી નથી.”

૧૧ . ફરીથી સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. અને અન્ય વિ. બ્રિજ એન્ડ રૂફ કંપની (ઇન્ડિયા)

લિમિટેડ : એ.આઈ.આર. ૧૯૯૬ એસ.સી. ૩૫૧૫ માં, આ અદાલતે પેરા ૧૫ અને ૧૬ માં નીચે મુજબ આ મુદ્દા પર વિચારણા કરી હતી:

“૧૫. અમારા મતે, સામાવાળા દ્વારા અપનાવવામાં આવેલો ઉપાય જ ખોટો છે. તેઓ આ કાર્યવાહીમાં, એટલે કે તેમના દ્વારા દાખલ કરાયેલી રિટ પિટિશનમાં કોઈપણ રાહત મેળવવા માટે હકદાર નથી. બંને પક્ષકારો દ્વારા રિટ પિટિશનમાં ઉઠાવવામાં આવેલી કેટલીય દલીલો પર કોઈ ચુકાદો ન આપીને અને કલમ ૮ડી(૧) ના પરંતુક હેઠળ કરવામાં આવેલા ડેપ્યુટી કમિશનરના હુકમની અસરને માત્ર પુનરોચ્ચારિત કરવામાં હાઈકોર્ટ સાચી જણાય છે.

૧૬ . પ્રથમ તો, પક્ષકારો વચ્ચેનો કરાર ખાનગી કાયદાના ક્ષેત્રમાંનો કરાર છે. તે વૈધાનિક કરાર નથી. તે કોન્ટ્રેક્ટ એક્ટની જોગવાઈઓ દ્વારા અથવા, કદાચ, સેલ ઓફ ગુડ્સ એક્ટની અમુક જોગવાઈઓ દ્વારા પણ સંચાલિત થાય છે. આવા કરારના નિયમો અને શરતોના અર્થઘટન સંબંધિત કોઈપણ વિવાદ રિટ પિટિશનમાં ઉઠાવી શકાય નહીં, અને ઉઠાવી શકાયો ન હોત. તે પરિસ્થિતિ મુજબ, કાં તો કરાર દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ લવાદ માટે અથવા દીવાની અદાલત માટેની બાબત છે. શું કરાર હેઠળ અપીલકર્તા-સરકાર પાસેથી સામાવાળાને કોઈ રકમ બાકી નીકળે છે અને, જો હા, તો કેટલી અને સરકાર દ્વારા કોઈપણ રકમ રોકી રાખવી અથવા ચૂકવવાનો ઇનકાર કરવો વાજબી છે કે નહીં, તે તમામ બાબતો એવી છે કે જે રિટ પિટિશનમાં ઉઠાવી શકાતી નથી કે તેના પર ન્યાયનિર્ણય થઈ શકતો નથી. રિટ પિટિશનમાં જે અરજ હતી, એટલે કે,

રિટ પિટિશનરના બિલ(ઓ)માંથી કોઈ ચોક્કસ રકમ કાપતા સરકારને રોકવાની, તે એવી અરજ નહોતી કે જે અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ હાઈકોર્ટ દ્વારા મંજૂર કરી શકાય. ખરેખર, હાઈકોર્ટે સદર અરજ મંજૂર કરી નથી.”

૧૨ . ઇન્ડિયા થર્મલ પાવર લિમિટેડ વિ. સ્ટેટ ઓફ એમ.પી. અને અન્ય : [૨૦૦૦] ૧ એસ.સી.આર. ૮૨૫ ના પેરા ૧૧ માં નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:

“૧૧. અપીલકર્તા જી.બી.એલ. તરફે ઉપસ્થિત વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલ શ્રી કૂપર દ્વારા અને અન્ય અપીલકર્તાઓ તરફે ઉપસ્થિત કેટલાક વકીલો દ્વારા એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે અપીલકર્તા/આઈ.પી.પી. એ ઇલેક્ટ્રિસિટી સપ્લાય એક્ટની કલમ ૪૩ અને ૪૩એ હેઠળ પી.પી.એ. કર્યા હતા અને તેથી તે વૈધાનિક કરારો છે અને પરિણામે, એમ.પી.ઇ.બી. પાસે તેના નિયમો અને શરતોમાં ફેરફાર કરવાની કોઈ સત્તા કે અધિકાર નહોતો. આ દલીલને હાઈકોર્ટે માન્ય રાખી હતી. અમારા મતે સદર દલીલ સાચી નથી અને હાઈકોર્ટે તેને સ્વીકારવામાં ભૂલ કરી હતી. કલમ ૪૩ ઇલેક્ટ્રિસિટી બોર્ડને સંમત થઈ શકાય તેવી શરતો પર વીજળી ખરીદવાની વ્યવસ્થા કરવા સક્ષમ બનાવે છે. કલમ ૪૩એ(૧) જોગવાઈ કરે છે કે ઉત્પાદક કંપની ઇલેક્ટ્રિસિટી બોર્ડ સાથે તેના દ્વારા ઉત્પાદિત વીજળીના વેચાણ માટે કરાર કરી શકે છે. ઉત્પાદક કંપની દ્વારા બોર્ડને વીજળીના વેચાણ માટે ટેરિફ નક્કી કરવાના સંબંધમાં, કલમ ૪૩(૧)(૨) [૪૩એ(૨)] જોગવાઈ કરે છે કે ઓથોરિટી દ્વારા નિર્ધારિત કરવામાં આવે તેવા સંચાલન અને પ્લાન્ટ-લોડ ફેક્ટર અંગેના ધોરણો અનુસાર

તથા ઘસારાના દરો અને વાજબી વળતર તેમજ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા અધિકૃત ગેઝેટમાં જાહેરનામા દ્વારા સમયાંતરે નક્કી કરવામાં આવે તેવા અન્ય પરિબળો અનુસાર ટેરિફ નક્કી કરવામાં આવશે. આ જોગવાઈઓ સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે કલમ ૪૩એ(૨) અને તે હેઠળ બહાર પાડવામાં આવેલા જાહેરનામામાં સમાવિષ્ટ જોગવાઈ અનુસાર ટેરિફ નક્કી કરવામાં આવે તે સિવાય પક્ષકારો દ્વારા સંમત થઈ શકાય તેવી શરતો પર આ કરાર થઈ શકે છે. કોઈ કાયદા દ્વારા આપવામાં આવેલી સક્ષમ સત્તાના ઉપયોગમાં કરાર કરવામાં આવ્યો છે માત્ર તે કારણસર જ કરાર આપોઆપ વૈધાનિક કરાર બની શકતો નથી. જો કાયદા હેઠળ નિર્ધારિત નિયમો અને શરતો ધરાવતો કરાર કરવો ફરજિયાત હોય તો તે કરાર વૈધાનિક કરાર બને છે. જો કોઈ કરારમાં અમુક એવા નિયમો અને શરતોનો સમાવેશ થાય છે કે જે વૈધાનિક હોય તો સદર કરાર તે હદ સુધી વૈધાનિક છે. કરારમાં અમુક અન્ય નિયમો અને શરતો હોઈ શકે છે કે જે વૈધાનિક સ્વરૂપના ન હોય અને પક્ષકારો વચ્ચેના પરસ્પર કરારના પરિણામે તેમાં સામેલ કરવામાં આવ્યા હોય. તેથી, પી.પી.એ. માત્ર તે હદ સુધી જ વૈધાનિક ગણી શકાય કે જ્યાં સુધી તેમાં ટેરિફ નક્કી કરવા સંબંધિત જોગવાઈઓ અને કલમ ૪૩એ(૨) ની અન્ય વૈધાનિક આવશ્યકતાઓ હોય. એસ્કો એકાઉન્ટ ખોલવું અને જાળવવું અથવા એસ્કો એગ્રીમેન્ટ એ વૈધાનિક આવશ્યકતાઓ નથી અને તેથી, માત્ર પી.પી.એ. એસ્કો એકાઉન્ટ જાળવવાની કલ્પના કરે છે તેના કારણે તે જવાબદારીને વૈધાનિક ગણી શકાય નહીં.”

૧૩. તેથી, હાઈકોર્ટે રિટ પિટિશન સ્વીકારવી જોઈતી નહોતી. વધારામાં,

એવું જણાય છે કે તારીખ ૧૭/૦૧/૨૦૦૭ ના હુકમ દ્વારા વાદગ્રસ્ત હુકમ પર વચગાળાનો સ્ટે આપવામાં આવ્યો હતો અને તારીખ ૧૨/૦૨/૨૦૦૭ ના હુકમ દ્વારા તે ચાલુ રાખવામાં આવ્યો હતો. અપીલકર્તાઓ તરફેના વિદ્વાન વકીલ દ્વારા ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે કે હાઈકોર્ટના હુકમ પર સ્ટે મૂકવામાં આવ્યો હતો અને બાબતમાં તાકીદ હોવાથી નવા ટેન્ડરો મંગાવવામાં આવ્યા હતા. ત્રણ વ્યક્તિઓએ બિડ સબમિટ કરી હતી અને કામ પહેલેથી જ ફાળવી દેવામાં આવ્યું છે તથા કામનો નોંધપાત્ર ભાગ પહેલેથી જ પૂર્ણ થઈ ગયો છે. પૂર્વોક્ત બાબતોને ધ્યાને લેતાં, અમે હાઈકોર્ટના વાદગ્રસ્ત હુકમને રદ કરીએ છીએ અને રિટ પિટિશન નામંજૂર કરવાનો નિર્દેશ આપીએ છીએ. જો કે, જો તેવી સલાહ આપવામાં આવે તો કાયદામાં જે ઉપલબ્ધ હોય તેવો ઉપાય મેળવવા માટે સામાવાળાઓ-રિટ પિટિશનરો સ્વતંત્ર છે. અમે તે સંબંધમાં કોઈ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતા નથી.”

૨૩ હાલના કેસની હકીકતો પર ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતો લાગુ કરતાં, શ્રી મહેતાએ રજૂઆત કરી હતી કે બિન-વૈધાનિક કરારની સમાપ્તિની કાયદેસરતા અને માન્યતા અંગેનો મુદ્દો ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ આ અદાલતના રિટ અધિકારક્ષેત્રનો આશરો લઈને ચર્ચા શકાય નહીં. શ્રી મહેતાએ સ્ટેટ ઓફ ગુજરાત વિ. મેઘજી પેથરાજ [૧૯૯૪(૩) એસ.સી.સી. ૫૫૨] ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણય પર આધાર રાખ્યો હતો, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“જો આ બાબત કરાર દ્વારા સંચાલિત હોય, તો રિટ પિટિશન ચલાવવાપાત્ર નથી કારણ કે તે જાહેર કાયદાનો ઉપાય છે અને ખાનગી કાયદાના ક્ષેત્રમાં ઉપલબ્ધ નથી, દા.ત., જ્યાં આ બાબત બિન-વૈધાનિક કરાર દ્વારા સંચાલિત હોય.”

૨૪ એ જ ચુકાદામાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે એવી દલીલ પર વિચાર કર્યો હતો કે કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતોનું પાલન કર્યા વિના સમજૂતીની સમાપ્તિ રદબાતલ છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્પષ્ટપણે અવલોકન કર્યું છે કે કરારની સમાપ્તિ એ અર્ધ-ન્યાયિક કૃત્ય નથી અને તે કારોબારી કે વહીવટી કૃત્ય પણ નથી. તે પક્ષકારો વચ્ચેના કરાર/સમજૂતી દ્વારા સંચાલિત બાબત છે. આ અદાલત સમક્ષ પ્રશ્ન એ છે કે જ્યાં રાજ્ય અને વ્યથિત વ્યક્તિ વચ્ચે થયેલો કરાર બિન-વૈધાનિક અને સંપૂર્ણપણે કરાર આધારિત હોય, પરંતુ આવા કરારને કરારની કોઈપણ શરતથી અલગ એવા કારણસર રદ કરવામાં આવ્યો હોય કે જે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ નું સ્વયં ઉલ્લંઘન કરનારું હોય, તો શું હાઈકોર્ટે કરાર બિન-વૈધાનિક સ્વરૂપનો છે તે આધાર પર રિટ અરજી સ્વીકારવાનો ઇનકાર કરવો જોઈએ.

૨૫ નીચેની હકીકતો વિવાદમાં નથી :

[૧] કોર્પોરેશન એ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૨ ના અર્થમાં “રાજ્ય” છે.

[૨] કોર્પોરેશન તરફે ઉપસ્થિત વિંદ્રાન વકીલ દ્વારા સ્વીકારવામાં આવ્યું

છે કે હાલની રિટ પિટિશનમાં હકીકતનો કોઈ વિવાદિત કે જટિલ પ્રશ્ન સમાવિષ્ટ નથી.

[૩] કોર્પોરેશન તરફે ઉપસ્થિત વિદ્વાન વકીલ શ્રી મહેતાએ નિખાલસપણે રજૂઆત કરી હતી કે કરારની શરતો અને હાલના કેસની હકીકતોને ધ્યાનમાં લેતાં, પક્ષકારો આર્બિટ્રેશન માટે જઈ શકે નહીં.

[૪] કોર્પોરેશને રિટ અરજદાર સાથે કરાર કર્યો હતો.

[૫] કોર્પોરેશન રિટ અરજદાર દ્વારા ટાંકવામાં આવેલા દરો સાથે સંમત થયું હતું, અને આખરે, કરારને અંતિમ રૂપ આપ્યું હતું.

[૬] કરાર પૂર્ણ થયો હતો.

[૭] રિટ અરજદારે કરાર હેઠળ તેને સોંપવામાં આવેલ કામ શરૂ કર્યું હતું.

[૮] કોર્પોરેશનને, કરારના અમલ અને કામની તારીખથી ચાર મહિના પછી, સમજાયું કે તેણે રિટ અરજદાર સાથે યોગ્ય વાટાઘાટો પછી નક્કી કરાયેલા ઈ.ડી.આર. ના દર સાથે સંમત થવું જોઈતું ન હતું.

[૯] કોર્પોરેશન પોતાની કહેવાતી ભૂલ સ્વીકારે છે, પરંતુ જાહેર હિતના નામે પૂર્ણ થયેલા કરારને સમાપ્ત કરવાના પોતાના પગલાને વાજબી ઠેરવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યું છે.

૨૬ ઉપરોક્ત સંદર્ભમાં, અમે પટના હાઈકોર્ટના મેસર્સ પંચમ સિંહ વિ. સ્ટેટ

[એ.આઈ.આર. ૧૯૯૧ પટના ૧૬૮] ના કેસમાં કુલ બેંચના નિર્ણયનો સંદર્ભ લઈ શકીએ છીએ, જેમાં ન્યાયમૂર્તિ એન.પી. સિંહ (જેઓ તે સમયે ન્યાયમૂર્તિ હતા), ખંડપીઠ વતી બોલતા, નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું :

“૧૧. પ્રશ્નવાળા સ્પિલવેના બાંધકામ માટે અરજદારની તરફેણમાં કરવામાં આવેલા વર્ક ઓર્ડર અને કરારને રદ કરવાના સંબંધમાં સામાવાળા તરફથી લેવાયેલી દલીલને ધ્યાનમાં રાખીને, એવી રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે અરજદાર દ્વારા કરારની શરતોના કોઈપણ ભંગના કારણોસર કરાર રદ કરવામાં આવ્યો નથી પરંતુ પ્રશ્નવાળા પ્રોજેક્ટના સંદર્ભમાં ડિઝાઇન અને ડ્રોઇંગના કથિત સુધારાના કારણે રદ કરવામાં આવ્યો છે જેના પરિણામે બાંધકામના અંદાજિત ખર્ચમાં ઘટાડો થયો છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સામાવાળાઓના જણાવ્યા મુજબ પણ, વર્ક ઓર્ડર અને કરાર રદ કરવાનું કારણ કરારની કોઈપણ શરત સાથે સંબંધિત નથી પરંતુ સદર કરારથી બાહ્ય છે. એ બાબત તરફ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કે રદ કરવાનું કારણ કરારની શરતોમાંથી ઉદ્ભવતું નથી, પરંતુ પ્રશ્નવાળા પ્રોજેક્ટના સંદર્ભમાં અનુગામી ઘટનાક્રમ પર આધારિત છે. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં જે પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનો છે તે એ છે કે શું હાલના કેસની હકીકતો અને સંજોગોમાં એવું કહી શકાય કે આ કેસ રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૭ એસ.સી. ૧૪૯૬) (ઉપર મુજબ) ના કેસના ચુકાદામાં દર્શાવેલ શ્રેણી (૩) હેઠળ આવરી લેવાયેલો છે, જેથી રિટ

અરજી નામંજૂર કરવાની રહે, અને અરજદારને યોગ્ય ફોરમ સમક્ષ ઉપાય મેળવવા નિર્દેશ આપવાનો રહે.

૧૨ . રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ (ઉપર મુજબ) ના કેસ ઉપરાંત, સુપ્રીમ કોર્ટે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ ના સંદર્ભમાં, અન્ય કેસોમાં નાગરિક સાથે રાજ્યની કરાર આધારિત જવાબદારીઓના સંદર્ભમાં બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ ના વ્યાપ પર વિચારણા કરી છે. રમના દયારામ શેટ્ટી વિ. ધ ઇન્ટરનેશનલ એરપોર્ટ ઓથોરિટી ઓફ ઇન્ડિયા (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૯ એસ.સી. ૧૬૨૮) ના જાણીતા કેસમાં એ બાબત નિર્દેશિત કરવામાં આવી હતી કે “આધુનિક કલ્યાણકારી રાજ્ય કે જે સમાનતાવાદી મૂલ્યો માટે પ્રતિબદ્ધ છે અને કાયદાના શાસનને સમર્પિત છે”, તેણે કરાર આપતી વખતે અનુચ્છેદ ૧૪ ના બંધારણીય આદેશ હેઠળ તેમજ વહીવટી કાયદાના ન્યાયિક રીતે વિકસિત નિયમ હેઠળ કાર્ય કરવું પડે છે. એ બાબત દર્શાવવામાં આવી હતી કે :

"તેથી, એ બાબત કાયદો હોવાનું સ્વીકારવું આવશ્યક છે કે જ્યાં સરકાર જનતા સાથે વ્યવહાર કરતી હોય, પછી ભલે તે નોકરીઓ આપવાના રૂપમાં હોય કે કરારો કરવામાં હોય કે ક્વોટા અથવા લાઈસન્સ આપવા કે અન્ય પ્રકારના લાભો આપવાના રૂપમાં હોય, સરકાર પોતાની મરજી મુજબ મનસ્વી રીતે કાર્ય કરી શકે નહીં અને ખાનગી વ્યક્તિની જેમ તેને અનુકૂળ આવે તેવી કોઈપણ વ્યક્તિ

સાથે વ્યવહાર કરી શકે નહીં, પરંતુ તેનું પગલું એવા ધોરણ કે માપદંડને અનુરૂપ હોવું જોઈએ જે મનસ્વી, અતાર્કિક કે અસંગત ન હોય."

એવું પણ દર્શાવવામાં આવ્યું હતું :

"કાયદાના શાસન દ્વારા સંચાલિત લોકશાહીમાં કારોબારી સરકાર અથવા તેના કોઈપણ અધિકારી પાસે વ્યક્તિના હિતો પર મનસ્વી સત્તા હોવી જોઈએ તે ખરેખર અકલ્પનીય છે. કારોબારી સરકારનું દરેક પગલું કારણોથી માહિતગાર હોવું જોઈએ અને મનસ્વીતાથી મુક્ત હોવું જોઈએ. તે કાયદાના શાસનનું મૂળ તત્વ છે અને તેની ન્યૂનતમ આવશ્યકતા છે." (ભારપૂર્વક ઉમેરેલ)

એવું પણ કહેવામાં આવ્યું હતું :

"આ નિયમ અનુચ્છેદ ૧૪ માં સમાવિષ્ટ સમાનતાના સિદ્ધાંતમાંથી પણ સીધો ઉદ્ભવે છે. ઇ.પી. રોયપ્પા વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય, (૧૯૭૪) ૨ એસ.સી.આર. ૩૪૮ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૪ એસ.સી. ૫૫૫) અને મેનકા ગાંધી વિ. ભારત સંઘ, (૧૯૭૮) ૧ એસ.સી.સી. ૨૪૮ : એ.આઈ.આર. ૧૯૭૮ એસ.સી. ૫૯૭ ના કેસમાં આ અદાલતના નિર્ણયોના પરિણામે હવે એ સુસ્થાપિત છે કે અનુચ્છેદ ૧૪ રાજ્યના પગલામાં મનસ્વીતા પર પ્રહાર કરે છે અને વર્તનની વાજબીતા તથા સમાનતા સુનિશ્ચિત કરે છે. તે એવી

અપેક્ષા રાખે છે કે રાજ્યનું પગલું મનસ્વી ન હોવું જોઈએ પરંતુ કોઈ તર્કસંગત અને સુસંગત સિદ્ધાંત પર આધારિત હોવું જોઈએ જે બિન-ભેદભાવપૂર્ણ હોય; તે કોઈપણ બાહ્ય કે અપ્રસ્તુત વિચારણાથી દોરવાયેલું ન હોવું જોઈએ, કારણ કે તે સમાનતાનો ઇનકાર હશે. વ્યાજબીપણું અને તાર્કિકતાનો સિદ્ધાંત કે જે કાયદાકીય તેમજ દાર્શનિક રીતે સમાનતા અથવા બિન-મનસ્વીતાનું એક આવશ્યક તત્વ છે તે અનુચ્છેદ ૧૪ દ્વારા પ્રતિબિંબિત થાય છે અને તેણે રાજ્યના દરેક પગલાને લાક્ષણિક બનાવવું જોઈએ, પછી ભલે તે કાયદાની સત્તા હેઠળ હોય કે કાયદો બનાવ્યા વિના કારોબારી સત્તાના ઉપયોગમાં હોય. તેથી, રાજ્ય ત્રીજા પક્ષકાર સાથે કરાર આધારિત કે અન્ય સંબંધ બાંધવામાં મનસ્વી રીતે કાર્ય કરી શકે નહીં, પરંતુ તેનું પગલું કોઈ એવા ધોરણ કે માપદંડને અનુરૂપ હોવું જોઈએ જે તર્કસંગત અને બિન-ભેદભાવપૂર્ણ હોય."

૧૩ . મેસર્સ કસ્તુરી લાલ લક્ષ્મી રેડ્ડી વિ. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૧૯૯૨) ના કેસમાં ફરીથી પુનરોચ્ચાર કરવામાં આવ્યો હતો :

"તેની પ્રવૃત્તિ ગમે તે હોય, સરકાર હજુ પણ સરકાર છે અને લોકશાહી સમાજમાં તેના હોદ્દામાં રહેલા અંતર્નિહિત નિયંત્રણોને

આધીન છે. સરકારને આપવામાં આવેલી બંધારણીય સત્તાનો ઉપયોગ તેના દ્વારા મનસ્વી રીતે અથવા લહેરી રીતે કે સિદ્ધાંતહીન રીતે કરી શકાય નહીં."

૧૪. મેનકા ગાંધી વિ. ભારત સંઘ (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૮ એસ.સી. ૫૯૭) ના કેસમાં એ બાબત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો કે તર્કનો નિયમ, મનસ્વીતા અને ભેદભાવ વિરુદ્ધનો નિયમ, નિષ્પક્ષતા અને કુદરતી ન્યાયનો નિયમ એ રાજ્યના ઉપક્રમ દ્વારા લેવાતા પગલાંઓમાં લાગુ પડતા કાયદાના શાસનનો ભાગ છે.

૧૫ . તાજેતરમાં મહાવીર ઓટો સ્ટોર્સ વિ. ઇન્ડિયન ઓઈલ કોર્પોરેશન, (એ.આઈ.આર. ૧૯૯૦ એસ.સી. ૧૦૩૧) ના કેસમાં આ જ પ્રશ્ન પર વિચારણા કરવામાં આવી હતી. તે કેસમાં અરજદારોની પેઢી ઇન્ડિયન ઓઈલ કોર્પોરેશન દ્વારા કરવામાં આવતા પુરવઠાના આધારે ૧૮ વર્ષથી લુબ્રિકન્ટ્સના વેચાણ અને વિતરણનો વ્યવસાય કરતી હતી. ઇન્ડિયન ઓઈલ કોર્પોરેશન દ્વારા કોઈપણ નોટિસ કે જાણ કર્યા વિના અચાનક પેઢીને લુબ્રિકન્ટ્સનો પુરવઠો બંધ કરી દેવામાં આવ્યો હતો. તે સંબંધમાં નીચે મુજબ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો :

"જો નાગરિકોને આપવામાં આવેલા કોઈપણ અધિકારમાં દખલ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે, તો આપું પગલું બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ ને આધીન છે, અને તે વાજબી હોવું જોઈએ તથા

જાહેર હિતના કાયદેસર અને સુસંગત કારણોસર જ લઈ શકાય છે.
કરાર કરવા કે ન કરવાના આ પ્રકારના રાજ્યના પગલામાં જ્યાં
મનસ્વીતા હોય, ત્યાં અનુચ્છેદ ૧૪ સક્રિય બને છે અને ન્યાયિક
સમીક્ષા આવા પગલાને રદબાતલ ઠેરવે છે. રાજ્ય કારોબારી
સત્તાધિકારીનું દરેક પગલું કાયદાના શાસનને આધીન હોવું જોઈએ
અને કારણોથી માહિતગાર હોવું જોઈએ. તેથી, જાહેર સત્તામંડળની
પ્રવૃત્તિ ગમે તે હોય, આવા એકાધિકાર કે અર્ધ-એકાધિકાર વાળા
વ્યવહારોમાં, તેણે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ ની કસોટી પાર કરવી
જોઈએ. જો સરકારનું કોઈ પગલું કરાર કરવા કે ન કરવાના
મામલામાં પણ વ્યાજબીપણાની કસોટી સંતોષવામાં નિષ્ફળ
જાય, તો તે અવાજબી ગણાશે.

અમને એવું જણાય છે કે તર્કનો નિયમ અને મનસ્વીતા તથા ભેદભાવ
વિરુદ્ધનો નિયમ, નિષ્પક્ષતા અને કુદરતી ન્યાયના નિયમો એ હાલના જેવી
પરિસ્થિતિમાં નાગરિકો સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે રાજ્યના ઉપક્રમ દ્વારા લેવાતી
પરિસ્થિતિ અથવા પગલામાં લાગુ પડતા કાયદાના શાસનનો ભાગ છે. ભલે
નાગરિકોના અધિકારો કરાર આધારિત અધિકારોના સ્વરૂપમાં હોય, કરાર કરવા
કે ન કરવાના નિર્ણયની રીત, પદ્ધતિ અને હેતુ, હાલના કેસ જેવા વ્યવહારોના
પ્રકાર અને વ્યવહારના સ્વરૂપમાં સુસંગતતા અને વ્યાજબીપણું, નિષ્પક્ષતા,
કુદરતી ન્યાય, સમાનતા અને બિન-ભેદભાવની એરણ પર ન્યાયિક સમીક્ષાને
આધીન છે." (ભારપૂર્વક ઉમેરેલ)

૧૬ . અન્ય એક કેસ મેસર્સ સ્ટેટ એન્ટરપ્રાઇઝિસ વગેરે વિ. ધ સિટી એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રીયલ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન ઓફ મહારાષ્ટ્ર લિમિટેડ (૧૯૯૦) ૨ જે.ટી.એસ.સી. ૪૦૧ માં સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા કહેવામાં આવ્યું હતું :

"તાજેતરના સમયમાં, વહીવટી કાર્યવાહીની ન્યાયિક સમીક્ષા વિસ્તૃત બની છે અને દિવસેને દિવસે વધુ વ્યાપક બની રહી છે. પરંપરાગત મર્યાદાઓ અદૃશ્ય થઈ રહી છે અને ન્યાયિક ચકાસણીનું ક્ષેત્ર વિસ્તરી રહ્યું છે. રાજ્યની પ્રવૃત્તિ પણ ઝડપથી વ્યાપક બની રહી છે.

જેમ જેમ રાજ્ય વાણિજ્યિક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ્યું છે અને વિશાળ જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો વિકસ્યા છે, તેમ તેમ જાહેર તિજોરીનું હિત પણ મોટું થયું છે જે જનતાની નજર સમક્ષ મોટા સામાજિક ઓડિટ, ન્યાયિક નિયંત્રણ અને સમીક્ષાને વાજબી ઠેરવે છે; આ બાબતો સૌથી વધુ ઓફરોને નકારવાના કેસો સહિત કારોબારી પગલાંઓ માટે કારણો નોંધવાની આવશ્યકતા ઊભી કરે છે. તેમાં ઘણીવાર મોટા હિતો સંકળાયેલા હોય છે અને રેકર્ડ પર પગલાં માટેના કારણોની ઉપલબ્ધતા કાર્યવાહીની વિશ્વસનીયતાની ખાતરી આપે છે, જાહેર આચરણને શિસ્તબદ્ધ કરે છે અને જવાબદેહીની સંસ્કૃતિમાં સુધારો કરે છે. આવા પગલાના સમર્થનમાં કારણો શોધવાથી યોગ્ય કેસોમાં વહીવટી ઉપરી અધિકારી દ્વારા અને

ન્યાયિક પ્રક્રિયા દ્વારા એમ બંને રીતે ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ સમીક્ષા માટેની તક મળે છે;" (ભારપૂર્વક ઉમેરેલ)

૧૭ . તાજેતરમાં ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય સરકાર દ્વારા ડિસ્ટ્રિક્ટ ગવર્નમેન્ટ કાઉન્સેલની નિમણૂકની સમાપ્તિના સંબંધમાં સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા કુમારી શ્રીલેખા વિદ્યાર્થી વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય ((૧૯૯૦) ૩ એસ.સી.જે. ૩૩૬) ના કેસમાં આ જ પ્રશ્ન પર વિચારણા કરવામાં આવી હતી જ્યાં એ બાબત નિર્દેશિત કરવામાં આવી હતી :

"રાજ્યના તમામ કારોબારી પગલાંઓને અનુરૂપે ૧૪ ની પ્રયોજ્યતા સુસ્થાપિત હોવાથી અને તે જ કારણસર કારોબારી સત્તાના ઉપયોગમાં કરાર કરવાના પ્રારંભિક તબક્કે તેની પ્રયોજ્યતા વિવાદથી પર હોવાથી, શું એવું કહી શકાય કે રાજ્ય ત્યારપછી પોતાના વ્યક્તિત્વને છોડી શકે છે અને કરાર આધારિત બાબતોના ક્ષેત્રમાં અનુરૂપે ૧૪ ની આવશ્યકતાઓથી મુક્ત રહીને અનિયંત્રિત સત્તાનો ઉપયોગ કરી શકે છે અને તેમાં માત્ર ખાનગી વ્યક્તિઓને લાગુ પડતા ખાનગી કાયદાના સિદ્ધાંતો દ્વારા જ સંચાલિત થવાનો દાવો કરી શકે છે કે જેમના અધિકારો અન્ય કશા વિના માત્ર કરારની શરતોમાંથી ઉદ્ભવે છે? અમે એ કહેવામાં કોઈ ખચકાટ અનુભવતા નથી કે રાજ્યનું વ્યક્તિત્વ, કે જેને અનુરૂપે ૧૪ ની આવશ્યકતાઓ દ્વારા તમામ ક્ષેત્રોમાં તેના

આચરણના નિયમનની જરૂર છે, તે કરાર કર્યા પછી માત્ર એટલા માટે આવો ધરમૂળથી ફેરફાર પામતું નથી કારણ કે વધારામાં અન્ય પક્ષકારને કેટલાક કરાર આધારિત અધિકારો પ્રાપ્ત થાય છે. એવું નથી કે અનુચ્છેદ ૧૪ ની આવશ્યકતાઓ અને કરાર આધારિત જવાબદારીઓ અજાણ્યા ખ્યાલો છે, જે એકસાથે અસ્તિત્વમાં રહી શકતા નથી." (ભારપૂર્વક ઉમેરેલ)

વધુમાં એવું કહેવામાં આવ્યું હતું :

"અમને કોઈ શંકા નથી કે બંધારણ આમુખમાં ઘોષિત આદર્શોથી વિરુદ્ધ તેની પ્રવૃત્તિના કોઈપણ ક્ષેત્રમાં રાજ્યના પગલાંઓમાં અન્યાયીપણું કે અવાજબીપણાની કલ્પના કરતું નથી અથવા પરવાનગી આપતું નથી. અમારા મતે, કરાર આધારિત બાબતોમાં અનુચ્છેદ ૧૪ ને બાકાત રાખવાની દલીલો સ્વીકારવી તે બંધારણીય યોજનાથી તદ્દન વિપરીત હશે. આવી બાબતોમાં ન્યાયિક સમીક્ષાનો વ્યાપ અને માન્ય આધારો તથા જે રાહત ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે તે અલગ બાબતો છે પરંતુ તે તેને સંપૂર્ણપણે બાકાત રાખવાના દ્રષ્ટિકોણને વાજબી ઠેરવતું નથી. આ બાબત વિશેષ કરીને ત્યારે સાચી છે જ્યારે આધુનિક પ્રવાહ એવા કરારોમાં પણ કોઈ શરતના અવાજબીપણાની તપાસ કરવાનો છે જ્યાં સોદાબાજીની શક્તિ અસમાન હોય જેથી આ વાટાઘાટો આધારિત કરારો ન હોય પરંતુ અસમાન પક્ષકારો વચ્ચેના પ્રમાણભૂત ફોર્મના કરારો હોય."

ત્યારબાદ એવું કહેવામાં આવ્યું હતું :

"જોકે, વાદગ્રસ્ત કૃત્ય મનસ્વી, અન્યાયી કે અવાજબી હોવાનો આક્ષેપ કરીને અનુચ્છેદ ૧૪ ના ઉદ્દંધનના આધારે જ્યાં સુધી પડકાર ફેંકવામાં આવે છે તે હદ સુધી, આ વિવાદ કરાર આધારિત જવાબદારીઓના દાયરામાં પણ આવે છે તે હકીકત રાજ્યને અનુચ્છેદ ૧૪ ની મૂળભૂત આવશ્યકતાઓનું પાલન કરવાની તેની જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરશે નહીં. આ હદ સુધી, તેની સાથે વધારાના અન્ય કોઈ અધિકાર કે જવાબદારી હોય તે ધ્યાનમાં લીધા વિના દરેક કેસમાં આ જવાબદારી અચૂકપણે જાહેર સ્વરૂપની છે. વધારાની કરાર આધારિત જવાબદારી દાવેદારને રાજ્યના કોઈપણ પગલામાં મનસ્વીતા ન હોવાની અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળની બાંધકામથી વંચિત કરી શકતી નથી."

૧૮. રાજ્ય તરફે ઉપસ્થિત વિદ્વાન એડવોકેટ-જનરલ, ઉપરોક્ત ન્યાયિક ચુકાદાઓને ધ્યાનમાં રાખીને એવી દલીલ કરી શક્યા નહીં કે વિવાદ અરજદાર અને રાજ્ય વચ્ચેની કરાર આધારિત જવાબદારીઓ સંબંધિત હોવાથી, જ્યાં રાજ્ય તરફથી મનસ્વીતા અને નિષ્પક્ષતાના અભાવ અંગે ફરિયાદ કરવામાં આવી હોય, જે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ નું ઉદ્દંધન કરતી હોય, ત્યાં બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની રિટ અરજી ચલાવવાપાત્ર નથી. પરંતુ વિદ્વાન એડવોકેટ-જનરલના જણાવ્યા મુજબ ઉપર જણાવેલ કોઈપણ કેસમાં, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૮૮ ની શરતો અનુસાર કોઈ ઔપચારિક કરાર કરવામાં આવ્યો ન હતો અને તેથી, તે કરાર આધારિત જવાબદારીઓના સંદર્ભમાં

કોઈપણ અવલોકન કે નિર્દેશ હાલના કેસની હકીકતોને લાગુ પડશે નહીં. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આ કેસ રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૭ એસ.સી. ૧૪૯૬) (ઉપર મુજબ) ના કેસમાં દર્શાવેલ શ્રેણી (૩) હેઠળ આવરી લેવાયેલો છે. સામાવાળા તરફથી એ બાબત પણ નિર્દેશિત કરવામાં આવી હતી કે રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ (ઉપર મુજબ) ના કેસમાં સુપ્રીમ કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે એકવાર રાજ્ય કે તેના એજન્ટો સામાન્ય કરારના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે અનુચ્છેદ ૧૪ અથવા અન્ય કોઈપણ બંધારણીય જોગવાઈના ઉલ્લંઘનનો કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. આ સંદર્ભમાં નીચેના અવલોકનોનો સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો હતો :

"પરંતુ, રાજ્ય અથવા તેના એજન્ટો સામાન્ય કરારના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ્યા પછી, સંબંધો હવે બંધારણીય જોગવાઈઓ દ્વારા સંચાલિત થતા નથી પરંતુ કાયદેસર રીતે માન્ય કરાર દ્વારા સંચાલિત થાય છે જે પક્ષકારોના પરસ્પર અધિકારો અને જવાબદારીઓ નક્કી કરે છે. જ્યારે રાજ્ય અથવા તેના એજન્ટો, આ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરવાનો દાવો કરીને, કોઈપણ કાર્ય કરે છે ત્યારે અનુચ્છેદ ૧૪ અથવા અન્ય કોઈપણ બંધારણીય જોગવાઈના ઉલ્લંઘનનો કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. આ ક્ષેત્રમાં, તેઓ માત્ર કરાર દ્વારા પોતાને આપવામાં આવેલા અધિકારોનો જ દાવો કરી શકે છે અને માત્ર કરારની શરતોથી બંધાયેલા છે સિવાય કે કોઈ કાયદો વચ્ચે આવે અને કરારના ક્ષેત્રમાં રાજ્ય પર કોઈ વિશેષ વૈધાનિક સત્તા અથવા

જવાબદારી પ્રદાન કરે જે કરારથી અલગ હોય."

૧૯ . એ સાચું છે કે ઉપર જણાવેલ કોઈપણ કેસમાં સંબંધિત વ્યક્તિઓ અને રાજ્ય વચ્ચે કોઈ ઔપચારિક કરાર કરવામાં આવ્યો ન હતો; કરાર આધારિત જવાબદારીઓના સંદર્ભમાં, બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ ની પ્રયોજ્યતા અંગેના અવલોકનો સામાન્ય રીતે કરારોના સંદર્ભમાં કરવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તે જ સમયે રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ (ઉપર મુજબ) ના કેસમાં કરાયેલું અવલોકન કે એકવાર રાજ્ય અથવા તેના એજન્ટો સામાન્ય કરારના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે અનુચ્છેદ ૧૪ અથવા અન્ય કોઈપણ બંધારણીય જોગવાઈના ઉલ્લંઘનનો કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી, તે યોગ્ય રીતે થયેલા કરારની શરતોના ભંગને લગતી ફરિયાદોના સંદર્ભમાં વંચાવું જોઈએ. મેં ઉપર પહેલેથી જ ધ્યાન દોર્યું છે કે, જ્યાં કરારની કોઈપણ શરતના ભંગના કારણે રદ્દીકરણ થયું હોય અને જ્યાં કરારનું રદ્દીકરણ કરારની શરતોથી બાહ્ય કારણસર હોય ત્યાં તફાવત રહેશે. મારા મતે, જ્યાં બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૯૯ અનુસાર કરવામાં આવેલ કરાર એવા આધારે રદ કરવામાં આવે છે જે કરારની કોઈપણ શરત સાથે સંબંધિત નથી, અને તે પોતે જ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ નું ઉલ્લંઘન કરનારું છે, ત્યાં આ અદાલત બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની હકૂમતનો ઉપયોગ કરી શકે છે. આ બાબત એક ઉદાહરણ દ્વારા સમજી શકાય છે. બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૯૯ અનુસાર કરાર કર્યા પછી, સંબંધિત સત્તાધિકારી દ્વારા કોન્ટ્રાક્ટરને એવા આધારે પ્રોજેક્ટનું બાંધકામ

આગળ ન વધારવા માટે કહેવામાં આવે છે કે પાછળથી એવી જાણ થઈ છે કે આવો કોન્ટ્રાક્ટર જે જિલ્લામાં પ્રોજેક્ટ બાંધવાનો છે તે જિલ્લાનો રહેવાસી નથી. શું આવી સ્થિતિમાં એવી દલીલ કરી શકાય કે કોન્ટ્રાક્ટરે રાજ્ય સરકાર સાથે કરાર કર્યો હોવાથી તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ આ અદાલતની હકૂમતનો આશરો લઈ શકે નહીં અને તેને નુકસાની અથવા કરારના ચોક્કસ પાલન માટે સિવિલ કોર્ટના દ્વારા ખખડાવવા નિર્દેશ આપવો જોઈએ ભલે સદર હુકમ પોતે જ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ નું ઉલ્લંઘન કરનારો હોય?”

૨૭ કલકત્તા હાઈકોર્ટની ડિવિઝન બેંચને એ.આઈ.આર. ૨૦૦૬ કલકત્તા ૪૬ માં નોંધાયેલા ધ ડિરેક્ટર ઓફ સપ્લાય એન્ડ ડિસ્પોઝલ્સ અને અન્ય વિ. મેસર્સ વિજય શ્રી લિમિટેડ અને અન્ય ના કેસમાં એ પ્રશ્ન પર વિચારણા કરવાની તક મળી હતી કે શું “રાજ્ય” સાથેના બિન-વૈધાનિક કરારની બાબતોમાં રિટ પિટિશન સંપૂર્ણપણે પ્રતિબંધિત છે. વી.એસ. સિરપુરકર, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ (જેઓ તે સમયે મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ હતા), ખંડપીઠ વતી બોલતા, નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું :

“૧૭. આ બાબત આપણને એ વ્યાપક મુદ્દા પર લાવે છે કે શું રિટ પિટિશન ચલાવવાપાત્ર હતી અને શું કેસના સંજોગોમાં તે ગ્રાહ્ય રાખી શકાઈ હોત. સર્વોચ્ચ અદાલતે સમયાંતરે ઠરાવ્યું છે કે જ્યાં પક્ષકારો પૈકીનો એક પક્ષકાર રાજ્ય હોય તેવા કરારોમાંથી

ઉદ્ભવતા પ્રશ્નો પર વિચાર કરતી વખતે જ્યાં હકીકતના વિવાદિત પ્રશ્નો સમાવિષ્ટ હોય ત્યાં હાઇકોર્ટે સામાન્ય રીતે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ રિટ પિટિશન ગ્રાહ્ય રાખવી જોઈએ નહીં. સર્વોચ્ચ અદાલતે હાઇકોર્ટોને અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ રિટ પિટિશન ગ્રાહ્ય રાખવાથી પરાંમુખ કરી છે, ખાસ કરીને જ્યારે આવા કરારો વૈધાનિક કરારો ન હોય. (૧૯૮૬) ૧ એસ.સી.સી. ૨૬૪ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૬ એસ.સી. ૧૩૭૦) માં નોંધાયેલા એલ.આઈ.સી. ઓફ ઇન્ડિયા વિ. એસ્કોર્ટ્સ લિમિટેડ ના કેસમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે જાહેર કર્યું હતું કે કરાર આધારિત જવાબદારીઓ સંબંધિત રાજ્યના પગલાની જ્યાં સુધી આવા પગલા સાથે જાહેર કાયદાનું કોઈ લક્ષણ જોડાયેલું ન હોય ત્યાં સુધી અદાલત દ્વારા સામાન્ય રીતે તપાસ થવી જોઈએ નહીં. અદાલતે જાહેર કાયદાના ક્ષેત્ર અને ખાનગી કાયદાના ક્ષેત્ર વચ્ચે ભેદરેખા દોરવામાં રહેલી મુશ્કેલી પણ વ્યક્ત કરી હતી અને વધુમાં આદેશ કર્યો હતો કે દરેક કેસમાં ચોક્કસ પગલાના સંદર્ભમાં આ પ્રશ્ન નક્કી થવો જોઈએ. આ જ કેસમાં સુપ્રીમ કોર્ટે અવલોકન કર્યું હતું કે જ્યાં રાજ્ય પોતાની મેળે સામાન્ય ભૂમિકા ધારણ કરે છે ત્યાં તેના અધિકાર અને જવાબદારીની ચકાસણી એક સામાન્ય કરાર કરનાર પક્ષકાર તરીકે થવી જોઈએ. જોકે, એ બાબતમાં કોઈ શંકા હોઈ શકે નહીં કે આ નિર્ણયમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું ન હતું કે કરારની બાબતોમાં

અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ હાઈકોર્ટની હકૂમત સંપૂર્ણપણે પ્રતિબંધિત હતી. એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૫૯૨ માં નોંધાયેલ કે.એન. ગુરુસ્વામી વિ. મૈસુર રાજ્ય અને (૧૯૭૩) ૩ એસ.સી.સી. ૮૬૪ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૩ એસ.સી. ૨૦૫) માં નોંધાયેલ ડી.એફ.ઓ. વિ. રામ સનેહી સિંહ જેવા અગાઉના કેસોમાં પણ સુપ્રીમ કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે રિટ પિટિશન એ અર્થમાં ચલાવવાપાત્ર હશે કે હકૂમતના ઉપયોગ પર કોઈ સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ રહેશે નહીં. (૨૦૦૨) ૧ એસ.સી.સી. ૨૧૬ : (એ.આઈ.આર. ૨૦૦૨ એસ.સી. ૨૦૬) માં નોંધાયેલા બિહાર રાજ્ય વિ. જૈન પ્લાસ્ટિક્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિમિટેડ ના કેસમાં સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે કરાર ભંગ સંબંધિત પક્ષકારોના ગંભીર વિવાદિત પ્રશ્નો અથવા પરસ્પર વિરોધી દાવાઓની તપાસ અને નિર્ધારણ વિશેષાધિકાર રિટ જારી કરતી અદાલત દ્વારા કરવાને બદલે પક્ષકારો દ્વારા યોગ્ય રીતે દાખલ કરાયેલા સિવિલ દાવામાં રજૂ થઈ શકે તેવા પુરાવાના આધારે થવું જોઈએ.

૧૮. અરજદાર તરફેના વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલ શ્રી પ્રતાપ ચેટર્જીએ (૨૦૦૪) ૩ એસ.સી.સી. ૫૫૩ માં નોંધાયેલા એ.બી.એલ. ઇન્ટરનેશનલ લિમિટેડ વિ. એક્સપોર્ટ ક્રેડિટ ગેરંટી કોર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયા લિમિટેડ તરફ અમારું ધ્યાન દોર્યું હતું. તેમણે ધ્યાન દોર્યું કે આ નિર્ણયમાં સુપ્રીમ કોર્ટે રાજ્યની કરાર આધારિત જવાબદારીઓની બાબતોમાં અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ રિટ પિટિશન

ટકી શકવા બાબતના પ્રશ્ન પરના વ્યવહારીક રીતે તમામ કેસો ધ્યાને લીધા હતા. વિદ્વાન વકીલ એવી દલીલ કરે છે કે સુપ્રીમ કોર્ટે આ નિર્ણયમાં શક્ય તેટલા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઠરાવ્યું છે કે આવી બાબતોમાં રિટ પિટિશન સંપૂર્ણપણે પ્રતિબંધિત નથી. અમારું ધ્યાન ફક્ત ૧૯ તરફ દોરવામાં આવ્યું હતું જે નીચે મુજબ છે :

"૧૯. તેથી, કાયદાના ઉપરોક્ત વિધાન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે માત્ર મુકદ્દમાના પક્ષકારો પૈકીનો એક પક્ષકાર કેસની હકીકતો અંગે વિવાદ ઉઠાવે તેટલા માત્રથી, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ આવી પિટિશન ગ્રાહ્ય રાખતી અદાલત હંમેશા પક્ષકારોને દાવા તરફ મોકલવા બંધાયેલી નથી. ગુણવંત કૌર (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૦ એસ.સી. ૮૦૨) ના ઉપરોક્ત કેસમાં આ અદાલતે એ હદ સુધી ઠરાવ્યું હતું કે રિટ પિટિશનમાં, જો હકીકતો માંગ કરતી હોય, તો મૌખિક પુરાવા પણ લઈ શકાય છે. આ સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે યોગ્ય કેસમાં, રિટ અદાલત પાસે હકીકતના વિવાદિત પ્રશ્નો સમાવિષ્ટ કરતી રિટ પિટિશન ગ્રાહ્ય રાખવાની હકૂમત છે અને રિટ પિટિશન કરાર આધારિત જવાબદારીમાંથી ઉદ્ભવતી હોય અને/અથવા તેમાં હકીકતના કેટલાક વિવાદિત પ્રશ્નો સમાવિષ્ટ હોય તો પણ તેને ગ્રાહ્ય રાખવા સામે કોઈ સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ નથી."

૧૯ . વિદ્વાન વકીલ અમને તે ફક્ત પર પણ લઈ ગયા જ્યાં સુપ્રીમ કોર્ટે

(૧૯૯૧) ૧ એસ.સી.સી. ૨૧૨ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૯૧ એસ.સી. ૫૩૭) માં નોંધાયેલા કુમારી શ્રીલેખા વિદ્યાર્થી વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય ના પોતાના ચુકાદાનો સંદર્ભ આપ્યો છે. આખરે, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલે ફરિયાદ ૨૩ ના અવલોકનો પરથી ધ્યાન દોર્યું કે એકવાર રાજ્ય અથવા રાજ્યનું ઉપક્રમ કરારનો પક્ષકાર બને છે, ત્યારે તેની પાસે નિષ્પક્ષતાપૂર્વક, ન્યાયી રીતે અને વ્યાજબી રીતે કાર્ય કરવાની કાયદેસરની જવાબદારી છે જે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ ની આવશ્યકતા છે અને જ્યાં રાજ્ય ઉપરોક્ત આવશ્યકતાનું ઉલ્લંઘન કરીને કાર્ય કરે છે, ત્યાં રિટ અદાલત મનસ્વી પગલાંઓને સુધારવા માટે યોગ્ય નિર્દેશો જારી કરી શકે છે. પોતાની દલીલ વિકસાવતાં અને તેને હાલના કેસમાં લાગુ કરતાં, વિદ્વાન વકીલે દલીલ કરી હતી કે રિટ પિટિશનમાં જ મુખ્ય અરજ જ્યુટ કમિશનર દ્વારા પસાર કરાયેલા તારીખ ૨૭ જૂન ૨૦૦૩ ના “હુકમ” ને રદ કરવાની હતી. વિદ્વાન વકીલે વધુમાં ધ્યાન દોર્યું હતું કે એકવાર તે હુકમ રદ કરવામાં આવે અને ગેરકાયદેસર તથા અમાન્ય જાહેર કરવામાં આવે, ત્યારે ચુકવણીની જરૂરી રાહત આપોઆપ અનુસરશે જે માટે રિટ પિટિશનના અરજ કલોઝ (જી) માં અરજ કરવામાં આવી હતી. વિદ્વાન વકીલે ધ્યાન દોર્યું હતું કે સદર હુકમ પોતે જ મનસ્વી હતો કારણ કે અગાઉ પૂરો પાડવામાં આવેલ લોટ ખામીયુક્ત હતો તેવા આધારે એક અલગ લોટ સામે ચુકવણી રોકી રાખવાની સામાવાળાઓ પાસે કોઈ સત્તા નહોતી. વિદ્વાન વકીલના જણાવ્યા મુજબ, આ બાબત સ્પષ્ટપણે માત્ર કરાર ભંગ

સમાન જ નહોતી, પરંતુ એક એવું પગલું હતું જે તદ્દન મનસ્વી અને કાયદામાં કોઈપણ વાજબીપણું ધરાવતું નહોતું.

૨૦ . અમે પહેલેથી જ દર્શાવ્યું છે કે પ્રથમ તો આ કોઈ પસાર કરાયેલો “હુકમ” નહોતો. તે માત્ર એક પત્રવ્યવહાર હતો. વળી રકમ ચૂકવવાનો કોઈ સંપૂર્ણ અને અંતિમ ઇનકાર નહોતો. રકમ માત્ર કામચલાઉ ધોરણે “રોકી રાખવામાં” આવી હતી જે સદર તારીખ ૧૨-૯-૨૦૦૩ ના પત્રના ફકરા ૩ ની વિગતો પરથી સ્પષ્ટ થશે. તે પત્રમાં જ પરચેઝ ઓફિસર સાથે મામલો પતાવવા અંગેનો સ્પષ્ટ સંદર્ભ છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ ત્યારપછી પણ રિટ પિટિશન દાખલ કરવામાં આવી તે પહેલાં પણ, રિટ અરજદારે ચુકવણી અંગેનો મામલો પતાવવાની પોતાની તૈયારી દર્શાવી હતી. અમે અગાઉ પહેલેથી જ ધ્યાન દોર્યું છે કે ક્ષતિગ્રસ્ત માલના સંયુક્ત નિરીક્ષણ પછી જ મામલો પતાવી શકાયો હોત. તેથી, એ સ્પષ્ટ હતું કે અહીંના મૂળ સામાવાળાઓ-અપીલકર્તાઓ તરફથી ચુકવણી નકારવા અંગેનું કોઈ આખરી પગલું નહોતું. તો શું આવા પગલાને મનસ્વી પગલા તરીકે જોઈ શકાય જ્યાં વિવાદનો ઉકેલ લાવવા માટે રાજ્યના ઉપક્રમ તરફથી સ્પષ્ટપણે આમંત્રણ હતું? અમારા મતે, આને કોઈ આખરી પગલું કહી શકાય નહીં અને તેથી, આને એવો યોગ્ય કેસ માની શકાય નહીં કે જ્યાં રિટ અરજદાર દ્વારા રિટ પિટિશન મારફતે ઉપાય માંગી શકાય.

૨૧ . તે જ ચુકાદામાં ફકરા ૨૭ અને ફકરા ૨૮ માં, સુપ્રીમ કોર્ટે નીચે

મુજબ ઠરાવ્યું છે :

"૨૭. અમારી ઉપરોક્ત ચર્ચા પરથી, રિટ પિટિશનની ચલાવવાપાત્રતા અંગે નીચેના કાનૂની સિદ્ધાંતો ઉદ્ભવે છે.

(એ) યોગ્ય કેસમાં, કરાર આધારિત જવાબદારીમાંથી ઉદ્ભવતી રાજ્ય અથવા રાજ્યના ઉપક્રમ સામેની રિટ પિટિશન ચલાવવાપાત્ર છે.

(બી) માત્ર એટલા માટે કે વિચારણા માટે હકીકતના કેટલાક વિવાદિત પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે, તે એક નિયમ તરીકે તમામ કેસોમાં રિટ પિટિશન ગ્રાહ્ય રાખવાનો ઇનકાર કરવાનો આધાર બની શકે નહીં.

(સી) નાણાકીય દાવાની આનુષંગિક રાહત સમાવિષ્ટ કરતી રિટ પિટિશન પણ ચલાવવાપાત્ર છે.

૨૮ . જોકે, ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ રિટ પિટિશનની ચલાવવાપાત્રતા અંગેના વાંધા પર વિચાર કરતી વખતે, અદાલતે એ હકીકત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ વિશેષાધિકાર રિટ જારી કરવાની સત્તા સંપૂર્ણ સ્વરૂપની છે અને બંધારણની અન્ય કોઈપણ જોગવાઈઓ દ્વારા મર્યાદિત નથી. કેસની હકીકતોને ધ્યાનમાં રાખીને રિટ પિટિશન ગ્રાહ્ય રાખવી કે ન રાખવી તે અંગે હાઈકોર્ટ પાસે વિવેકાધીન સત્તા છે. અદાલતે આ સત્તાના ઉપયોગ

પર પોતાની મેળે અમુક નિયંત્રણો લાદ્યા છે. (જુઓ વ્હર્લપૂલ કોર્પોરેશન વિ. રજિસ્ટ્રાર ઓફ ટ્રેડ માર્ક્સ) (એ.આઈ.આર. ૧૯૯૯ એસ.સી. ૨૨). અને વિશેષાધિકાર રિટ જારી કરવાનો હાઈકોર્ટનો આ સંપૂર્ણ અધિકાર સામાન્ય રીતે અન્ય ઉપલબ્ધ ઉપાયોને બાકાત રાખીને અદાલત દ્વારા વાપરવામાં આવશે નહીં સિવાય કે રાજ્ય અથવા તેના ઉપક્રમનું આપું પગલું અનુચ્છેદ ૧૪ ના બંધારણીય આદેશનું ઉલ્લંઘન કરે તે હદે મનસ્વી અને અવાજબી હોય અથવા અન્ય માન્ય અને કાયદેસરના કારણોસર હોય, જેના માટે અદાલત સદર હકૂમતનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી માને છે."

૨૨ . આ બાબતને ધ્યાનમાં લેતાં, એવું ઠરાવવું પડશે કે જોકે રાજ્ય સાથેના બિન-વૈધાનિક કરારની બાબતોમાં રિટ પિટિશન સંપૂર્ણપણે પ્રતિબંધિત નથી, તેમ છતાં તેને ગ્રાહ્ય રાખવી જોઈએ કે નહીં તે જોવા માટે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિની ચકાસણી કરવી પડશે. પિટિશન ટકી શકવા અને તેને ગ્રાહ્ય રાખવાના ઔચિત્યના બે ખ્યાલો વચ્ચે ઘણો તફાવત રહેશે. ઉપર સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા ઠરાવવામાં આવ્યું છે તેમ, પિટિશન ગ્રાહ્ય રાખવી કે ન રાખવી તે અંગે હાઈકોર્ટ પાસે વિવેકાધીન સત્તા છે અને ફરીથી એ બાબતનો પુનરોચ્ચાર કરવામાં આવે છે કે હાઈકોર્ટ સામાન્ય રીતે અન્ય ઉપલબ્ધ ઉપાયોને બાકાત રાખીને સંપૂર્ણ અધિકારનો ઉપયોગ કરશે નહીં સિવાય કે રાજ્ય અથવા તેના ઉપક્રમનું આપું પગલું અનુચ્છેદ ૧૪ ના બંધારણીય આદેશનું ઉલ્લંઘન કરે તે હદે મનસ્વી અને અવાજબી હોય. અમે પહેલેથી જ દર્શાવ્યું છે કે આ કેસમાં, હાલના અપીલકર્તાઓ તરફથી

કોઈ અવાજબીપણું હોવાનું કહી શકાય નહીં. બીજી તરફ, અમારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે રિટ અરજદાર, કોઈપણ વાજબી કારણ વિના, વિવાદનો ઉકેલ લાવવાનું આમંત્રણ હતું ત્યારે પણ અને જ્યારે અપીલકર્તાઓ દ્વારા કોઈ આખરી પગલું લેવામાં આવ્યું ન હતું ત્યારે પણ સીધા જ રિટ પિટિશન દાખલ કરવા દોડી ગયા હતા. વાસ્તવમાં, અપીલકર્તાઓ તરફથી પ્રશ્નવાળી રકમ ચૂકવવાનો કોઈ ઇનકાર નહોતો. જે કરવામાં આવ્યું હતું તે એ હતું કે જ્યાં સુધી સંયુક્ત નિરીક્ષણ ન થાય અને જ્યાં સુધી રિટ અરજદારો દ્વારા પૂરા પાડવામાં આવેલા ક્ષતિગ્રસ્ત માલના સંદર્ભમાં પક્ષકારો વચ્ચે બાબતોનો ઉકેલ ન આવે ત્યાં સુધી રકમ “રોકી રાખવામાં” આવી હતી. આમ, અમારા મતે, રિટ પિટિશન ગ્રાહ્ય રાખવી જોઈતી નહોતી પ્રથમ તો એટલા માટે કે તે અકાળ રિટ પિટિશન હતી અને બીજું તે હકીકતના વિવાદિત પ્રશ્નો સંબંધિત હતી જે પ્રશ્નો અમે ચુકાદાના અગાઉના ભાગમાં પહેલેથી જ દર્શાવ્યા છે. નિઃશંકપણે, તે પ્રશ્નો માત્ર સોગંદનામા અને સામા-સોગંદનામાના આધારે ઉકેલી શકાયા ન હોત. રિટ પિટિશન ગ્રાહ્ય ન રાખવાનું બીજું કારણ સિવિલ દાવો દાખલ કરવાનો (વૈકલ્પિક) ઉપાય ઉપલબ્ધ હોવાનું હતું જ્યાં પક્ષકારોને પુરાવા રજૂ કરવાની મંજૂરી આપીને તમામ વિવાદિત પ્રશ્નો ઉકેલી શકાયા હોત. તેથી, અમે વિદ્વાન સિંગલ જજ સાથે સંમત થવાની સ્થિતિમાં નથી અને રિટ પિટિશન નામંજૂર કરવાનું પસંદ કરીશું.”

૨૮ આમ, અદાલતોએ એક તરફ વૈધાનિક કરારો અને બીજી તરફ બિન-

વૈધાનિક કરારો વચ્ચેનો તફાવત જાળવી રાખ્યો છે. જ્યારે પ્રથમ શ્રેણીના કરારો આપવા અને રદ કરવા એમ બંને બાબતોમાં ન્યાયિક સમીક્ષા માન્ય રાખવામાં આવી હતી, ત્યારે બીજી શ્રેણીમાં તે અમુક પાસાઓ પૂરતી મર્યાદિત હતી. જો કરારની સમાપ્તિ એ આધારે હોય કે તેના કોઈ પક્ષકારે તેના માટેની શરતોનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, તો આવા પક્ષકારે અચૂકપણે સંબંધિત કરારો હેઠળ પૂરા પાડવામાં આવેલા ઉપાયો, જેમ કે આર્બિટ્રેશન અથવા સિવિલ દાવો, જે પણ લાગુ પડતું હોય, તે મુજબ ઉપાય મેળવવો જરૂરી છે. જોકે, જ્યાં વહીવટી કાર્યવાહીનું તત્વ હાથ ધરવામાં આવ્યું હોય અને કારોબારી સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં વિચારણાઓ અને માપદંડો કંઈક અંશે અલગ હોય છે. આવી વહીવટી અને કારોબારી કવાયતનું મૂલ્યાંકન, જેના પરિણામે કરાર રદ કરવામાં આવ્યો હતો, તે સિવિલ કોર્ટ દ્વારા ન્યાયનિર્ણય માટે લગભગ અયોગ્ય હશે. કારણ એ છે કે આવી વહીવટી કે કારોબારી સત્તાનો ઉપયોગ કરારની કલમો દ્વારા માર્ગદર્શિત થતો નથી. તે રાજ્યની અંતર્નિહિત કારોબારી સત્તાઓમાંથી ઉદ્ભવે છે અને આવી વહીવટી સત્તાના મૂલ્યાંકનનો એકમાત્ર માન્ય મોડ ન્યાયિક સમીક્ષા છે, જે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨ અને ૨૨૬ હેઠળ પૂરી પાડવામાં આવી છે.

૨૯ એ કહેવાની જરૂર નથી કે અહીંના સામાવાળા ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૨ ના અર્થમાં “રાજ્ય” છે. કરાર સહિતના તમામ ક્ષેત્રોમાં તેમનું આચરણ નિષ્પક્ષ અને વાજબી હોવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.

તેમણે મનસ્વી રીતે, લહેરી રીતે કે તરંગી રીતે કાર્ય કરવાનું હોતું નથી. કાયદો સુસ્થાપિત છે કે જો રાજ્ય તરફનું કોઈ પગલું ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ માં સમાવિષ્ટ સમાનતાની કલમનું ઉલ્લંઘન કરનારું હોય અથવા તેનું પગલું તદ્દન મનસ્વી કે અન્યાયી હોય, તો કરારના ક્ષેત્રમાં પણ રિટ પિટિશન ચલાવવાપાત્ર રહેશે.

૩૦ નોબલ રિસોર્સિસ લિમિટેડ વિ. સ્ટેટ ઓફ ઓરિસ્સા અને અન્ય [(૨૦૦૬) ૧૦ એસ.સી.સી. ૨૩૬] ની બાબતમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું છે કે:

"૧૪. સામાવાળા ૨ એ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૨ ના અર્થમાં "રાજ્ય" છે. કરાર સહિતના તમામ ક્ષેત્રોમાં તેનું વર્તન ન્યાયી અને વાજબી હોવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. તેણે મનસ્વી રીતે, લહેરી રીતે કે તરંગી રીતે વર્તવાનું ન હતું.

૧૫ . તે સુસ્થાપિત છે કે જો રાજ્ય તરફનું કોઈ પગલું ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ માં સમાવિષ્ટ સમાનતાની કલમનું ઉલ્લંઘન કરતું હોય, તો કરારના ક્ષેત્રમાં પણ રિટ પિટિશન ચલાવવાપાત્ર રહેશે. કરારની શરૂઆતના તબક્કાની બાબત અને કરારભંગ વચ્ચે નિર્વિવાદપણે તફાવત કરવો જ જોઈએ; જ્યારે અગાઉની બાબતમાં અદાલતની ચકાસણી વધુ ઊંડાણપૂર્વકની રહેશે, ત્યારે પાછળની બાબતમાં અદાલત સામાન્ય રીતે ન્યાયિક સમીક્ષાના તેના વિવેકાધીન અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરી શકે નહીં, સિવાય કે તે બંધારણના

અનુચ્છેદ ૧૪ નું ઉલ્લંઘન કરતી જણાય. કરાર આધારિત સત્તાઓનો ઉપયોગ કરતી વખતે પણ, સરકારી સંસ્થાઓ તરફથી મનસ્વીતા કે પક્ષપાત અટકાવવા માટે તેઓને ન્યાયિક સમીક્ષાને આધીન કરી શકાય છે. નિર્વિવાદપણે, સહજ મર્યાદાઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, પરંતુ માત્ર કરાર આધારિત બાબત સંકળાયેલી હોવાના કારણે કોઈપણ સંજોગોમાં રિટ ચાલશે નહીં તેવો અભિપ્રાય આપવો યોગ્ય ગણાશે નહીં.

૧૬ . કાયદાનો આ સિદ્ધાંત આ અદાલત દ્વારા છેક ૧૯૭૭ માં ઠરાવવામાં આવ્યો હતો, જેમાં આ અદાલતે રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ વિ. બિહાર રાજ્ય [(૧૯૭૭) ૩ એસ.સી.સી. ૪૫૭] માં પટના હાઈકોર્ટ દ્વારા કરવામાં આવેલા કેસોના પ્રકારોના વિભાજનને સ્વીકાર્યું હતું કે જેમાં રાજ્ય અથવા તેના એજન્ટો દ્વારા કથિત જવાબદારીના ભંગ રજૂ કરી શકાતા હતા. તે નીચે મુજબ વંચાય છે:

“(૧) જ્યાં અરજદાર એવા કેસોમાં રાજ્ય તરફથી વચનભંગની ફરિયાદ કરે છે જ્યાં રાજ્ય દ્વારા આપવામાં આવેલી ખાતરી કે વચન પર તેણે પોતાના ગુકસાન અને મુશ્કેલી વહોરીને કાર્ય કર્યું હોય, પરંતુ સમજૂતી એ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૯૯ ના અર્થમાં કરાર બનવામાં અધૂરી રહેતી હોય;

(૨) જ્યાં વ્યથિત વ્યક્તિ અને રાજ્ય વચ્ચે થયેલો કરાર અમુક અધિનિયમ અથવા તે હેઠળ ઘડવામાં આવેલા નિયમો હેઠળની

વૈધાનિક સત્તાના ઉપયોગમાં થયેલો હોય અને અરજદાર રાજ્ય તરફથી ભંગનો આક્ષેપ કરે છે; અને

(૩) જ્યાં રાજ્ય અને વ્યથિત વ્યક્તિ વચ્ચે થયેલો કરાર બિન-વૈધાનિક અને સંપૂર્ણપણે કરાર આધારિત હોય અને પક્ષકારોના અધિકારો અને જવાબદારીઓ કરારની શરતો દ્વારા સંચાલિત થતી હોય, અને અરજદાર રાજ્ય દ્વારા આવા કરારના ભંગ વિશે ફરિયાદ કરે છે. ””

૩૧ વધુમાં, એબીએલ ઇન્ટરનેશનલ લિમિટેડ અને અન્ય વિ. એક્સપોર્ટ ક્રેડિટ ગેરંટી કોર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયા લિમિટેડ અને અન્ય [(૨૦૦૪) ૩ એસ.સી.સી. ૫૫૩] ની બાબતમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું છે કે:

"ગંભીર વિવાદિત હકીકતોના પ્રશ્નો સમાવિષ્ટ કરતી રિટ પિટિશન કે જેમાં રેકર્ડ પર ન હોય તેવા પુરાવાની વિચારણા જરૂરી હોય, તે સામાન્ય રીતે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળના પોતાના અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગમાં અદાલત દ્વારા ગ્રાહ્ય રાખવામાં આવશે નહીં, પરંતુ એવો કોઈ સંપૂર્ણ નિયમ નથી કે વિવાદિત હકીકતોના પ્રશ્નો સમાવિષ્ટ તમામ કેસોમાં પક્ષકારોને દીવાની દાવા તરફ મોકલવા જ જોઈએ. એવું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું છે [ગુણવંત કૌર કેસ, (૧૯૬૯) ૩ એસ.સી.સી. ૭૬૯ માં] કે રિટ પિટિશનમાં, જો હકીકતો માંગ કરે તો મૌખિક પુરાવો લઈ શકાય છે. આ સ્પષ્ટપણે

દર્શાવે છે કે યોગ્ય કેસમાં, રિટ કોર્ટ પાસે વિવાદિત હકીકતોના પ્રશ્નો સમાવિષ્ટ રિટ પિટિશન સ્વીકારવાનું અધિકારક્ષેત્ર છે અને રિટ પિટિશન કરાર આધારિત જવાબદારીમાંથી ઉદ્ભવતી હોય અને/અથવા હકીકતના અમુક વિવાદિત પ્રશ્નો સમાવિષ્ટ કરતી હોય તો પણ તેને સ્વીકારવા સામે કોઈ સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ નથી."

૩૨ એબીએલ ઇન્ટરનેશનલ લિમિટેડ (ઉપર મુજબ) ના કેસમાંના નિર્ણયના રેશિયોના સંદર્ભમાં, અમે કોઈપણ ખચકાટ વિના કહી શકીએ છીએ કે હાલના કેસમાં હકીકતના કોઈ ગંભીર વિવાદિત પ્રશ્નો નથી. તેનાથી વિપરીત, હકીકતો એકદમ સ્પષ્ટ અને આંખે ઊડીને વળગે તેવી છે. સદર કોર્પોરેશને પોતે પોતાની ભૂલ સ્વીકારી છે, પરંતુ જાહેર હિતના નામે પૂર્ણ થયેલા કરારને સમાપ્ત કરવાના પોતાના પગલાંને વાજબી ઠેરવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યું છે. સદર કોર્પોરેશન વ્યાજબી છે કે નહીં તે અમે હાલની રિટ અરજીની ચલાવવાપાત્રતા અંગેના પ્રારંભિક વાંધાનો જવાબ આપ્યા પછી પાછળથી તપાસીશું.

૩૩ ટાટા સેલ્યુલર વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા [(૧૯૯૪) ૬ એસ.સી.સી. ૫૬૧] ની બાબતમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે ન્યાયિક સમીક્ષાની સત્તાના ઉપયોગ માટે અમુક સિદ્ધાંતો નક્કી કર્યા છે જે નીચે મુજબ છે:

"૯૪. ઉપરોક્ત બાબતોમાંથી તારવી શકાય તેવા સિદ્ધાંતો આ મુજબ છે:

(૧) આધુનિક પ્રવાહ વહીવટી કાર્યવાહીમાં ન્યાયિક સંયમ તરફ નિર્દેશ કરે છે.

(૨) અદાલત અપીલ અદાલત તરીકે બેસતી નથી પરંતુ નિર્ણય જે રીતે લેવામાં આવ્યો હતો તેની માત્ર સમીક્ષા કરે છે.

(૩) અદાલત પાસે વહીવટી નિર્ણયને સુધારવાની નિપુણતા હોતી નથી. જો વહીવટી નિર્ણયની સમીક્ષા કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવે તો તે જરૂરી નિપુણતા વિના પોતાના નિર્ણયનું સ્થાન લેવા સમાન બનશે, જે પોતે ભૂલપાત્ર હોઈ શકે છે.

(૪) ટેન્ડર માટેના આમંત્રણની શરતો ન્યાયિક ચકાસણી માટે ખુલ્લી હોઈ શકે નહીં કારણ કે ટેન્ડર માટેનું આમંત્રણ કરારના ક્ષેત્રમાં છે. સામાન્ય રીતે કહીએ તો, ટેન્ડર સ્વીકારવાનો અથવા કરાર આપવાનો નિર્ણય વિવિધ સ્તરો દ્વારા વાટાઘાટોની પ્રક્રિયા દ્વારા લેવામાં આવે છે. મોટાભાગે આવા નિર્ણયો નિષ્ણાતો દ્વારા ગુણાત્મક રીતે લેવામાં આવે છે.

(૫) સરકાર પાસે કરાર કરવાની સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વહીવટી ક્ષેત્ર અથવા અર્ધ-વહીવટી ક્ષેત્રમાં કાર્યરત વહીવટી સંસ્થા માટે જોડાણોમાં નિષ્પક્ષતા એ એક આવશ્યક સાથી પરિબલ છે. જોકે, નિર્ણયની માત્ર વેડન્સબરી વ્યાજબીપણાના સિદ્ધાંત (ઉપર દર્શાવેલી તેની અન્ય હકીકતો

સહિત) ના અમલ દ્વારા ચકાસણી થવી જોઈએ એટલું જ નહીં પરંતુ તે પૂર્વગ્રહથી પ્રભાવિત ન હોય અથવા બદલિશાદાથી પ્રેરાયેલ ન હોય તેવી મનસ્વીતાથી મુક્ત હોવો જોઈએ.

(૬) નિર્ણયો રદ કરવાથી વહીવટ પર ભારે વહીવટી બોજ આવી શકે છે અને બજેટ બહારના વધારાના ખર્ચ તરફ દોરી શકે છે. ..."

૩૪ જગદીશ મંડલ વિ. સ્ટેટ ઓફ ઓરિસ્સા [(૨૦૦૭) ૧૪ એસ.સી.સી. ૫૧૭] ની બાબતમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું છે:

"૨૨. વહીવટી કાર્યવાહીની ન્યાયિક સમીક્ષાનો હેતુ મનસ્વીતા, અતાર્કિકતા, અવાજબીપણું, પૂર્વગ્રહ અને બદલિશાદાને અટકાવવાનો છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય એ તપાસવાનો છે કે પસંદગી કે નિર્ણય "કાયદેસર રીતે" લેવામાં આવ્યો છે કે નહીં અને પસંદગી કે નિર્ણય "યોગ્ય" છે કે નહીં તે તપાસવાનો નથી. જ્યારે ટેન્ડર અથવા કરાર આપવા સંબંધિત બાબતોમાં ન્યાયિક સમીક્ષાની સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે અમુક વિશિષ્ટ લક્ષણો ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. કરાર એ વ્યાપારી વ્યવહાર છે. ટેન્ડરોનું મૂલ્યાંકન કરવું અને કરારો આપવા એ અનિવાર્યપણે વ્યાપારી કાર્યો છે. સામ્ય અને કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતો તેનાથી અંતર જાળવી રાખે છે. જો કરાર આપવા સંબંધિત નિર્ણય શુદ્ધબુદ્ધિપૂર્વકનો અને જાહેર હિતમાં હોય, તો અદાલતો ન્યાયિક

સમીક્ષાની સત્તાના ઉપયોગમાં દખલગીરી કરશે નહીં, ભલે કોઈ કાર્યપદ્ધતિ સંબંધી વિચલન કે આકલનમાં ભૂલ અથવા કોઈ ટેન્ડરર પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ સાબિત થતો હોય. જાહેર હિતના ભોગે ખાનગી હિતનું રક્ષણ કરવા માટે અથવા કરાર આધારિત વિવાદો નક્કી કરવા માટે ન્યાયિક સમીક્ષાની સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવશે નહીં. ફરિયાદ ધરાવતો ટેન્ડરર કે કોન્ટ્રાક્ટર દીવાની અદાલતમાં હંમેશાં નુકસાની માંગી શકે છે. કાલ્પનિક ફરિયાદો, ઘવાયેલા અહંકાર અને વ્યાપારી હરીફાઈ ધરાવતા અસફળ ટેન્ડરરો દ્વારા કોઈ ટેકનિકલ/કાર્યપદ્ધતિ સંબંધી ઉદ્વેગન અથવા પોતાના પ્રત્યેના કોઈ અન્યાયનું રાઈનો પર્વત બનાવવાના અને ન્યાયિક સમીક્ષાની સત્તાનો ઉપયોગ કરીને દખલ કરવા અદાલતોને મનાવવાના પ્રયાસોનો પ્રતિકાર થવો જોઈએ. આવી વચગાળાની કે અંતિમ દખલગીરી જાહેર કામોને વર્ષો સુધી અટકાવી શકે છે, અથવા હજારો અને લાખો લોકોને મળતી રાહત અને સહાયમાં વિલંબ કરી શકે છે અને પ્રોજેક્ટના ખર્ચમાં અનેક ગણો વધારો કરી શકે છે. તેથી, અદાલતે ન્યાયિક સમીક્ષાની સત્તાના ઉપયોગમાં ટેન્ડર કે કરારની બાબતોમાં દખલ કરતાં પહેલાં પોતાની જાતને નીચેના પ્રશ્નો પૂછવા જોઈએ:

(૧) શું સત્તાધિકારી દ્વારા અપનાવવામાં આવેલી પ્રક્રિયા અથવા લેવાયેલો નિર્ણય બદલિશદાપૂર્વકનો છે અથવા કોઈને ફાયદો

કરાવવાના હેતુથી કરવામાં આવ્યો છે;

અથવા

શું અપનાવવામાં આવેલી પ્રક્રિયા અથવા લેવાયેલો નિર્ણય એટલો મનસ્વી અને અતાર્કિક છે કે અદાલત કહી શકે: "આવો નિર્ણય એવો છે કે વાજબી રીતે અને સંબંધિત કાયદા અનુસાર કાર્ય કરતી કોઈ પણ જવાબદાર સત્તા તેના પર પહોંચી શકી ન હોત";

(૨) શું જાહેર હિત પ્રભાવિત થાય છે. જો જવાબો નકારાત્મક હોય, તો અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ કોઈ દખલગીરી થવી જોઈએ નહીં. બ્લેકલિસ્ટિંગ અથવા ટેન્ડર/કોન્ટ્રાક્ટર પર દંડાત્મક પરિણામો લાદવા અથવા રાજ્યની મહેરબાનીના વિતરણ (પ્લોટ/દુકાનોની ફાળવણી, લાયસન્સ, ડીલરશીપ અને ફ્રેન્ચાઈઝી આપવી) સમાવિષ્ટ કેસો અલગ સ્થાને રહે છે કારણ કે તેમાં કાર્યવાહીમાં ઉચ્ચ સ્તરની નિષ્પક્ષતાની જરૂર પડી શકે છે."

૩૫ અમે નોંધી શકીએ છીએ કે ચુકાદાઓની હારમાળા દ્વારા વિકસિત આ સંદર્ભનો કાયદો એવો છે કે સંપૂર્ણપણે કરાર આધારિત બાબતોમાં ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળના રિટના અસાધારણ ઉપાયનો આશરો લઈ શકાતો નથી, અને આવા ઉપાયો મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં માત્ર ત્યારે જ ઉપલબ્ધ બને છે જ્યારે કરાર કરનાર પક્ષકાર એ દર્શાવવા સક્ષમ હોય કે જે ઉપાયનો તે આશરો લેવા માંગે છે તે કરાર હેઠળના

ખાનગી કાયદાના ઉપાયથી વિપરીત જાહેર કાયદાનો ઉપાય છે.

૩૬ આ સંદર્ભમાં કાનૂની સ્થિતિ એવી છે કે જ્યાં જે અધિકારો અંગે દાદ માંગવામાં આવી રહી છે તે સંપૂર્ણપણે ખાનગી સ્વરૂપના હોય ત્યાં કોઈ મેન્ડામસ માંગી શકાય નહીં, અને જો રાજ્ય અથવા તેના કોઈપણ સાધનરૂપ તંત્ર વિરુદ્ધ રાહત માંગવામાં આવી હોય તો પણ મેન્ડામસની રિટ જારી કરવા માટેની પૂર્વશરત એ જાહેર ફરજ છે. સંપૂર્ણપણે કરાર આધારિત સંબંધ પર આધારિત વિવાદમાં જાહેર ફરજનું કોઈ તત્વ ન હોવાથી, મેન્ડામસ ટકી શકે નહીં.

૩૭ આ સંદર્ભમાં અમે બરેલી ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી વિ. અજય પાલ સિંહ [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૯ એસ.સી. ૧૦૭૬] ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદાનો સંદર્ભ લઈ શકીએ છીએ જેમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે વિકાસ સત્તામંડળ રાજ્યના લક્ષણો ધરાવતું હોવા છતાં, તેના દ્વારા બાંધવામાં આવેલા ફ્લેટ્સની કિંમત નક્કી કરવા અને ચૂકવવાપાત્ર માસિક હસાના દર સંબંધિત બાબતમાં, સામાન્ય કરારના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ્યા પછી સત્તામંડળ સંપૂર્ણપણે તેની કારોબારી ક્ષમતામાં કાર્ય કરી રહ્યું હતું, અને પક્ષકારો વચ્ચેના પરસ્પર અધિકારો અને જવાબદારીઓ માત્ર કરારની શરતો મુજબ જ સંચાલિત થશે. ચુકાદામાં કરવામાં આવેલા અવલોકનો નીચે મુજબ છે:

"૨૧. આ કેસની હકીકતો અને સંજોગોના પ્રકાશમાં અમારા મતે

આ તારણ સાચું નથી કારણ કે રમના દયારામ શેટ્ટી વિ.

ઇન્ટરનેશનલ એરપોર્ટ ઓથોરિટી ઓફ ઇન્ડિયા [(૧૯૭૯) ૩ એસ.સી.સી. ૪૮૯] માં આ કેસની જેમ કોઈ આખરી થયેલ કરાર નહોતો. બીડીએ રાજ્યના લક્ષણો ધરાવે છે અથવા બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૨ ના હેતુ માટે 'અન્ય સત્તામંડળ' માં સમાવિષ્ટ થશે તેવું સ્વીકારીએ તો પણ, તેના દ્વારા બાંધવામાં આવેલા મકાનો/ફ્લેટ્સની કિંમત અને ચૂકવવાપાત્ર માસિક હુમાનો દર નક્કી કરતી વખતે, 'સત્તામંડળ' અથવા તેના એજન્ટ સામાન્ય કરારના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ્યા પછી સંપૂર્ણપણે તેની કારોબારી ક્ષમતામાં કાર્ય કરે છે. ત્યારબાદ સંબંધો બંધારણીય જોગવાઈઓ દ્વારા સંચાલિત રહેતા નથી પરંતુ કાયદેસર રીતે માન્ય કરાર દ્વારા સંચાલિત થાય છે જે પક્ષકારો વચ્ચેના પરસ્પર અધિકારો અને જવાબદારીઓ નક્કી કરે છે. આ ક્ષેત્રમાં, સદર કરાર આધારિત ક્ષેત્રમાં સત્તામંડળ (એટલે કે આ કેસમાં બીડીએ) તરફથી કોઈ વૈધાનિક જવાબદારીઓની ગેરહાજરીમાં તેઓ માત્ર કરાર દ્વારા તેમને આપવામાં આવેલા અધિકારોનો જ દાવો કરી શકે છે.

૨૨ . ચુકાદાઓની એક એવી હારમાળા છે કે જ્યાં રાજ્ય અને વ્યથિત વ્યક્તિઓ વચ્ચે થયેલો કરાર બિન-વૈધાનિક અને સંપૂર્ણપણે કરાર આધારિત હોય અને અધિકારો માત્ર કરારની શરતો દ્વારા જ સંચાલિત થતા હોય, ત્યાં તદ્દન સાદા અને સરળ કરારભંગનો ઉપાય કરવા માટે સત્તાવાળાઓને ફરજ પાડવા સારુ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬

હેઠળ કોઈ રિટ કે હુકમ જારી કરી શકાતો નથી – રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ અને અન્ય વિ. બિહાર રાજ્ય (૧૯૭૭) ૩ એસ.સી.સી. ૪૫૭, પ્રેમજી ભાઈ પરમાર અને અન્ય વિ. દિલ્હી ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી અને અન્ય (૧૯૮૦) ૨ એસ.સી.સી. ૧૨૯ અને ડિવિ. ફોરેસ્ટ ઓફિસર વિ. વિશ્વનાથ ટી કંપની લિમિટેડ (૧૯૮૧) ૩ એસ.સી.સી. ૨૩૮."

૩૮ અમે એલ.આઈ.સી. વિ. એસ્કોર્ટ્સ લિમિટેડ [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૬ એસ.સી. ૧૩૭૦] ના કેસમાંના ચુકાદાનો પણ સંદર્ભ લઈ શકીએ છીએ, જેમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે કરાર આધારિત જવાબદારીઓ સંબંધિત બાબતમાં જ્યાં સુધી તે પગલાં સાથે કોઈ જાહેર કાયદાનું લક્ષણ જોડાયેલું ન હોય ત્યાં સુધી અદાલત સામાન્ય રીતે તેની તપાસ કરશે નહીં. ચુકાદામાં કરવામાં આવેલા અવલોકનો નીચે મુજબ છે:

"૧૦૨. ...જો રાજ્યનું પગલું કરાર આધારિત જવાબદારીઓ અથવા અપ્રત્યક્ષ અપકૃત્ય (ટોર્ટ) માંથી ઉદ્ભવતી જવાબદારીઓ સાથે સંબંધિત હોય, તો જ્યાં સુધી તે પગલાં સાથે કોઈ જાહેર કાયદાનું લક્ષણ જોડાયેલું ન હોય ત્યાં સુધી અદાલત સામાન્ય રીતે તેની તપાસ કરી શકશે નહીં. વ્યાપક રીતે કહીએ તો, અદાલત રાજ્યના પગલાંની તપાસ કરશે જો તે જાહેર કાયદાના ક્ષેત્રને લગતા હોય અને જો તે ખાનગી કાયદાના ક્ષેત્રને લગતા હોય તો તેની તપાસ કરવાનું ટાળશે. મુશ્કેલી જાહેર કાયદાના ક્ષેત્ર અને

ખાનગી કાયદાના ક્ષેત્ર વચ્ચેની સીમારેખા નક્કી કરવામાં રહેશે. ચોકસાઈ સાથે રેખા દોરવી અશક્ય છે અને અમે તેનો પ્રયાસ કરવા માંગતા નથી. પ્રશ્ન દરેક કેસમાં ચોક્કસ પગલાંના સંદર્ભમાં, તે પગલું ભરતી વખતે રાજ્ય અથવા રાજ્યનું સાધનરૂપ તંત્ર જે પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલું હોય, તે પગલાંના જાહેર કાયદા કે ખાનગી કાયદાના સ્વરૂપ અને અન્ય અસંખ્ય પ્રસ્તુત સંજોગોના સંદર્ભમાં નક્કી થવો જોઈએ. જ્યારે રાજ્ય અથવા રાજ્યનું કોઈ સાધનરૂપ તંત્ર કોર્પોરેટ જગતમાં પ્રવેશે છે અને કોઈ કંપનીના શેર ખરીદે છે, ત્યારે તે શેરધારકની સામાન્ય ભૂમિકા ધારણ કરે છે અને આવા શેરધારકને ઉપલબ્ધ તમામ અધિકારો સાથે શેરધારકનો ઝલ્મો પહેરે છે. અન્ય કોઈપણ શેરધારકની જેમ કંપનીના ઠરાવ દ્વારા જ્યારે તે મેનેજમેન્ટ બદલવા માંગે છે ત્યારે રાજ્ય એક શેરધારક તરીકે તેના કારણો જણાવે તેવી અપેક્ષા રાખવાનું કોઈ કારણ નથી."

૩૯ પ્રેમજી ભાઈ પરમાર વિ. દિલ્હી ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૭૩૮] માં, અરજદાર દ્વારા ખરીદવામાં આવેલા ફ્લેટના સંબંધમાં સત્તામંડળ દ્વારા વસૂલવામાં આવેલો સરચાર્જ ગેરકાયદેસર હોવાની દલીલ કરતી સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ દાખલ કરવામાં આવેલી પિટિશન નીચે મુજબના અવલોકનો સાથે નામંજૂર કરવામાં આવી હતી:

"૮. ...ચૂકવેલ ખરીદ કિંમતનો એક ભાગ અને લીધેલો લાભ પાછો મેળવવાના હેતુથી આખરી થયેલા કરારોને ફરીથી ખોલવા માટે અનુરુદ્ધે ૩૨ હેઠળ આ અદાલતમાં પિટિશન એ યોગ્ય ઉપાય નથી કે આ અદાલત યોગ્ય મંચ નથી. પરંતુ રાજ્ય અથવા તેના એજન્ટો સામાન્ય કરારના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ્યા પછી, સંબંધો હવે બંધારણીય જોગવાઈઓ દ્વારા સંચાલિત રહેતા નથી પરંતુ કાયદેસર રીતે માન્ય કરાર દ્વારા સંચાલિત થાય છે જે પક્ષકારો વચ્ચેના પરસ્પર અધિકારો અને જવાબદારીઓ નક્કી કરે છે. જ્યારે રાજ્ય અથવા તેના એજન્ટો આ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરવાનો દાવો કરીને કોઈ કૃત્ય કરે છે ત્યારે અનુરુદ્ધે ૧૪ અથવા અન્ય કોઈ બંધારણીય જોગવાઈના ઉલ્લંઘનનો કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. આ ક્ષેત્રમાં, તેઓ માત્ર કરાર દ્વારા તેમને આપવામાં આવેલા અધિકારોનો જ દાવો કરી શકે છે અને કરારની શરતોથી જ બંધાયેલા છે, સિવાય કે કોઈ કાયદો વચ્ચે આવે અને કરાર આધારિત ક્ષેત્રમાં રાજ્યને કેટલીક વિશેષ વૈધાનિક સત્તા અથવા જવાબદારી આપે જે કરારથી અલગ હોય."

૪૦ સ્ટેટ ઓફ બિહાર વિ. જૈન પ્લાસ્ટિક્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિમિટેડ [એ.આઈ.આર. ૨૦૦૨ એસ.સી. ૨૦૬] ના કેસમાં, કોન્ટ્રાક્ટર દ્વારા કરારભંગના કારણે તેને ચૂકવવાપાત્ર આખરી બિલમાંથી અમુક રકમ કાપવા સામે ફરિયાદ ઉઠાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. હાઈકોર્ટ

દ્વારા પિટિશન મંજૂર કરવામાં આવી હતી. આ બાબત સર્વોચ્ચ અદાલતમાં લઈ જવામાં આવી હતી જેમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે જો સોગંદનામા અને સામા-સોગંદનામાના આધારે પિટિશનમાં ઉઠાવવામાં આવેલા પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો શક્ય હોય તો પણ, કથિત કરારભંગના કેસોમાં બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ અસાધારણ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય રહેશે નહીં. સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા કરવામાં આવેલા અવલોકનો નીચે મુજબ છે:

“૨. આ અપીલમાં સમાવિષ્ટ મર્યાદિત પ્રશ્ન એ છે કે -- શું કથિત કરારભંગના કિસ્સામાં રાહત આપવા માટે હાઈકોર્ટે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ તેના અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરવો જોઈતો નહોતો.

૩ . સ્થાપિત કાયદો -- કરાર આધારિત જવાબદારીઓના અમલ માટે રિટ એ ઉપાય નથી. એ બાબતનો પુનરોચ્ચાર કરવાનો રહે છે કે આવા વિવાદોના ન્યાયનિર્ણય માટે અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની રિટ પિટિશન યોગ્ય કાર્યવાહી નથી. કાયદા હેઠળ, કરારભંગ બદલ યોગ્ય રાહત મેળવવા માટે સક્ષમ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતનો સંપર્ક કરવાનો વિકલ્પ સામાવાળા માટે ખુલ્લો હતો...

XXXXXX

૭એ સાચું છે કે સોગંદનામા અને સામા-સોગંદનામામાં રજૂ

કરવામાં આવેલી દલીલોનો સંદર્ભ લઈને ઘણી બાબતોનો નિર્ણય કરી શકાય છે, પરંતુ કથિત કરારભંગના કિસ્સામાં બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ અસાધારણ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરવા માટે તે ભાગ્યે જ કોઈ આધાર બની શકે. શું અપીલકર્તાઓ દ્વારા રોડ પરમિટ પૂરી ન પાડવાનો કથિત આરોપ સામાવાળા દ્વારા કરારભંગને વાજબી ઠેરવશે તે હકીકતો અને પુરાવા પર નિર્ભર રહેશે અને રિટ પિટિશનમાં તેનો નિર્ણય કરવાની કે તેની સાથે કામ પાર પાડવાની જરૂર નથી. કરારભંગ સંબંધિત આવા ગંભીર વિવાદિત પ્રશ્નો અથવા પક્ષકારોના પરસ્પર વિરોધી દાવાઓની તપાસ અને નિર્ધારણ રિટ જારી કરવાનો વિશેષાધિકાર વાપરતી અદાલત દ્વારા કરવાને બદલે યોગ્ય રીતે દાખલ કરાયેલા દીવાની દાવામાં પક્ષકારો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવી શકે તેવા પુરાવાના આધારે થવું જોઈએ.”

૪૧ ઉપરોક્ત ચુકાદાઓમાંથી જે સામાન્ય સિદ્ધાંતો તારવી શકાય છે તે એ છે કે જે કેસમાં રાજ્ય અને વ્યથિત વ્યક્તિ વચ્ચે થયેલો કરાર બિન-વૈધાનિક સ્વરૂપનો હોય અને સંબંધો સંપૂર્ણપણે પક્ષકારો વચ્ચેના કરારની શરતો અનુસાર સંચાલિત થતા હોય, તેવી પરિસ્થિતિઓમાં કરાર આધારિત જવાબદારીઓ ખાનગી કાયદાની બાબતો છે અને સંપૂર્ણપણે કરારમાંથી ઉદ્ભવતી દીવાની જવાબદારીનો અમલ કરાવવા માટે રિટ ટકી શકે નહીં. આવા કિસ્સાઓમાં યોગ્ય ઉપાય દીવાની અદાલતમાં નુકસાની, મનાઈક્રમ અથવા ચોક્કસ પાલન અથવા તેવી યોગ્ય રાહતોની માંગણી કરતો દીવાની દાવો દાખલ કરવાનો રહેશે. કોઈપણ વૈધાનિક સ્વરૂપની

ગેરહાજરીમાં સંપૂર્ણપણે કરાર આધારિત જવાબદારી રિટ દ્વારા અમલવારીપાત્ર રહેશે નહીં.

૪૨ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળનો ઉપાય એ અસાધારણ ઉપાય હોવાથી, તેનો હેતુ પક્ષકારોના ખાનગી અધિકારો જાહેર કરવા માટે ઉપયોગ કરવાનો નથી. કરાર આધારિત અધિકારો અને જવાબદારીઓના અમલના કિસ્સામાં વ્યથિત પક્ષકાર માટે દીવાની દાવો દાખલ કરવાનો સામાન્ય ઉપાય ઉપલબ્ધ હોવાથી, આ અદાલત આવી કરાર આધારિત જવાબદારીઓનો અમલ કરાવવા માટે તેના વિશેષાધિકાર રિટ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ ન કરી શકે.

૪૩ આપણે જોશી ટેકનોલોજીસ ઈન્ટરનેશનલ ઈન્ક. વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા [એ.આઈ.આર. ૨૦૧૫ એસ.સી. (સપ્લી.) ૧૮૮૯] ના કેસમાં આપેલા ચુકાદાનો લાભદાયી રીતે સંદર્ભ લઈ શકીએ છીએ, જેમાં આ સંબંધમાં સમગ્ર કાનૂની સ્થિતિની નોંધ લેવામાં આવી છે અને નીચેના શબ્દોમાં તેનો સારાંશ આપવામાં આવ્યો છે:—

“૬૯. ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતોમાં આ રીતે સારાંશિત સ્થિતિને તે પહેલાંની ચર્ચાના સંદર્ભમાં સમજવી પડશે કે જેનો અમે ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ મુજબ, કોઈ શંકા નથી કે કરાર આધારિત બાબતોમાં પણ અથવા જ્યાં હકીકતના વિવાદિત પ્રશ્નો હોય અથવા જ્યારે નાણાકીય દાવો કરવામાં આવ્યો હોય ત્યારે પણ રિટ

પિટિશનની ચલાવવાપાત્રતા સામે કોઈ સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ નથી. તે જ સમયે, હાઈકોર્ટ પાસે વિવેકાધીન સત્તા રહેલી છે કે જેનો ચોક્કસ સંજોગોમાં તે ઉપયોગ કરવાનો ઇનકાર કરી શકે છે. એ પણ ફલિત થાય છે કે નીચેના સંજોગોમાં, “સામાન્ય રીતે”, અદાલત આવા વિવેકનો ઉપયોગ કરશે નહીં:

૬૯.૧ . જ્યાં સુધી આ કાર્યવાહી સાથે જાહેર કાયદાનું કોઈ લક્ષણ જોડાયેલું ન હોય ત્યાં સુધી અદાલત આ મુદ્દાની તપાસ કરી શકશે નહીં.

૬૯.૨ . જ્યારે પણ કરારમાં વિવાદના નિરાકરણની કોઈ ચોક્કસ પદ્ધતિ પ્રદાન કરવામાં આવી હોય, ત્યારે હાઈકોર્ટ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ તેના વિવેકનો ઉપયોગ કરવાનો ઇનકાર કરશે અને પક્ષકારને સમાધાનની સદર પદ્ધતિ તરફ મોકલશે, ખાસ કરીને જ્યારે લવાદના માધ્યમથી વિવાદોનું નિરાકરણ લાવવાનું હોય.

૬૯.૩ . જો હકીકતના ખૂબ જ ગંભીર વિવાદિત પ્રશ્નો હોય કે જે જટિલ સ્વરૂપના હોય અને તેમના નિર્ધારણ માટે મૌખિક પુરાવાની જરૂર હોય.

૬૯.૪ . ખાસ કરીને કરાર આધારિત જવાબદારીઓમાંથી ઉદ્ભવતા સ્વયં નાણાકીય દાવાઓ અપવાદરૂપ સંજોગો સિવાય સામાન્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવતા નથી.

૭૦ . વધુમાં, ખાનગી પક્ષકારો સાથે રાજ્ય/જાહેર સત્તામંડળ દ્વારા

કરવામાં આવતા કરારોને લગતી વિવિધ પરિસ્થિતિઓ/પાસાંઓ સાથે કામ પાર પાડતા આ અદાલતના વિવિધ ચુકાદાઓમાંથી જે કાનૂની સ્થિતિ ઉભરી આવે છે, તેનો સારાંશ નીચે મુજબ આપી શકાય છે:

૭૦.૧ . કરારમાં પ્રવેશવાના તબક્કે, રાજ્ય સંપૂર્ણપણે તેની કારોબારી ક્ષમતામાં કાર્ય કરે છે અને તે નિષ્પક્ષતાની જવાબદારીઓથી બંધાયેલું છે.

૭૦.૨ . રાજ્ય તેની કારોબારી ક્ષમતામાં, કરારના ક્ષેત્રમાં પણ, નિષ્પક્ષપણે વર્તવા માટે બંધાયેલું છે અને અમુક ભેદભાવ આચરી શકતું નથી.

૭૦.૩ . કરારના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશતા પહેલાં હરીફ દાવાઓની પસંદગી અથવા વિચારણાનો પ્રશ્ન હોય તેવા કિસ્સાઓમાં પણ, બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ ના ઉદ્દેશનનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકે તે પહેલાં હકીકતોની તપાસ કરવી અને તે શોધવી પડશે. જો તે હકીકતો વિવાદિત હોય અને પુરાવાના મૂલ્યાંકનની જરૂર હોય કે જેની સચોટતા સાક્ષીઓની તપાસ અને ઉલટતપાસ સહિતના વિગતવાર પુરાવા લઈને જ સંતોષકારક રીતે ચકાસી શકાતી હોય, તો બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની કાર્યવાહીમાં કેસનો અનુકૂળ રીતે અથવા સંતોષકારક રીતે નિર્ણય કરી શકાતો નથી. આવા કિસ્સાઓમાં અદાલત વ્યથિત પક્ષકારને દીવાની દાવો વગેરેના વૈકલ્પિક ઉપાયનો આશરો લેવાનો નિર્દેશ આપી શકે છે.

૭૦.૪ . બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ હાઈકોર્ટનું રિટ અધિકારક્ષેત્ર

સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલી જવાબદારી ટાળવાની સુવિધા આપવા માટે નહોતું.

૭૦.૫ . કરાર આધારિત જવાબદારી ટાળવા માટે રિટ પિટિશન ચલાવવાપાત્ર ન હતી. કરારમાં સંમત થયેલી શરતોના પાલનમાં વ્યવસાયિક મુશ્કેલી, અસુવિધા કે કઠણાઈનો ઉદ્ભવ એ કરારની શરતોનું પાલન ન કરવા માટે કોઈ વાજબીપણું પૂરું પાડી શકતું નથી કે જેને પક્ષકારોએ ખુલ્લી આંખે સ્વીકારી હતી. એવું ક્યારેય ન હોઈ શકે કે જો કોઈ લાયસન્સધારકને તે નફાકારક જણાય તો તે લાયસન્સનું પાલન કરી શકે: અને જો તેને તેનો વ્યવસાય ચલાવવો વ્યવસાયિક રીતે અયોગ્ય જણાય તો તે જે શરતો હેઠળ લાયસન્સ લેવા સંમત થયો હતો તેને તે પડકારી શકે.

૭૦.૬ . સામાન્ય રીતે, જ્યાં કરારભંગની ફરિયાદ કરવામાં આવે છે, ત્યાં આવા ભંગની ફરિયાદ કરનાર પક્ષકાર કરારના ચોક્કસ પાલન માટે દાવો કરી શકે છે, જો કરાર ચોક્કસપણે પાલન કરવા સક્ષમ હોય. અન્યથા, પક્ષકાર નુકસાની માટે દાવો કરી શકે છે.

૭૦.૭ . જ્યાં કાયદાના સમર્થન વિનાની કારોબારી કાર્યવાહી હોય અથવા કોર્પોરેશનના સંબંધમાં પણ કાયદા સમક્ષ સમાનતા અથવા કાયદાના સમાન રક્ષણનો ઈનકાર થયો હોય અથવા જો એવું દર્શાવી શકાય કે જાહેર સત્તામંડળોની કાર્યવાહી કોઈ સુનાવણી આપ્યા વિના અને કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતોનું ઉલ્લંઘન કરીને કરવામાં આવી હતી, એવું ઠરાવ્યા

પછી કે કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતોનું પાલન કર્યા વિના આવી કાર્યવાહી કરી શકાઈ ન હોત, ત્યાં રિટ જારી કરી શકાય છે.

૭૦.૮ . જો ખાનગી પક્ષકાર અને રાજ્ય/સરકારી તંત્ર અને/અથવા રાજ્યની એજન્સી વચ્ચેનો કરાર ખાનગી કાયદાના ક્ષેત્ર હેઠળ હોય અને તેમાં જાહેર કાયદાનું કોઈ તત્વ ન હોય, તો વ્યથિત પક્ષકાર માટે સામાન્ય માર્ગ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ હાઈકોર્ટનો સંપર્ક કરવા અને તેના અસાધારણ અધિકારક્ષેત્રનો આશરો લેવાને બદલે સામાન્ય દીવાની કાયદા હેઠળ પૂરા પાડવામાં આવેલા ઉપાયોનો આશરો લેવાનો છે.

૭૦.૯ . રાજ્ય સાથેના કરારમાં જાહેર કાયદા અને ખાનગી કાયદાના તત્વ વચ્ચેનો તફાવત અસ્પષ્ટ થઈ રહ્યો છે. જો કે, તે સંપૂર્ણપણે ભૂંસાઈ ગયો નથી અને જ્યાં આ બાબત સંપૂર્ણપણે કરારના ખાનગી ક્ષેત્રમાં આવતી હોય, ત્યાં આ અદાલતે એવી સ્થિતિ જાળવી રાખી છે કે રિટ પિટિશન ચલાવવાપાત્ર નથી. જાહેર કાયદા અને ખાનગી કાયદાના અધિકારો અને ઉપાયો વચ્ચેનો દ્વિભાજન દરેક કેસની હકીકતલક્ષી પરિસ્થિતિ પર નિર્ભર રહેશે અને જાહેર કાયદાના ઉપાયો અને ખાનગી કાયદાના ક્ષેત્ર વચ્ચેનો તફાવત ચોક્કસાઈપૂર્વક નક્કી કરી શકાતો નથી. વાસ્તવમાં, પક્ષકારો વચ્ચેના કરાર આધારિત સંબંધો જાહેર તત્વનું પ્રતીક ધરાવે છે કે નહીં તે દરેક કેસની તેની હકીકતો પર તપાસ કરવી પડશે.

એકવાર કોઈ ચોક્કસ કેસની હકીકતો પરથી એવું જણાય કે પ્રવૃત્તિ અથવા વિવાદના સ્વરૂપમાં જાહેર કાયદાનું તત્વ સામેલ છે, તો પછી રાજ્ય અને/અથવા સરકારી તંત્ર કે રાજ્યની એજન્સીની કાર્યવાહી નિષ્પક્ષ, ન્યાયી અને સમાનતાપૂર્ણ છે કે નહીં અથવા સંબંધિત પરિબલો ધ્યાને લેવામાં આવ્યા છે અને અપ્રસ્તુત પરિબલો નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં સામેલ થયા નથી કે પછી નિર્ણય મનસ્વી નથી તે જોવા માટે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની રિટ પિટિશનમાં હાઈકોર્ટ દ્વારા આ બાબતની તપાસ કરી શકાય છે.

૭૦.૧૦ . આવી પરિસ્થિતિમાં નાગરિકની માત્ર વાજબી અથવા કાયદેસરની અપેક્ષા પોતાનામાં એક અલગ અમલવારીપાત્ર અધિકાર ન પણ હોઈ શકે, પરંતુ તેને ધ્યાનમાં લેવામાં અને તેને યોગ્ય મહત્વ આપવામાં નિષ્ફળતા નિર્ણયને મનસ્વી બનાવી શકે છે, અને આ રીતે કાયદેસરની અપેક્ષાની યોગ્ય વિચારણા કરવાની જરૂરિયાત બિન-મનસ્વીતાના સિદ્ધાંતનો એક ભાગ બને છે.

૭૦.૧૧ . કરાર આધારિત જવાબદારીઓના ક્ષેત્રમાં આવતા વિવાદોના સંબંધમાં ન્યાયિક સમીક્ષાનો વ્યાપ વધુ મર્યાદિત હોઈ શકે છે અને શંકાસ્પદ કેસોમાં પક્ષકારોને સંપૂર્ણપણે કરાર આધારિત વિવાદોના ન્યાયનિર્ણય માટે પૂરા પાડવામાં આવેલા ઉપાયોનો આશરો લઈને તેમના અધિકારોના ન્યાયનિર્ણય માટે મોકલી શકાય છે.”

૪૪ ઉપરોક્ત નિર્ણયમાંથી સ્પષ્ટ થતો કાયદાનો સિદ્ધાંત એ છે કે કરાર આધારિત બાબતમાં, જ્યાં હકીકતના વિવાદિત પ્રશ્નો ઉઠાવવામાં આવ્યા હોય, ત્યાં રિટ પિટિશનની ચલાવવાપાત્રતા સામે કોઈ સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ હોઈ શકે નહીં. હાઈકોર્ટ માત્ર એવા કેસમાં જ તેના વિવેકનો ઉપયોગ કરવામાં વાજબી ઠરી શકે કે જ્યારે કરાર કરનાર પક્ષકાર એ દર્શાવવા સક્ષમ હોય કે તે કરાર હેઠળ સાદા ઉપાયના વિરોધમાં જાહેર કાયદાના ઉપાયનો આશરો લેવા માંગે છે.

૪૫ સરકારી કરાર, ભલે તે વ્યાવસાયિક સ્વરૂપનો હોય તો પણ, વ્યાપક રીતે કહીએ તો, તેમાં ચાર તબક્કાઓ સામેલ હોય છે. પ્રથમ તબક્કો ટેન્ડર આમંત્રિત કરતી નોટિસ પ્રકાશિત કરીને ટેન્ડર બહાર પાડવા સાથે સંબંધિત છે. આ તબક્કે, સંબંધિત સત્તામંડળે એવા નિયમો અને શરતો ઘડવાની જરૂર રહે છે કે જેને આધીન ટેન્ડર આમંત્રિત કરવામાં આવશે અને કરારના એવા નિયમો અને શરતો પણ ઘડવાની જરૂર રહે છે કે જે જો કરાર કરવામાં આવે તો પક્ષકારોનું સંચાલન કરશે. આ નિયમો અને શરતોમાં દેખીતી રીતે જ ટેન્ડર પ્રક્રિયામાં ભાગ લેવા માટે વ્યક્તિ માટેના તમામ પાત્રતા માપદંડોનો સમાવેશ થશે. ટેન્ડર આમંત્રિત કરતી નોટિસ પ્રકાશિત થયા પછી અને ટેન્ડરો મળ્યા પછી, આવા કરારનો બીજો તબક્કો શરૂ થાય છે. આ તબક્કામાં કરાર ફાળવવાનો અથવા કરાર બિલકુલ ન ફાળવવાનો અને સમગ્ર પ્રક્રિયા રદ કરવાનો નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયા સામેલ છે. આ તબક્કામાં એવી વ્યક્તિ અથવા પક્ષકારની

પસંદગીનો સમાવેશ થશે કે જેને કરાર ફાળવવામાં આવશે. આ તબક્કો કરારની ફાળવણી સાથે અથવા કરાર બિલકુલ ન ફાળવવાના અને સમગ્ર ટેન્ડર પ્રક્રિયા રદ કરવાના નિર્ણય સાથે પૂર્ણ થાય છે. કરારનો ત્રીજો તબક્કો મુખ્યત્વે કરારના પાલનના તબક્કાને આવરી લે છે. આ તબક્કામાં ફાળવેલા કરારના પાલનની શરૂઆતનો સમાવેશ થશે અને સામાન્ય રીતે, ફાળવેલા કરારની પૂર્ણતા સાથે તે સમાપ્ત થશે. આ તબક્કા દરમિયાન, કરાર કરનાર કોઈપણ પક્ષકાર દ્વારા કરારના નિયમો અને શરતોનું પાલન ન કરવાના કારણે કરારભંગનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકે છે. આવા કરારનો ચોથો તબક્કો ત્યારે ઉપસ્થિત થાય છે જ્યારે, કરારના પોતાના ભાગનું કામ પૂર્ણ થવા પર, કોન્ટ્રાક્ટર અથવા સપ્લાયર તેના બિલોની ચૂકવણી કરવાની માંગ કરે છે. જો કે, આ ચોથા તબક્કાને બે કેટેગરીમાં વહેંચી શકાય છે. એવો કેસ હોઈ શકે છે કે જ્યાં માંગવામાં આવેલી રકમ વિવાદિત ન હોય અને તેમ છતાં કોન્ટ્રાક્ટરની લેણી રકમ ચૂકવવામાં ન આવતી હોય જેના કારણે કોન્ટ્રાક્ટરને તેની લેણી રકમ મેળવવાના રસ્તા શોધવાની ફરજ પડે છે. આ ચોથા તબક્કામાં, જો કે, એવો કેસ પણ હોઈ શકે છે કે જ્યાં કોન્ટ્રાક્ટર દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલી ચૂકવણીની માંગણીની સચોટતા સામે કરાર ફાળવનાર સત્તામંડળ દ્વારા વિવાદ ઉઠાવવામાં આવે, ઈનકાર કરવામાં આવે અથવા પડકારવામાં આવે. આવા કિસ્સામાં પણ, કોન્ટ્રાક્ટરે કરેલી માંગણી અનુસાર તેની લેણી રકમ મેળવવા સક્ષમ બનાવવાના હેતુથી કાયદામાં તેના માટે ખુદા

હોય તેવા માર્ગોનો આશરો લેવા કોન્ટ્રાક્ટર મજબૂર થઈ શકે છે.

૪૬ હવે એ ધ્યાન દોરી શકાય છે કે કરારના પ્રથમ તબક્કે, જેમાં સંબંધિત સત્તામંડળોએ એવા નિયમો અને શરતો ઘડવાની જરૂર રહે છે કે જેને આધીન ટેન્ડરો આમંત્રિત કરવામાં આવશે અથવા કરાર ફાળવવામાં આવશે, તેમાં ઘણા પરિબળો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. ટેન્ડરમાં કઈ શરતોનો સમાવેશ કરવો તે અંગેનો નિર્ણય ખરેખર નીતિવિષયક નિર્ણય છે, કારણ કે ટેન્ડર આમંત્રિત કરતી નોટિસ જારી કરનાર સત્તામંડળ એ નક્કી કરવા માટે શ્રેષ્ઠ નિર્ણાયક છે કે સંબંધિત કામ અથવા પ્રોજેક્ટ સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કરવા માટે કયા નિયમો અને શરતોની જરૂર પડશે. આમ, એન.ઓ.એ. માં કયા ચોક્કસ નિયમો અને શરતોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ તે નક્કી કરવાનું મુખ્યત્વે એન.ઓ.એ. જારી કરનાર સત્તામંડળનું કામ છે. જો કે, જ્યારે ટેન્ડરનું આમંત્રણ બહાર પાડવામાં આવે છે, ત્યારે બીજો તબક્કો, જેમાં કરાર આપવા માટે વ્યક્તિની પસંદગીની પ્રક્રિયા સામેલ છે, તે શરૂ થાય છે અને આ પ્રક્રિયા ત્યારે સમાપ્ત થાય છે જ્યારે કરાર આપવાનો અથવા સમગ્ર ટેન્ડર પ્રક્રિયા રદ કરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવે છે. કરાર આપવાનો નિર્ણય ન્યાયિક સમીક્ષા માટે ખુલ્લો નથી; પરંતુ નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયા, જે આખરી નિર્ણય તરફ દોરી જાય છે, તે ટાટા સેલ્યુલર વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૯૪) ૬ એસ.સી.સી. ૬૫૧ માં સ્થાપિત કાયદા મુજબ ન્યાયિક સમીક્ષા માટે ખુલ્લી છે. રૌનક ઇન્ટરનેશનલ લિમિટેડ વિ. આઈ.વી.આર.

કન્સ્ટ્રક્શન લિમિટેડ અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ એસ.સી. ૩૯૩] માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે જોકે કરાર આપવાનો નિર્ણય ન્યાયિક સમીક્ષા માટે ખુલ્લો નથી, પરંતુ નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયા, જે આખરી નિર્ણય તરફ દોરી જાય છે, તે ખરેખર ન્યાયિક સમીક્ષા માટે ખુલ્લી છે જો કે કેસમાં જાહેર હિતનું એવું તત્વ સામેલ હોય કે જેના કારણે કરાર ફાળવવાના વહીવટી નિર્ણયની અદાલત દ્વારા સમીક્ષા જરૂરી બને.

૪૭ બીજી રીતે કહીએ તો, ટેન્ડરના આમંત્રણમાં સમાવિષ્ટ કરવાના નિયમો નક્કી કરતી વખતે, સંબંધિત સત્તામંડળો પાસે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ, કારણ કે, ટેન્ડરની શરતો કરાર કરવાની સ્વતંત્રતાના ક્ષેત્રમાં છે અને કરારની શરતો શું રહેશે તે નક્કી કરવાનું સંબંધિત સત્તામંડળોનું કામ છે. પરંતુ જ્યારે સંબંધિત સત્તામંડળો કરાર આપે છે, ત્યારે કરાર ફાળવવાના નિર્ણય તરફ દોરી જતી નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયા ન્યાયિક સમીક્ષા માટે ખુલ્લી બને છે, જો કે આ કેસમાં જાહેર હિતનું કોઈ તત્વ સામેલ હોય.

૪૮ જો કે, હવે વિચારણા માટે જે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે તે આ છે: જો નિયમો અને શરતો પર સંમતિ સધાઈ ગઈ હોય અને તેને આખરી ઓપ આપી દેવામાં આવ્યો હોય તથા તેના આધારે એન.ઓ.એ. જારી કરવામાં આવ્યો હોય અને જે પક્ષકારની તરફેણમાં એન.ઓ.એ. જારી કરવામાં આવ્યો હોય તે કામ શરૂ કરે, તો શું પાછળથી, જ્યારે કામ ચાલુ હોય ત્યારે, કોર્પોરેશન એવું કહી શકે કે નક્કી કરાયેલ રિગ ઓપરેટિંગ ડે રેટ વધારે પડતો છે અને કોન્ટ્રાક્ટરે તેમાં ઘટાડો

કરવો જોઈએ. કોર્પોરેશને તેની ભૂલ નિષ્પક્ષપણે સ્વીકારી લીધી છે તે બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાની જરૂર છે, પરંતુ, ઉપર નોંધ્યા મુજબ, કોર્પોરેશન જાહેર હિતના નામે કરાર સમાપ્ત કરવાની તેની કાર્યવાહીને વાજબી ઠેરવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યું છે.

૪૯ વધુમાં જે નોંધવા જેવી બાબત છે તે એ છે કે કરારોના પ્રથમ અને બીજા તબક્કે, જ્યારે સરકાર અથવા તેનું કોઈપણ તંત્ર કરારના નિયમો અને શરતો નક્કી કરે છે અથવા કરાર ફાળવવાનો નિર્ણય લે છે, ત્યારે તે સંપૂર્ણપણે તેની કારોબારી ક્ષમતામાં કાર્ય કરે છે અને તેથી તેની કાર્યવાહી, ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ મર્યાદિત રીતે હોવા છતાં, ન્યાયિક સમીક્ષા માટે ખુલ્લી છે. જો કે, જ્યારે ત્રીજા તબક્કે પહોંચવામાં આવે છે અને એક તરફ સરકાર અથવા તેના તંત્ર અને બીજી તરફ કોન્ટ્રાક્ટર વચ્ચે કરાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે પક્ષકારો બંધારણીય જોગવાઈઓ દ્વારા સંચાલિત રહેતા નથી, પરંતુ કરારની શરતો દ્વારા સંચાલિત થાય છે. તેથી, જ્યારે કોઈ રાજ્ય, કરારના નિયમો અને શરતો હેઠળ તેને ફાળવવામાં આવેલા ક્ષેત્રમાં કામ કરવાનો દાવો કરીને કોઈ કૃત્ય કરે છે, ત્યારે પક્ષકારોના અધિકારો અને જવાબદારીઓ સામાન્ય રીતે કરારના નિયમો અને શરતોનું સંચાલન કરતા કાયદા દ્વારા સંચાલિત થશે. આવા કરારમાં પક્ષકારો પૈકીનો એક પક્ષકાર રાજ્ય અથવા તેનું તંત્ર છે તે માત્ર હકીકત કરારને રિટ અધિકારક્ષેત્રને આધીન બનાવશે નહીં. (જુઓ રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ વિ. સ્ટેટ ઓફ બિહાર (ઉપર મુજબ)).

૫૦ ઉપરોક્ત ચર્ચા પરથી તાર્કિક રીતે જે ફલિત થાય છે તે એ છે કે ત્રીજા તબક્કામાં, કે જેમાં કરારના પાલનનો સમાવેશ થાય છે, કરારના કોઈપણ નિયમો અને શરતોના ભંગ બદલ કરારના પક્ષકારોનો ઉપાય, પક્ષકારો કરારની શરતો હેઠળ આવા વિવાદને આર્બિટ્રેશન માટે મોકલવા સંમત થયા ન હોય તો, સામાન્ય રીતે સક્ષમ હકૂમત ધરાવતી સિવિલ કોર્ટમાં રહેશે. આમ, કરારના નિયમો અને શરતોના માત્ર ભંગ માટે અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ કોઈ રિટ જારી કરવામાં આવશે નહીં, ખાસ કરીને ત્યારે જ્યારે આવા વિવાદના નિકાલ માટે આર્બિટ્રેશનની જોગવાઈ હોય.

૫૧ હવે જે નોંધવું જરૂરી છે તે એ છે કે રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલના કેસ (ઉપર મુજબ) માં દર્શાવ્યા મુજબ, રાજ્ય અથવા તેના એજન્ટો દ્વારા જવાબદારીનો ભંગ ત્રણ શ્રેણીઓમાં આવે છે :

(૧) જ્યાં અરજદાર એવા આધારે રાજ્ય તરફથી વચનભંગની ફરિયાદ કરે છે કે રાજ્ય દ્વારા આપવામાં આવેલી ખાતરી અથવા વચન પર, તેણે પોતાના પ્રતિકૂળ હિત અને મુશ્કેલીમાં મુકાઈને કાર્ય કર્યું છે, પરંતુ સમજૂતી એ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૮૮ ના અર્થમાં કરારના સ્તરથી ઓછી છે;

(૨) જ્યાં વ્યથિત વ્યક્તિ અને રાજ્ય વચ્ચે થયેલો કરાર કોઈ કાયદા અથવા તે હેઠળ ઘડવામાં આવેલા નિયમો હેઠળની વૈધાનિક સત્તાના ઉપયોગમાં થયેલો હોય અને અરજદાર, આવા

વૈધાનિક કરારના કિસ્સામાં, રાજ્ય તરફથી જવાબદારીના ભંગનો
આક્ષેપ કરે છે; અને

(૩) જ્યાં રાજ્ય અને વ્યથિત વ્યક્તિ વચ્ચે થયેલો કરાર વૈધાનિક
નથી, પરંતુ સંપૂર્ણપણે કરાર આધારિત છે અને પક્ષકારોના
અધિકારો અને જવાબદારીઓ કરારની શરતો દ્વારા સંચાલિત થાય
છે અને અરજદાર રાજ્ય દ્વારા આવા કરારના ભંગ અંગે ફરિયાદ કરે
છે.

પર જ્યાં સુધી કેસોની પ્રથમ શ્રેણીનો સંબંધ છે, રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ (ઉપર
મુજબ) મુજબ આ કેસોમાં એસ્ટોપેલના સિદ્ધાંતનો અમલ કરવા માટે
અનુચ્છેદ ૨૨૬ આકર્ષાશે, કારણ કે, રાજ્ય અથવા જાહેર સંસ્થાઓ
તેમના દ્વારા સ્વીકારવામાં આવેલી જવાબદારીઓ નિભાવવા માટે ખાનગી
વ્યક્તિઓની જેમ જ બંધાયેલી છે, કેમ કે સત્તાવાળાઓને બાધ્ય રાખવા
માંગતા પક્ષકારોએ તે સત્તાવાળાઓ દ્વારા કરવામાં આવેલી રજૂઆતોના
આધારે પોતાની સ્થિતિને પોતાના ગેરલાભમાં બદલી નાખી છે અથવા
પોતાના નુકસાન માટે કાર્ય કર્યું છે. (જુઓ ભારત સંઘ વિ. મેસર્સ એંગ્લો
એજન્સીઝ એ.આઈ.આર. ૧૯૬૮ એસ.સી. ૭૧૮; સેન્ટ્રુરી સ્પિનિંગ
એન્ડ મેન્યુફેક્ચરિંગ કંપની લિમિટેડ વિ. ઉલ્હાસ નગર મ્યુનિસિપલ
કંપની [એ.આઈ.આર. ૧૯૭૧ એસ.સી. ૧૦૨૧]; રોબર્ટસન વિ.
મિનિસ્ટર ઓફ પેન્શન્સ (૧૯૪૯) ૧ કિંગ્સ બેંચ ૨૨૭. વધુમાં જુઓ

મોતીલાલ પદમપત શુગર મિલ્સ કંપની લિમિટેડ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૭૯ એસ.સી. ૬૨૧]; પંજાબ રાજ્ય વિ. નેસ્લે ઇન્ડિયા લિમિટેડ (૨૦૦૪) ૧૩૬ એસ.ટી.સી. ૩૫; શ્રી ગુરુ આશિષ વાયર ઇન્ડસ્ટ્રીઝ વિ. ગુજરાત રાજ્ય (૧૯૯૪) ૯૨ એસ.ટી.સી. ૨૮૬, સુપ્રભાત સ્ટીલ્સ વિ. બિહાર રાજ્ય [૧૯૯૫ (૨) પી.એલ.જે.આર. ૫૩૬] અને ભારત સંઘ વિ. ગોડફ્રે ફિલિપ્સ ઇન્ડિયા લિમિટેડ [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૬ એસ.સી. ૮૦૬]).

૫૩ જ્યાં સુધી કેસોની બીજી શ્રેણીનો સંબંધ છે, રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ (ઉપર મુજબ) માં સર્વોચ્ચ અદાલત અવલોકન કરે છે કે, તેમાં કોઈ શંકા હોઈ શકે નહીં કે આવા કેસોમાં વૈધાનિક કરારો સમાવિષ્ટ હોવાથી, જે વૈધાનિક સ્વરૂપના અધિકારો અને જવાબદારીઓ ઊભી કરે છે, આવી જવાબદારીઓનો અમલ રિટ હકૂમતનો આશરો લઈને કરાવી શકાય છે. (જુઓ કે.એન. ગુરુસ્વામી વિ. મૈસુર રાજ્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૯૯૨).

૫૪ જોકે, ત્રીજી શ્રેણીના કેસો 'કેવળ અને સરળ' કરાર ભંગ સંબંધિત છે. આવા કેસોમાં, રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ (ઉપર મુજબ) માં સર્વોચ્ચ અદાલત ઠરાવે છે કે, અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળનો ઉપાય યોગ્ય નથી, કારણ કે, અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ મેન્ડામસની રિટ જાહેર ફરજના અમલ માટે જારી કરવામાં આવે છે અને ખાનગી ફરજ માટે નહીં. કરારનો માત્ર ભંગ અથવા બાકી

રકમ ન ચૂકવવાની માત્ર માંગણી, અન્ય કોઈપણ આધારના અભાવે, નાણાંની વસૂલાતની માંગણી સિવાય બીજું કંઈ નથી. આવા કેસોમાં, સામાન્ય રીતે અનુરોધેદ ૨૨૬ હેઠળનો ઉપાય ઉપલબ્ધ રહેશે નહીં.

૫૫ આગળ વધતા પહેલાં, જે નોંધવું જરૂરી છે તે એ છે કે મેન્ડામસની રિટ એ જાહેર ઉપાય છે અને જ્યારે કોઈ જાહેર સત્તામંડળ કાયદા દ્વારા તેને સોંપવામાં આવેલી ફરજ બજાવવામાં નિષ્ફળ જાય ત્યારે આ ઉપાય મળે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જે વ્યક્તિ પાસે કાનૂની ફરજ બજાવવાની જવાબદારી હોય, પરંતુ તે તેમ કરવામાં નિષ્ફળ ગઈ હોય કે ઉપેક્ષા કરી હોય તેવી વ્યક્તિ સામે રિટ જારી કરવામાં આવે છે. રાજ્યની જાહેર ફરજનો અમલ કરાવવાની માંગણી હોય તેવા કેસ અને રાજ્યની કરાર આધારિત જવાબદારીનો અમલ કરાવવાની માંગણી હોય તેવા કેસ વચ્ચે ભેદ પાડતાં, પ્રોફેસર વેડ, તેમના જાણીતા ગ્રંથ, 'એડમિનિસ્ટ્રેટિવ લો' માં સ્પષ્ટ કરે છે કે જ્યારે જાહેર ફરજ એ મેન્ડામસની રિટના જાહેર કાયદાના ઉપાય દ્વારા અમલવારી યોગ્ય છે, ત્યારે કરાર આધારિત ફરજ એ ખાનગી કાયદાની બાબત તરીકે, સિવિલ અદાલતોના માર્ગો દ્વારા અમલવારી યોગ્ય છે. આ સંબંધમાં પ્રોફેસર વેડ દ્વારા કરવામાં આવેલા અવલોકનો નીચે મુજબ છે :

“...જે તફાવત સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે તે મેન્ડામસ દ્વારા અમલવારી યોગ્ય જાહેર ફરજો, જે સામાન્ય રીતે વૈધાનિક હોય છે,

અને માત્ર કરારમાંથી ઉદ્ભવતી ફરજો વચ્ચેનો છે. કરાર આધારિત ફરજો સામાન્ય કરારના ઉપાયો જેવા કે નુકસાની, મનાઈહુકમ, ચોક્કસ પાલન અને જાહેરાત દ્વારા ખાનગી કાયદાની બાબતો તરીકે અમલવારી યોગ્ય છે. તે મેન્ડામસ દ્વારા અમલવારી યોગ્ય નથી, જે પ્રથમ તો જાહેર ફરજો પૂરતી મર્યાદિત છે અને બીજું જ્યાં અન્ય પૂરતા ઉપાયો હોય ત્યાં મંજૂર કરવામાં આવતી નથી.”

૫૬ હવે જે નોંધવાની જરૂર છે તે એ છે કે તફાવત ગમે તેટલો સૂક્ષ્મ અને બારીક કેમ ન હોય, જાહેર ભૂલ અને ખાનગી ભૂલ વચ્ચે જ નહીં, પરંતુ જાહેર કાયદાના ઉપાય અને ખાનગી કાયદાના ઉપાય વચ્ચે પણ ખરેખર એક વાસ્તવિક અને ચોક્કસ ભેદરેખા છે. અનુચ્છેદ ૨૨૬ એ મુખ્યત્વે જાહેર કાયદાનો ઉપાય છે અને ખાનગી ભૂલો સામે સામાન્ય રીતે ઉપાય તરીકે ઉપલબ્ધ નથી. જનતાના વિવિધ અધિકારોનો અમલ કરાવવા માટે અથવા જાહેર કે વૈધાનિક સત્તાવાળાઓને તેમની જાહેર ફરજો બજાવવા અને/અથવા તેમના જાહેર કાર્યોના ક્ષેત્રમાં કાયદાની મર્યાદામાં કાર્ય કરવા માટે ફરજ પાડવા માટે અનુચ્છેદ ૨૨૬ નો આશરો લઈ શકાય છે. ખાનગી સંસ્થા કે વ્યક્તિ સામે પણ અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળનો ઉપાય નિઃશંકપણે મેળવી શકાય છે; પરંતુ મેન્ડામસના અધિકારનો વ્યાપ જાહેર ફરજના અમલ પૂરતો મર્યાદિત છે. શક્ય તેટલા ઓછા શબ્દોમાં, પરંતુ અત્યંત ચોકસાઈ સાથે, સુપ્રીમ કોર્ટે બિત્રી લિમિટેડ અને અન્ય વિ. સદાશિવન અને અન્ય [(૨૦૦૫) ૬ એસ.સી.સી. ૬૫૭] માં, આ સંબંધમાં

કાયદાની સ્થિતિ આ શબ્દોમાં સ્પષ્ટ કરી હતી :

“૨૯. આમ, એ જોઈ શકાય છે કે મેન્ડામસની રિટ અથવા અનુરુદ્ધ ૨૨૬ હેઠળનો ઉપાય મુખ્યત્વે જાહેર કાયદાનો ઉપાય છે અને ખાનગી ભૂલો સામે સામાન્ય રીતે ઉપાય તરીકે ઉપલબ્ધ નથી. તેનો ઉપયોગ જનતાના વિવિધ અધિકારોના અમલ માટે અથવા જાહેર/વૈધાનિક સત્તાવાળાઓને તેમની ફરજો બજાવવા અને તેમની મર્યાદામાં કાર્ય કરવા માટે ફરજ પાડવા માટે થાય છે. જ્યારે સત્તાનો ખોટો ઉપયોગ થયો હોય અથવા ફરજો બજાવવાનો ઈનકાર કરવામાં આવ્યો હોય ત્યારે ન્યાય કરવા માટે તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. આ રિટ વહીવટી પગલાંઓ પર ન્યાયિક નિયંત્રણ તરીકે સેવા આપવા માટે ઉત્કૃષ્ટ રીતે સજ્જ છે. ખાસ કરીને બંધારણના અનુરુદ્ધ ૨૨૬ માં વપરાયેલા શબ્દોને ધ્યાનમાં રાખીને, આ રિટ કોઈપણ ખાનગી સંસ્થા કે વ્યક્તિ સામે પણ જારી કરી શકાય છે. જોકે, મેન્ડામસનો વ્યાપ જાહેર ફરજના અમલ પૂરતો મર્યાદિત છે. જે સત્તાધિકારી સામે તે માંગવામાં આવી છે તેની ઓળખ કરતાં, જે ફરજનો અમલ કરાવવાનો છે તેના સ્વરૂપ દ્વારા મેન્ડામસનો વ્યાપ નક્કી થાય છે. જો ખાનગી સંસ્થા જાહેર કાર્ય કરતી હોય અને કોઈપણ અધિકારનો ઈનકાર આવી સંસ્થા પર લાદવામાં આવેલી જાહેર ફરજના સંબંધમાં હોય, તો જાહેર કાયદાનો ઉપાય લાગુ કરી શકાય છે. જાહેર સંસ્થા પર લાદવામાં

આવેલી ફરજ વૈધાનિક હોઈ શકે છે અથવા અન્યથા હોઈ શકે છે
અને આવી સત્તાનો સ્ત્રોત મહત્વહીન છે, પરંતુ, તેમ છતાં, આવા
પગલામાં જાહેર કાયદાનું તત્વ હોવું આવશ્યક છે.”

૫૭ આમ, અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ મેન્ડામસની રિટ જારી કરવા અંગેની સંક્ષિપ્તમાં
નિર્ધારિત કાયદાની સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને, જે બાબત ધ્યાનમાં
રાખવાની છે તે એ છે કે ખાનગી ભૂલના કિસ્સામાં, અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ
રિટ હકૂમતનો આશરો લેવા માટે બે શરતો સંતોષવી આવશ્યક છે,
અર્થાત્, (૧) જે વ્યક્તિ સામે રિટ માંગવામાં આવી છે તેની ઓળખ એવી
વ્યક્તિ કે સંસ્થા તરીકે હોય જે રિટ હકૂમતને આધીન હોય, અને (૨) જે
ફરજનો અમલ કરાવવાનો છે તેનું સ્વરૂપ જાહેર ફરજ હોય અથવા તેમાં
જાહેર હિતનું તત્વ હોય. કોઈ ચોક્કસ કેસમાં, વ્યક્તિ કદાચ પ્રથમ
પૂર્વશરતને, અર્થાત્ રિટ હકૂમતને આધીન વ્યક્તિ કે સંસ્થા તરીકેની
વ્યક્તિ અથવા સંસ્થાની ઓળખને અવગણી શકે છે, પરંતુ અગાઉ
દર્શાવ્યા મુજબ બીજી પૂર્વશરતને અવગણી શકાય નહીં, કારણ કે, જાહેર
હિતના અભાવે અથવા જાહેર ફરજના ભંગના અભાવે અથવા કોઈપણ
જાહેર ભૂલ આચરવામાં આવી ન હોવાના કિસ્સામાં, અનુચ્છેદ ૨૨૬ નો
આશરો લેવો શક્ય નથી.

૫૮ જે બાબત સાવચેતીપૂર્વક નોંધવાની જરૂર છે તે એ પણ છે કે બંધારણીય
અથવા વૈધાનિક ફરજ એ જાહેર ફરજ છે અને મેન્ડામસની રિટ દ્વારા

અમલવારી યોગ્ય છે. બીજી રીતે કહીએ તો, અધિકારો અને ફરજો સાથે-સાથે ચાલે છે. જ્યારે રાજ્ય દ્વારા કોઈ વ્યક્તિને અધિકાર આપવામાં આવે છે, ત્યારે રાજ્ય આવા અધિકારનો અમલ કરાવવાની પોતાની ફરજ નક્કી કરે છે. તાર્કિક રીતે, તેથી, જ્યારે બંધારણ દ્વારા કોઈ વ્યક્તિને મૂળભૂત અધિકાર આપવામાં આવે છે, ત્યારે તે વ્યક્તિ પોતાના મૂળભૂત અધિકારો પ્રાપ્ત કરે તે સુનિશ્ચિત કરવાની ફરજ રાજ્ય પર રહે છે. તેથી, આપેલ કેસમાં, જો કરાર ભંગથી વ્યથિત કોઈ વ્યક્તિ દર્શાવે કે ભલે ભંગ કરારના ક્ષેત્રમાં હોય, જે ફરજનો અમલ કરાવવાની માંગણી છે તે બંધારણીય કે વૈધાનિક ફરજ છે, તો મેન્ડામસની રિટનો ઉપાય નકારી શકાય નહીં, કારણ કે, રાજ્ય અને તેના ઉપક્રમોની બંધારણીય અને વૈધાનિક ફરજોનો અમલ કરાવવો એ અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ હાઈકોર્ટની બંધારણીય જવાબદારી છે.

૫૯ તેથી, પ્રશ્ન એ છે કે શું કરાર હેઠળ પોતાની બાકી રકમ ચૂકવવાની સરકારી જવાબદારીનો દરેક ભંગ અનુચ્છેદ ૨૨૬ ના કાર્યક્ષેત્રની બહાર આવે છે :

“આ બાબત આપણને વધુ મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન પર લાવે છે અને પ્રશ્ન એ છે કે : શું અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળનો બંધારણીય ઉપાય રાજ્ય સામે ક્યારેય ઉપલબ્ધ રહેશે નહીં ભલે રાજ્ય બદલરાદાથી, બદલાનતપૂર્વક, અતાર્કિક રીતે, મનસ્વી રીતે, અવાજબી રીતે, અન્યાયી રીતે, લહેરી રીતે પોતાની કરાર આધારિત જવાબદારીઓ

નિભાવવાનો ઇનકાર કરે અથવા જ્યારે રાજ્ય પોતાની બાકી રકમની ચૂકવણી કરતી વખતે પ્રત્યક્ષ રીતે ભેદભાવ રાખે? શું રિટ અદાલતે એવું કહીને લાચારીથી અને લાચાર બનીને હાથ પાછા ખેંચી લેવા જોઈએ કે મેન્ડામસની રિટ એ જાહેર કાયદાનો ઉપાય છે અને કોઈપણ રાજ્યને કરારોમાંથી ઉદ્ભવતી તેની બાકી રકમ ચૂકવવાનો ઇનકાર કરતી વખતે અથવા ચૂકવણી કરવાનું ચૂકતી વખતે ભેદભાવ ન રાખવા અથવા અતાર્કિક રીતે, મનસ્વી રીતે, અવાજબી રીતે, અન્યાયી રીતે, લહેરી રીતે, બદદાનતપૂર્વક કે બદલરાદાથી કાર્ય ન કરવા નિર્દેશ આપતી મેન્ડામસની કોઈ રિટ જારી કરવામાં આવશે નહીં? શું કરારનો ભંગ ક્યારેય રાજ્ય પર પોતાની બાકી રકમ ચૂકવવાની કોઈ બંધારણીય જવાબદારી ઊભી કરી શકે છે? રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ (ઉપર મુજબ) માં ત્રણ-ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે રાજ્ય અથવા તેના અધિકારીઓ દ્વારા કરારનો દરેક ભંગ એ જાહેર ફરજનો ભંગ નથી, કારણ કે, આપું વિધાન રાજ્ય અથવા તેના એજન્ટો દ્વારા કરારના દરેક ભંગને અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ તેની અસાધારણ હકૂમતમાં હાઈકોર્ટ દ્વારા દખલગીરીનો વિષય બનાવશે અને તેથી, કરારના દરેક ભંગ માટે મેન્ડામસની રિટનો ઉપાય મેળવી શકાય નહીં. આ સંબંધમાં રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ (ઉપર મુજબ) માં કરવામાં આવેલા સુસંગત અવલોકનો નીચે મુજબ છે,

"વિદ્વાન વકીલ એવી દલીલ કરે છે કે અમારી સમક્ષના કેસોમાં જાહેર ફરજના ભંગ સમાવિષ્ટ છે. અમારી સમક્ષ કરવામાં આવેલી રજૂઆત એવી છે કે, જ્યારે પણ રાજ્ય અથવા તેના એજન્ટો કે અધિકારીઓ નાગરિક સાથે વ્યવહાર કરે છે, પછી ભલે તે વ્યવહાર કરતી વખતે હોય અથવા તે કર્યા પછી, પક્ષકારો વચ્ચેના કરારની શરતો હેઠળ સત્તાના ઉપયોગમાં કાર્ય કરતી વખતે હોય, ત્યારે રાજ્ય અને નાગરિક વચ્ચે એવો વ્યવહાર થાય છે જેમાં "ચોક્કસ કાનૂની અને જાહેર ફરજો" ના પાલનનો સમાવેશ થાય છે. જો અમારે આ ખૂબ જ વ્યાપક વિધાન સ્વીકારવું પડે, તો રાજ્ય અથવા તેના એજન્ટો કે તેના અધિકારીઓ દ્વારા કરાર ભંગનો દરેક કેસ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ દખલગીરીની માંગ કરશે. અમે આને બિલકુલ યોગ્ય વિધાન ગણતા નથી".

૫૯ હવે જે નોંધવું અત્યંત મહત્વનું છે તે એ છે કે રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ (ઉપર મુજબ) નો કેસ કેવળ અને સરળ કરાર ભંગનો કેસ હતો. ભંગના આવા કેસોમાં, કથિત કરાર ભંગ ભોગવનાર વ્યક્તિને નુકસાનીની ચુકવણીનો ઉપાય ઉપલબ્ધ હોય છે. આવી હકીકતલક્ષી પરિસ્થિતિમાં રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ (ઉપર મુજબ) માં અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ હાઇકોર્ટની અસાધારણ હકૂમતનો આશરો લેવા અંગેના કાયદાની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. તેથી, રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ (ઉપર મુજબ) માં નિર્ધારિત કાયદાને એવા કેસો સુધી વિસ્તારી શકાય નહીં કે જે માત્ર કરાર ભંગના

કેસો નથી, પરંતુ તેનાથી ઘણું વધારે છે. આ બાબત એ હકીકત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ (ઉપર મુજબ) ના ફકરા ૨ માં, સુપ્રીમ કોર્ટે અવલોકન કર્યું હતું :

“...પ્રાથમિક રીતે, અરજદારોનો કેસ કરાર ભંગનો છે જેના માટે જો રાજ્યે તેનો ભંગ કર્યો હોય તો સામાન્ય રીતે નુકસાની ચૂકવવા માટે તે જવાબદાર રહેશે.”

૬૦ ઉપરોક્ત ચર્ચા પરથી જે ફલિત થાય છે તે એ છે કે, અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ ઉપલબ્ધ ઉપાય એ અસાધારણ ઉપાય છે અને તેનો હેતુ પક્ષકારોના ખાનગી અધિકારો જાહેર કરવાનો નથી. કરાર આધારિત અધિકારો અને જવાબદારીઓનો અમલ કરાવવાના હેતુ માટે, વ્યથિત પક્ષકાર પાસે દીવાની દાવો દાખલ કરવાનો ઉપાય ઉપલબ્ધ છે અને તેથી, હાઈકોર્ટ આવા કરાર આધારિત અધિકારો કે જવાબદારીઓનો અમલ કરાવવા માટે તેના વિશેષાધિકાર રિટ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરશે નહીં. તેથી, ખાનગી અધિકારો અથવા કરાર આધારિત અધિકારો કે જવાબદારીઓનો અમલ કરાવવા માટે અથવા આવી જવાબદારીઓ કે અધિકારો ટાળવા માટે પણ મેન્ડામસના સ્વરૂપની રિટ કે નિર્દેશ ટકી શકે નહીં. જે કરારો બિન-વૈધાનિક છે, અને જે અધિકારો સંપૂર્ણપણે કરાર આધારિત છે તથા માત્ર કરારની શરતો દ્વારા જ સંચાલિત થાય છે, તેમનો ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ કોઈપણ રિટ અથવા હુકમ દ્વારા અમલ

કરાવી શકાતો નથી. આ સંબંધમાં અદાલતી ચુકાદાઓની એક પ્રભાવશાળી શ્રેણી છે, જેનો સંદર્ભ લઈ શકાય છે. (જુઓ લેખરાજ એસ. લાલવાણી વિ. એન.એમ. શાહ ડેપ્યુટી કસ્ટોડિયન-કમ-મેનેજિંગ ઓફિસર, બોમ્બે એ.આઈ.આર. ૧૯૬૬ એસ.સી. ૩૩૪; રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ (ઉપર મુજબ); ડિવિઝનલ ફોરેસ્ટ ઓફિસર વિ. વિશ્વનાથ ટી કંપની લિમિટેડ (ઉપર મુજબ); સ્ટેટ બેંક ઓફ હરિયાણા વિ. જગે રામ એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૨૦૧૮; બિહાર ઈસ્ટર્ન ગેન્જેટિક ફિશરમેન કો-ઓપરેટિવ સોસાયટી લિમિટેડ વિ. સિપાહી સિંહ એ.આઈ.આર. ૧૯૭૭ એસ.સી. ૨૧૪૯; બરેલી ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી વિ. અજય પાલ સિંહ એ.આઈ.આર. ૧૯૮૯ એસ.સી. ૧૦૭૬; લાઈફ ઈન્સ્યોરન્સ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયા વિ. એસ્કોર્ટ્સ લિમિટેડ એ.આઈ.આર. ૧૯૮૬ એસ.સી. ૧૩૭૦; અને કુલચિન્દર સિંહ વિ. હરદયાલ સિંહ વ્રાર એ.આઈ.આર. ૧૯૭૬ એસ.સી. ૨૨૧૬).

૬૧ જો કે, યોગ્ય કેસમાં, રાજ્ય અથવા તેના તંત્રની કરાર આધારિત જવાબદારીનો અમલ કરાવવા માટે પણ રિટ અધિકારક્ષેત્રનો આશરો લઈ શકાય છે તે સિદ્ધાંત સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા કે.એન. ગુરુસ્વામી વિ. સ્ટેટ ઓફ મૈસૂર એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૫૯૨ માં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે જ્યારે કરારમાં રસ ધરાવતો કોઈ પક્ષકાર એવો દાવો કરે કે તેને અન્યોની જેમ સમાન વ્યવહાર મળ્યો નથી અને અન્ય કોઈની જેમ તક આપવામાં આવી નથી,

ત્યારે તે અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ પિટિશન દાખલ કરવા/ચાલુ રાખવા માટે હકદાર છે.

૬૨ કે.એન. ગુરુસ્વામી (ઉપર મુજબ) માં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયની લગોલગ ડી.એફ.ઓ., સાઉથ ખેરી વિ. રામ સનેહી સિંહ [એ.આઇ.આર. ૧૯૭૩ એસ.સી. ૨૦૫] નો નિર્ણય છે. આ એક એવો કેસ હતો જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ અપીલકર્તા વતી એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે આ વિવાદ કરારની શરતોમાંથી ઉદ્ભવ્યો હોવાથી અને કરારની શરતો હેઠળ ડી.એફ.ઓ. પાસે ગૌણ વન સત્તામંડળ દ્વારા લેવામાં આવેલી કોઈપણ કાર્યવાહીમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા હોવાથી, સામાવાળાનો ઉપાય દીવાની અદાલતમાં દાવો દાખલ કરવામાં રહેલો હતો અને રિટ પિટિશન ચલાવવાપાત્ર ન હતી. આ દલીલને નકારી કાઢતાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે સામાવાળાને આ બાબતમાં પોતાનો પક્ષ રજૂ કરવાની કોઈ તક આપ્યા વિના ગૌણ વન અધિકારીના હુકમમાં ફેરફાર કરતો વાદગ્રસ્ત હુકમ જાહેર સત્તામંડળ દ્વારા પસાર કરવામાં આવ્યો હતો અને આ રીતે પસાર કરાયેલા હુકમ દ્વારા સામાવાળા એક મૂલ્યવાન અધિકારથી વંચિત થયા હોવાથી, માત્ર એ હકીકતના કારણે કે સામાવાળાના અધિકારનો સ્ત્રોત કરારમાંથી મળી આવે છે, જે વૈધાનિક સ્વરૂપનો નથી, એવું કહી શકાય નહીં કે અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની પિટિશન ચલાવવાપાત્ર રહેશે નહીં. રામ સનેહી સિંહ (ઉપર મુજબ) માં સર્વોચ્ચ અદાલતના પ્રસ્તુત અવલોકનો નીચે મુજબ છે:

“અમે એવું માનવા અસમર્થ છીએ કે સામાવાળો જે અધિકારનો દાવો કરે છે તેનો સ્ત્રોત શરૂઆતમાં કરારમાં હતો માત્ર તે કારણસર, જાહેર સત્તામંડળ તરફની કોઈપણ મનસ્વી અને ગેરકાયદેસર કાર્યવાહી સામે રાહત મેળવવા માટે તેણે દાવાનો આશરો લેવો જ જોઈએ અને રિટ પિટિશનનો નહીં. આ અદાલતના કે.એન. ગુરુસ્વામીના કેસ (૧૯૫૫) ૧ એસ.સી.આર. ૩૦૫ ના ચુકાદાને ધ્યાને લેતાં એમાં કોઈ શંકા હોઈ શકે નહીં કે પિટિશન ચલાવવાપાત્ર હતી, ભલે રાહત મેળવવાનો અધિકાર કથિત કરારભંગમાંથી ઉદ્ભવ્યો હોય, જ્યાં પડકારવામાં આવેલી કાર્યવાહી વૈધાનિક સત્તા ધરાવતા જાહેર સત્તામંડળની હતી.”

૬૩ રામ સનેહી સિંહ (ઉપર મુજબ) ના નિર્ણય પરથી જે સ્પષ્ટપણે સપાટી પર આવે છે તે એ છે કે કરારભંગ થયો હોય ત્યારે પણ, જો હાથ પરના કેસ જેવો વહીવટી હુકમ કે જે કરારની શરતોના ભંગમાં, ખોટા કારણસર મનસ્વી રીતે કરાર સમાપ્ત કરતો હોય, તે જાહેર સત્તામંડળ દ્વારા પસાર કરવામાં આવ્યો હોય અને કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધ હોય તો અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ રિટ પિટિશન ચલાવવાપાત્ર છે. સ્પષ્ટપણે, તેથી, જ્યારે રાજ્ય વાસ્તવિક કામ ચાલુ હોય તે દરમિયાન એક પૂર્ણ થયેલા કરારને સમાપ્ત કરવાનો નિર્ણય લે છે, અને તે પણ ઇ.ડી.આર. નક્કી કરવામાં પોતાની ભૂલ સ્વીકારીને, ત્યારે આવો મનસ્વી નિર્ણય, અમારા મતે, અનુચ્છેદ ૨૨૬ ની પર્વોચની સંપૂર્ણપણે બહાર કઠી શકાય નહીં, કારણ કે આવા કેસમાં કોન્ટ્રાક્ટર રિટ કોર્ટને જે કરવાનું કહેશે તે

બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૨૧ ના અક્ષરશઃ અને ભાવનાત્મક પાલન દ્વારા રાજ્યને તેની બંધારણીય જવાબદારી અનુસાર કાર્ય કરવા દબાણ કરવાનું રહેશે.

૬૪ વાસ્તવમાં, કૃષ્ણ ઐયર, ન્યાયમૂર્તિ મારફતે બોલતાં સર્વોચ્ચ અદાલતે કુલચિન્દર સિંહ અને અન્ય વિ. હરદયાલ સિંહ વ્રાર અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૭૬ એસ.સી. ૨૨૧૬] માં સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે કરારમાં રાજ્ય, વૈધાનિક સંસ્થા અથવા જાહેર સંસ્થા સામેલ છે માત્ર તે કારણસર કરારની શરતોનો અમલ કરાવવા માટે રિટ અધિકારક્ષેત્રનો આશરો લઈ શકાય નહીં, પરંતુ રાજ્યની વૈધાનિક ફરજ અથવા સાર્વભૌમ અને જાહેર કાર્યનો ખરેખર રિટ અદાલત દ્વારા અમલ કરાવી શકાય છે. કુલચિન્દર સિંહ (ઉપર મુજબ) માં કરવામાં આવેલા પ્રસ્તુત અવલોકનો નીચે મુજબ છે:

“....શાણગાર અને કાનૂની આંટીઘૂંટીઓથી મુક્ત રિટ પિટિશન, સ્ટાફ અને સોસાયટી વચ્ચેના એક સાદા કરાર તરીકે ઉઘાડી પડી જાય છે....વધુમાં વધુ તો, રિટ પિટિશન બંધનકર્તા કરારનો અમલ માંગે છે પરંતુ તેનો સ્પષ્ટ અને આવશ્યક પ્રતિકાર એ છે કે કરારના કરાર તરીકેના (કવા કોન્ટ્રેક્ટ) અમલ માટે અનુચ્છેદ ૨૨૬ નો ઉપાય અનુપલબ્ધ છે....તાત્કાલિક પ્રસ્તુત બાબત એ નથી કે સામાવાળો રાજ્ય કે જાહેર સત્તામંડળ છે પરંતુ એ છે કે જેનો અમલ કરાવવામાં આવી રહ્યો છે તે જાહેર સત્તામંડળની વૈધાનિક ફરજ છે

કે સાર્વભૌમ અથવા જાહેર કાર્ય છે. ખાનગી કાયદો કરાર આધારિત અથવા અપકૃત્યજન્ય કાર્યવાહીમાં રાજ્ય, વૈધાનિક સંસ્થા અથવા જાહેર સંસ્થાને સામેલ કરી શકે છે. પરંતુ તેમને રિટ અધિકારક્ષેત્રમાં વાળી શકાય નહીં.”

૬૫ દ્વારકા દાસ મારફતિયા એન્ડ સન્સ વિ. બોર્ડ ઓફ ટ્રસ્ટીઝ ઓફ ધી પોર્ટ ઓફ બોમ્બે [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૯ એસ.સી. ૧૬૪૨] ના તેના નિર્ણયમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતની ત્રણ ન્યાયાધીશોની પીઠે, (૧૯૫૨) એલ.આર. ૫૪ બોમ્બે ૯૨૭ માં રિપોર્ટ થયેલ રામપ્રતાપ જયદયાલ વિ. ડોમિનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને એસ્કોર્ટ્સ લિમિટેડ (ઉપર મુજબ) ની નોંધ લીધા પછી, ઠરાવ્યું હતું કે જોકે ભાડે આપવાનું અને ભાડૂતોને ખાલી કરાવવાનું ક્ષેત્ર સામાન્ય રીતે રેન્ટ એક્ટ દ્વારા સંચાલિત થાય છે અને પોર્ટ ટ્રસ્ટને તેના જાહેર/સરકારી સ્વરૂપના આધારે રેન્ટ એક્ટના અમલમાંથી કાયદેસર મુક્તિ આપવામાં આવી છે, તેમ છતાં રામપ્રતાપ જયદયાલ (ઉપર મુજબ) માં છાગલા, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિના અવલોકનોમાં નોંધ્યા મુજબ, કાયદાકીય ધારણા અથવા અપેક્ષા આવા વર્તનને સંપૂર્ણ અને સાદા કરારની બાબત બનાવી શકતી નથી અને આ કોર્પોરેશનોએ અમુક બંધારણીય અંતરાત્મા અનુસાર કાર્ય કરવું જ જોઈએ અને તેઓએ તે મુજબ કાર્ય કર્યું છે કે નહીં, તે આવા કોર્પોરેશનોના વર્તન પરથી સ્પષ્ટ થવું જોઈએ. સર્વોચ્ચ અદાલતે દ્વારકા દાસ મારફતિયા એન્ડ સન્સ (ઉપર મુજબ) માં સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ (ઉપર મુજબ) ના

નિર્ણયના પ્રકાશમાં એવું સૂચવવું સાચું નથી કે રાજ્યના કરાર આધારિત વ્યવહારો ક્યારેય જાહેર કાયદાના ક્ષેત્ર હેઠળ આવતા નથી અને તે ન્યાયિક સમીક્ષાને આધીન નથી. મેસર્સ ઢ્વારકા દાસ મારફતિયા એન્ડ સન્સ (ઉપર મુજબ) માં અદાલતે એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે એસ્કોર્ટ્સ લિમિટેડ (ઉપર મુજબ) માં બંધારણીય બેંચનો નિર્ણય પણ કરાર આધારિત બાબતોમાં રાજ્યની તમામ કાર્યવાહીઓને અદાલતની ન્યાયિક સમીક્ષાની સત્તામાંથી સંપૂર્ણપણે બાકાત રાખતો નથી.

૬૬ સર્વોચ્ચ અદાલતે ઢ્વારકા દાસ મારફતિયા (ઉપર મુજબ) માં વધુમાં સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે ટ્રસ્ટની દરેક કાર્યવાહી/પ્રવૃત્તિ, જે અનુચ્છેદ ૧૨ ના અર્થમાં એક રાજ્ય છે, તે અનુચ્છેદ ૧૪ ને આધીન હોવી જોઈએ અને તે વાજબી તથા માત્ર જાહેર હિતના કાયદેસર અને પ્રસ્તુત આધારો પર જ લેવાયેલી હોવી જોઈએ અને જ્યારે પણ રાજ્યની કાર્યવાહીમાં મનસ્વીતા હોય છે, ત્યારે અનુચ્છેદ ૧૪ અમલમાં આવે છે અને ન્યાયિક સમીક્ષા આવી કાર્યવાહીને રદબાતલ ઠેરવે છે. પોતાના મંતવ્યોને ભારપૂર્વક રજૂ કરતાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે ઢ્વારકા દાસ મારફતિયા (ઉપર મુજબ) માં વધુમાં સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે જાહેર સત્તામંડળની પ્રવૃત્તિ ગમે તે હોય, તે અનુચ્છેદ ૧૪ ની કસોટી પર ખરી ઉતરવી જોઈએ અને જો એસ્કોર્ટ્સ લિમિટેડ (ઉપર મુજબ) ના નિર્ણયનું યોગ્ય રીતે વાંચન કરવામાં આવે તો તે ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતોથી વિચલિત થતો નથી.

૬૭ આ સંબંધમાં, ઢ્વારકા દાસ મારફતિયા એન્ડ સન્સ (ઉપર મુજબ) માં સર્વોચ્ચ અદાલત ઢ્વારા કરવામાં આવેલા અવલોકનો નીચે મુજબ વંચાય છે:

“૨૨. રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ બિહાર અને અન્ય માં આ અદાલતના અવલોકનો તરફ અમારું ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું હતું. એ દલીલના સમર્થનમાં કે ભાડૂતો સાથે જાહેર કોર્પોરેશનોનો વ્યવહાર એ કરાર આધારિત વ્યવહાર છે અને તે જાહેર કાયદાના ક્ષેત્રની બાબત નથી તથા ન્યાયિક સમીક્ષાને આધીન નથી, લાઈફ ઈન્સ્યોરન્સ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયા વિ. એસ્કોર્ટ્સ લિમિટેડ અને અન્ય (૧૯૮૫) ૩ સપ્લી. એસ.સી.આર. ૯૦૯ માં આ અદાલતના અવલોકનો પર પણ આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો. જો કે, આ સાચી સ્થિતિ નથી. એસ્કોર્ટ્સના નિર્ણયમાં પુનરોચ્ચાર કરવામાં આવ્યો હતો કે રાજ્ય અથવા રાજ્યના તંત્રની દરેક કાર્યવાહી તર્કસંગત હોવી જોઈએ. નિઃશંકપણે, સામાવાળો બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૨ હેઠળ રાજ્યનું એક અંગ છે. યોગ્ય કેસોમાં, છેલ્લે ઉલ્લેખિત નિર્ણયમાં અવલોકન કર્યા મુજબ, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ અથવા અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળની કાર્યવાહીમાં તર્કવિહીન કાર્યવાહીઓને મનસ્વી તરીકે પડકારી શકાય છે. પરંતુ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે અનુચ્છેદ ૧૪ નું અર્થઘટન રાજ્યની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં તેના કાર્યો માટેના કારણો

જાણાવીને હિસાબ આપવા રાજ્યને ફરજ પાડવા માટે રાજ્યની
કાર્યવાહીની ન્યાયિક સમીક્ષાના ચાર્ટર તરીકે કરી શકાય નહીં.

૨૩ . સામાવાળા સત્તામંડળ દ્વારા ભોગવવામાં આવતા જાહેર હોદ્દાના
કારણે સામાવાળા માટેના કરાર આધારિત વિશેષાધિકારોને રેન્ટ એક્ટના
રક્ષણમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવી છે.

તેથી, તેની કાર્યવાહીઓ માત્ર તે હદ સુધી જ ન્યાયિક સમીક્ષાને આધીન
છે કે રાજ્યે કોઈ છૂપા હેતુ માટે તરંગી રીતે નહીં પરંતુ સ્પષ્ટપણે જણાતા
કારણસર કાયદેસર રીતે કાર્ય કરવું જોઈએ. જ્યાં કોઈપણ જાહેર અથવા વૈધાનિક
સંસ્થાને એવી ધારણા પર કોઈ વિશેષ અધિકાર અથવા વિશેષાધિકાર આપવામાં
આવે છે કે તેણે અમુક ચોક્કસ રીતે કાર્ય કરવું જોઈએ, ત્યારે આવી સંસ્થાઓએ
આવા વિશેષાધિકારોના આધારે કાર્ય કરતી વખતે આવી ધારણાને સાચી સાબિત
કરવી જ જોઈએ. આવી સંસ્થાઓ તે રીતે કાર્ય કરી રહી છે કે નહીં તેની દેખરેખ
રાખવા માટે ન્યાયિક સમીક્ષા માન્ય છે.

૨૪ . ભાડે આપવાનું અને ભાડૂતોને ખાલી કરાવવાનું ક્ષેત્ર સામાન્ય રીતે
રેન્ટ એક્ટ દ્વારા સંચાલિત થાય છે. પોર્ટ ટ્રસ્ટને તેના જાહેર/સરકારી
સ્વરૂપના આધારે રેન્ટ એક્ટના અમલમાંથી કાયદેસર મુક્તિ આપવામાં
આવી છે. રામપ્રતાપ જયદયાલના કેસ (ઉપર મુજબ) માં છાગલા, મુખ્ય
ન્યાયમૂર્તિના અવલોકનોમાં નોંધ્યા મુજબની કાયદાકીય ધારણા અથવા
અપેક્ષા આવા વર્તનને સંપૂર્ણ અને સાદા કરારની બાબત બનાવી શકતી

નથી. આ કોર્પોરેશનોએ અમુક બંધારણીય અંતરાત્મા અનુસાર કાર્ય કરવું જ જોઈએ અને તેઓએ તે મુજબ કાર્ય કર્યું છે કે નહીં, તે આવા કોર્પોરેશનોના વર્તન પરથી સ્પષ્ટ થવું જોઈએ. આ સંબંધમાં, એસ.પી. રેખી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસ.સી. ૨૧૨ માં આ અદાલતના અવલોકનોનો સંદર્ભ લઈ શકાય છે, જેનો એમ.સી. મહેતા અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય (૧૯૮૭) ૧ એસ.સી.સી. ૩૯૫ : એ.આઈ.આર. ૧૯૮૭ એસ.સી. ૧૦૮૬ માં પુનરોચ્ચાર કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં પાના નં. ૧૪૮ પર આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું:

કોર્પોરેશનોને બંધારણીય અંતરાત્મા રાખવાની જરૂરિયાતમાંથી મુક્ત કરવા તે જોખમી છે; અને તેથી, ભાષા પરવાનગી આપે તેવું અર્થઘટન, જે સરકારી એજન્સીઓને, પછી ભલે તેમનું સાધન ગમે તે હોય, બંધારણીય મર્યાદાઓને આધીન બનાવે છે, તેને અદાલતે રાજ્યની અંદર રાજ્ય તરીકે વિકસવાની પરવાનગી આપવાના વિકલ્પ સામે અપનાવવું જ જોઈએ.

૨૫ . તેથી, શ્રી ચિનોઈ એ દલીલ કરવામાં સાચા હતા કે બોમ્બે પોર્ટ ટ્રસ્ટ કે જે કોઈપણ કાયદા દ્વારા પ્રદાન કરાયેલા કોઈપણ અધિકાર અથવા આપવામાં આવેલા વિશેષાધિકારના સંબંધમાં બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૨ હેઠળ “રાજ્ય” બને છે, તેની દરેક કાર્યવાહી કે પ્રવૃત્તિ અનુચ્છેદ ૧૪ ને આધીન છે અને તે વાજબી તથા માત્ર જાહેર હિતના કાયદેસર અને પ્રસ્તુત

આધારો પર જ લેવાયેલી હોવી જોઈએ. ઇ.પી. રોયપ્પા વિ. સ્ટેટ ઓફ તમિલનાડુ એ.આઈ.આર. ૧૯૭૪ એસ.સી. ૫૫૫; મેનકા ગાંધી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૭૮) ૧ એસ.સી.સી. ૨૪૮ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૮ એસ.સી. ૫૯૭); આર.ડી. શેટ્ટી વિ. ધી ઇન્ટરનેશનલ એરપોર્ટ ઓથોરિટી ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૭૯ એસ.સી. ૧૬૨૮; કસ્તુરી લાલ લક્ષ્મી રેડ્ડી વિ. સ્ટેટ ઓફ જે એન્ડ કે અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૧૯૯૨; અજય હસિયા વિ. ખાલિદ મુજબ સેહરાવર્દી અને અન્ય વગેરે એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસ.સી. ૪૮૭ માં આ અદાલતના અવલોકનો પર આધાર રાખી શકાય છે.

જ્યાં રાજ્યની કાર્યવાહીમાં મનસ્વીતા હોય છે, ત્યાં અનુચ્છેદ ૧૪ અમલમાં આવે છે અને ન્યાયિક સમીક્ષા આવી કાર્યવાહીને રદબાતલ ઠેરવે છે. કારોબારી સત્તામંડળની દરેક કાર્યવાહી કાયદાના શાસનને આધીન હોવી જોઈએ અને તે તર્કસંગત હોવી જોઈએ. તેથી, જાહેર સત્તામંડળની પ્રવૃત્તિ ગમે તે હોય, તે અનુચ્છેદ ૧૪ ની કસોટી પર ખરી ઉતરવી જોઈએ. જો એસ્કોર્ટ્સના કેસ (ઉપર મુજબ) ના પેરા ૧૦૧ અને ૧૦૨ ના અવલોકનોનું યોગ્ય રીતે વાંચન કરવામાં આવે તો તે ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતોથી વિચલિત થતા નથી.

૨૭ . અમે એ રજૂઆત સ્વીકારવા તરફ ઝૂકીએ છીએ કે જાહેર સત્તામંડળની દરેક પ્રવૃત્તિ, ખાસ કરીને જે ધારણાના આધારે આવા

સત્તામંડળને રેન્ટ એક્ટની કઠોરતામાંથી મુક્તિ મળે છે તે પૃષ્ઠભૂમિમાં, તર્કસંગત અને જાહેર હિત દ્વારા માર્ગદર્શિત હોવી જોઈએ. સામાવાળા જેવા જાહેર સત્તામંડળો દ્વારા ભાડૂતો સાથેના વ્યવહારના સંબંધમાં વિવેકાધીન સત્તા અથવા સત્તાનો તમામ ઉપયોગ, કે જેના સંબંધમાં તેઓ ખાનગી મકાનમાલિકો તરીકે વર્તશે નહીં તેવી ધારણા પર અન્ય મકાનમાલિકો કરતાં અલગ અને વિશિષ્ટ રીતે તેમની સાથે વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે, તે આ ધોરણ દ્વારા જ મૂલવવો જોઈએ.

જો સરકારી નીતિ અથવા કાર્યવાહી કરાર આધારિત બાબતોમાં પણ વાજબીપણાની કસોટી સંતોષવામાં નિષ્ફળ જાય, તો તે ગેરબંધારણીય ગણાશે. કસ્તુરી લાલ લક્ષ્મી રેડ્ડી (ઉપર મુજબ) અને આર.ડી. શેટ્ટી વિ. ધી ઇન્ટરનેશનલ એરપોર્ટ ઓથોરિટી ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય માં આ અદાલતના અવલોકનો જુઓ. (ભારપૂર્વક દર્શાવેલ છે)”

૬૮ દ્વારકા દાસ મારફતિયા (ઉપર મુજબ) ના કેસમાં એ પણ નોંધવું જરૂરી છે કે, આ એક એવો કેસ હતો જ્યાં વિવાદના પક્ષકારો વચ્ચેનો સંબંધ મકાનમાલિક અને ભાડૂત તરીકેનો હોવાથી મૂળભૂત રીતે કરાર આધારિત સ્વરૂપનો હતો, તેમ છતાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે આવો વિવાદ અનુચ્છેદ ૨૨૬ ના દાયરાની સંપૂર્ણપણે બહાર નથી, કારણ કે કરાર આધારિત સંબંધો હેઠળ પણ રાજ્યની કાર્યવાહીએ અનુચ્છેદ ૧૪ ની કસોટીઓ પર ખરા ઉતરવું પડે છે. જોકે ભાડૂતને ખાલી કરાવવો કે ન

કરાવવો તે મકાનમાલિક અને ભાડૂતના કરાર આધારિત સંબંધો દ્વારા સંચાલિત નિર્ણય છે, તેમ છતાં હકીકત એ રહે છે કે ભાડૂતને ખાલી કરાવવાનો નિર્ણય લેતી વખતે, રાજ્ય અથવા જાહેર સંસ્થાએ, મકાનમાલિક તરીકે, જાહેર હિતમાં નિર્ણય લેવો જોઈએ અને આવો નિર્ણય લેતી વખતે, રાજ્ય અથવા જાહેર સંસ્થા મનસ્વી રીતે, અવાજબી રીતે, તરંગી રીતે, ધૂની રીતે અથવા છૂપા હેતુઓ સાથે કાર્ય કરી શકતી નથી અને આવો નિર્ણય લેતી વખતે રાજ્ય કે જાહેર સંસ્થા એક ભાડૂત અને બીજા ભાડૂત વચ્ચે ભેદભાવ પણ કરી શકતી નથી અને તેથી, તેણે 'બંધારણીય અંતરાત્મા' અનુસાર કાર્ય કરવું જ જોઈએ.

૬૯ જો દ્વારકા દાસ મારફતિયા (ઉપર મુજબ) ના નિર્ણયનું કાળજીપૂર્વક વાંચન કરવામાં આવે, તો તે તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે પ્રથમ દ્રષ્ટિએ, રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ (ઉપર મુજબ) નો નિર્ણય એવું નિર્ધારિત કરતો જણાય છે કે દરેક કરારભંગનો ઉપાય દીવાની દાવાઓમાં રહેલો છે અને કરાર આધારિત બાબતોમાં રાજ્યની બંધારણીય જવાબદારીઓનો અમલ કરાવવા માટે પણ રિટ અધિકારક્ષેત્ર ક્યારેય લાગુ પડશે નહીં, તેમ છતાં સર્વોચ્ચ અદાલતના પછીના દ્વારકા દાસ મારફતિયા (ઉપર મુજબ) ના નિર્ણય પરથી સ્પષ્ટપણે જણાય છે કે રાધાકૃષ્ણ અગ્રવાલ (ઉપર મુજબ) ના નિર્ણય અને એસ્કોર્ટ્સ લિમિટેડ (ઉપર મુજબ) માં બંધારણીય બેંચના નિર્ણયને પણ ધ્યાનમાં લીધા પછી, તેણે સ્પષ્ટપણે ઠરાવ્યું છે કે કરાર આધારિત બાબતમાં અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગ સામે

કોઈ સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ નથી, ખાસ કરીને જ્યારે રાજ્ય અથવા તેના તંત્રના કૃત્ય કે વર્તનને અનુચ્છેદ ૧૪ ની એરણ પર પડકારવામાં આવે. દ્વારકા દાસ મારફતિયા (ઉપર મુજબ) પરથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે જો રાજ્ય દ્વારા જવાબદારીનો ભંગ અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ વાજબીપણાની કસોટી સંતોષવામાં નિષ્ફળ જાય તો રિટ અદાલત રાજ્યની કરાર આધારિત જવાબદારીનો પણ અમલ કરાવશે, કારણ કે આવા કિસ્સામાં રિટ અદાલત રાજ્યની જે બાબતનો અમલ કરાવી રહી હશે તે તેની બંધારણીય ફરજ છે, ભલે આવી ફરજ કરાર આધારિત જવાબદારીના ક્ષેત્રમાં ઉદ્ભવી હોય. દ્વારકા દાસ મારફતિયા (ઉપર મુજબ) માં વધુમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે કરાર આધારિત બાબતોમાં પણ, રાજ્યની કાર્યવાહી વાજબી, કાયદેસર અને 'જાહેર હિતના પ્રસ્તુત આધાર પર' હોવી જોઈએ.

૭૦ ઉપરોક્ત ચર્ચા પરથી જે ફલિત થાય છે તે એ છે કે જ્યારે રાજ્ય અથવા તેના તંત્ર દ્વારા કરાર આધારિત જવાબદારીના ભંગનો આક્ષેપ કરતી રિટ અરજી દાખલ કરવામાં આવે છે, ત્યારે વડી અદાલતે એ નક્કી કરવાનું રહેશે કે શું રિટ અરજદાર માત્ર તેના કરાર આધારિત અધિકારોનો અમલ કરાવવાની માગણી કરી રહ્યો છે કે તેણે કાયદાના કેટલાક મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો અને/અથવા બંધારણીય મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત કર્યા છે. જો તેનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર તેના કરાર આધારિત અધિકારોનો અમલ કરાવવાનો હોય અને તે કાયદાનો કોઈ મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન કે બંધારણીય મુદ્દો ઉપસ્થિત કરતો ન હોય, તો રિટ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે

નહીં; પરંતુ જો રિટ અરજદાર બંધારણીય મુદ્દો ઉપસ્થિત કરે છે, તો કરાર આધારિત બાબતમાં પણ અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગ સામે કોઈ સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ નથી. કાયદાની આ સ્થિતિ લાઈફ ઇન્સ્યોરન્સ કોર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. આશા ગોયલ (૨૦૦૧) ૨ એસસીસી ૧૬૦ માં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી હતી, જેમાં અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“૧૦. બંધારણનો અનુચ્છેદ ૨૨૬ મૂળભૂત અધિકારોના અમલ માટે અથવા અન્ય કોઈપણ હેતુ માટે ઉચ્ચ વિશેષાધિકાર રિટ જારી કરવા માટે વડી અદાલતને અસાધારણ અધિકારક્ષેત્ર પ્રદાન કરે છે. તે વ્યાપક અને વિસ્તૃત છે. બંધારણ આ અસાધારણ અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગ પર કોઈ બંધન લાદતું નથી. તે વડી અદાલતના વિવેકાધિકાર પર છોડવામાં આવ્યું છે. તેથી, કાયદાના સામાન્ય સિદ્ધાંત તરીકે એવું ઠરાવી શકાય નહીં કે કોઈપણ સંજોગોમાં વડી અદાલત જીવન વીમા પોલિસી હેઠળના દાવા/માંગણીનો અમલ કરાવવા માટે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ રિટ અરજી સ્વીકારી શકે નહીં. રિટ અરજી દાખલ કરીને આવા દાવા/માંગણીનો અમલ કરાવી શકાય કે નહીં તેવા સંજોગોની સંપૂર્ણ ચાલી આપવી શક્ય કે યોગ્ય નથી. આ પ્રશ્નનો નિર્ણય વિવિધ પરિબલોની વિચારણા પર આધારિત છે જેમ કે, શું રિટ અરજદાર માત્ર તેના/તેણીના કરાર આધારિત અધિકારોનો

અમલ કરાવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યો/રહી છે કે પછી આ કેસ કાયદાના મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો અને બંધારણીય મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત કરે છે, ઉપસ્થિત કરાયેલા વિવાદનું સ્વરૂપ; વિવાદના નિર્ણય માટે જરૂરી તપાસનું સ્વરૂપ, વગેરે. દરેક કેસના તથ્યો અને સંજોગોમાં આ બાબત ધ્યાને લેવાની રહે છે. જ્યારે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ રિટ અરજી સ્વીકારવાના વડી અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને સંપૂર્ણપણે નકારી શકાય નહીં, ત્યારે અદાલતોએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે બંધારણીય સત્તા અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછીના આ તમામ વર્ષોમાં વડી અદાલતો દ્વારા સતત અનુસરવામાં આવેલ સ્વેચ્છાએ લાદવામાં આવેલ મર્યાદા એ છે કે માત્ર કરાર આધારિત અધિકારો અને જવાબદારીઓના અમલ માટે દાખલ કરવામાં આવેલી રિટ અરજીઓ કે જેમાં તથ્યોના વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નો સંકળાયેલા હોય તેને સ્વીકારવી નહીં. અદાલતોએ સતત એવો અભિપ્રાય લીધો છે કે જે કેસમાં ઉપસ્થિત વિવાદના નિર્ણય માટે હકીકતોની તપાસ કરવી જરૂરી હોય અને જેનો નિર્ણય કરવા માટે મૌખિક પુરાવા નોંધવા જરૂરી બને, ત્યાં બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની કાર્યવાહી યોગ્ય મંચ નથી. આ સ્થિતિ પણ સુસ્થાપિત છે કે જો પક્ષકારો વચ્ચે થયેલા કરારમાં કરારમાંથી ઉદ્ભવતા વિવાદોના નિરાકરણ માટે વૈકલ્પિક મંચની જોગવાઈ હોય, તો પક્ષકારોએ તેઓ દ્વારા સંમત થયેલા મંચનો

સંપર્ક કરવો જોઈએ અને વડી અદાલતે રિટ અધિકારક્ષેત્રમાં વિવાદ નિરાકરણ માટે સંમત થયેલા મંચને બાયપાસ કરવાની પરવાનગી આપવી જોઈએ નહીં. પુનરાવર્તનના ભોગે પણ જણાવી શકાય કે ઉપરોક્ત ચર્ચાઓમાં અમે માત્ર એવા કેટલાક સંજોગો દર્શાવ્યા છે કે જેમાં વડી અદાલતે કરાર આધારિત અધિકારો અને જવાબદારીઓના અમલ માટે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ દાખલ કરાયેલ અરજીઓ પર વિચાર કરવાનો ઇનકાર કયો છે; આ ચર્ચાઓ સંપૂર્ણ હોવાનો હેતુ નથી. આ અદાલતે સમયાંતરે કરાર આધારિત અધિકારો અને જવાબદારીઓના અમલની બાબતોમાં બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની અરજી પર વિચારણા કરતી વડી અદાલત પ્રત્યે નામંજૂરી દર્શાવી છે, ખાસ કરીને જ્યાં એક પક્ષકાર દ્વારા કરાયેલ દાવા/માંગણીનો બીજા પક્ષકાર દ્વારા વિરોધ કરવામાં આવે છે અને વિવાદના ન્યાયનિર્ણય માટે હકીકતોની તપાસ જરૂરી બને છે. અમે આવા થોડા કેસો નોંધી શકીએ છીએ; મોહમ્મદ હનીફ વિ. આસામ રાજ્ય (૧૯૬૯) ૨ એસસીસી ૭૮૨; વાંછાનિધિ રથ વિ. ઓરિસ્સા રાજ્ય, (૧૯૭૨) ૪ એસસીસી ૭૮૧ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૨ એસસી ૮૪૩ : ૧૯૭૨ લેબ આઈસી ૪૩૧); શ્રીમતી રૂકમણીબાઈ ગુપ્તા વિ. કલેક્ટર, જબલપુર, (૧૯૮૦) ૪ એસસીસી ૫૫૬ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસસી ૪૭૯), ફૂડ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયા વિ. જગન્નાથ

દત્તા, ૧૯૯૩ સપ્લીમેન્ટરી (૩) એસસીસી ૬૩૫ : (૧૯૯૩
એઆઈઆર એસસીડબ્લ્યુ ૧૪૨૫ : એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩
એસસી ૧૪૯૪) અને એચ.પી. રાજ્ય વિ. રાજા મહેન્દ્ર પાલ,
(૧૯૯૯) ૪ એસસીસી ૪૩ : (૧૯૯૯ એઆઈઆર એસસીડબ્લ્યુ
૧૩૭૬ : એ.આઈ.આર. ૧૯૯૯ એસસી ૧૭૮૬).

૧૧ . નિર્ણિત કેસોની ચર્ચાઓ પરથી જે સ્થિતિ ફલિત થાય છે તે એ છે કે સામાન્ય રીતે વડી અદાલતે વીમા કરાર હેઠળના દાવા/માંગણીના માત્ર અમલ માટે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ દાખલ કરાયેલ રિટ અરજી સ્વીકારવી જોઈએ નહીં. જ્યાં વીમા કંપનીએ દાવા/માંગણીનો અસ્વીકાર કર્યો હોય, ત્યાં જો આવી રિટ અરજી દાખલ કરવામાં આવે, તો વડી અદાલતે રિટ અરજી સ્વીકારવી કે તેને બિન-જાળવણીપાત્ર ગણીને નામંજૂર કરવી તે અંગેનો નિર્ણય લેતા પહેલાં કેસના તથ્યો અને સંજોગો, ઉપસ્થિત કરાયેલા વિવાદનું સ્વરૂપ અને ઉપસ્થિત પ્રશ્નોના નિર્ણય માટે જરૂરી તપાસનું સ્વરૂપ અને અન્ય પ્રસ્તુત પરિબળો ધ્યાનમાં લેવાના રહેશે. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું પડશે કે જો કોઈ વીમાધારક અથવા મૃતક વીમાધારકના નોમિનીને માત્ર એ આધાર પર દાદ આપવાનો ઈનકાર કરવામાં આવે કે સદર દાવો/માંગણી કરાર આધારિત અધિકારો અને જવાબદારીઓ સાથે સંબંધિત છે અને તેને દીવાની અદાલતમાં લાંબી મુકદ્દમાબાજી તરફ ધકેલવામાં આવે તો તેનાથી પોલિસીના દાવેદાર/અન્ય લાભાર્થીઓને ગંભીર અન્યાય થશે. કેસની વાસ્તવિક

પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં સદર બાબતના ગુણદોષનું કાળજીપૂર્વક મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ અને યોગ્ય નિર્ણય લેવો જોઈએ. જે કેસમાં વીમાધારક અથવા નોમિની દ્વારા કરાયેલા દાવા/માંગણીનો ગંભીર વિવાદ ઉપસ્થિત કરીને અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય અને અદાલતને જણાય કે સદર વિવાદ વાસ્તવિક (બોનાફાઇડ) છે જેના નિર્ણય માટે મૌખિક અને દસ્તાવેજી પુરાવાની જરૂર છે, તો યોગ્ય ઉપાય દીવાની દાવો છે અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની રિટ અરજી નથી. તેવી જ રીતે, જ્યાં વીમાદાતા દ્વારા છેતરપિંડીની દલીલ કરવામાં આવી હોય અને તપાસ કરતાં તે પ્રથમ દ્રષ્ટિએ વજૂદવાળી જણાય અને ઉપસ્થિત કરાયેલા મુદ્દાના નિર્ણય માટે મૌખિક અને દસ્તાવેજી પુરાવા જરૂરી બની શકે, તો રિટ અરજી એ યોગ્ય ઉપાય નથી.”

૭૧ તદુપરાંત, જ્યારે રિટ અદાલતને જણાય કે કરાર આધારિત અધિકાર અથવા જવાબદારીનો અમલ કરાવવા માટે અનુચ્છેદ ૨૨૬ નો બંધારણીય ઉપાય આપવાનો ઇનકાર કરવાથી, રિટ અદાલતના દ્વારા ખખડાવનાર વ્યક્તિને દીવાની અદાલતમાં લાંબી કાનૂની લડાઈ તરફ ધકેલી દેવાશે, જેના કારણે રાજ્ય સામે દાદ માંગતી વ્યક્તિને ગંભીર અન્યાય થશે, ત્યારે રિટ અદાલત, આશા ગોયલ (ઉપર મુજબ) અનુસાર, આવી બાબતમાં દખલ કરવાનો ઇનકાર કરી શકે નહીં અને તેથી, સર્વોચ્ચ અદાલત આશા ગોયલ (ઉપર મુજબ) માં આ પ્રમાણે યાદ અપાવે છે: “કેસની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં સદર બાબતના ગુણદોષનું કાળજીપૂર્વક મૂલ્યાંકન

કરવું જોઈએ અને યોગ્ય નિર્ણય લેવો જોઈએ". આશા ગોયલ (ઉપર મુજબ) માં આ રીતે નિર્ધારિત કાયદા પરથી એ સ્પષ્ટ બને છે કે જ્યારે રિટ અદાલત દ્વારા અહસ્તક્ષેપથી કોઈ વ્યક્તિને લાંબી દીવાની મુકદ્દમાબાજી તરફ ધકેલવામાં આવે જેનાથી તેને ગંભીર અન્યાય થાય, ત્યારે રિટ અદાલતનો હસ્તક્ષેપ માત્ર ઇચ્છનીય જ નહીં, પરંતુ અનિવાર્ય પણ બને છે.

૭૨ રિટ અરજદારને નુકસાનીનો દાવો કરવા માટે જઈને દીવાની દાવો દાખલ કરવાનું કહેવું, એ રિટ અરજદાર સાથે ઘોર અન્યાય કરવા સિવાય બીજું કંઈ રહેશે નહીં. મેસર્સ હિન્દુસ્તાન સુગર મિલ્સ વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય અને અન્ય, જે એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસસી ૧૬૮૧ માં નોંધાયેલ છે, તેના કેસમાં ન્યાયમૂર્તિ પી.એન. ભગવતીએ શું અવલોકન કર્યું હતું તે આપણે પોતાને યાદ કરાવવું જોઈએ. અમે સદર અવલોકનો ટાંકીએ છીએ:

"૧...અમે વિચાર્યું હતું કે કરારમાં આવી કોઈપણ કલમની ગેરહાજરીમાં અપીલકર્તા દ્વારા ડાયરેક્ટર જનરલ ઓફ સપ્લાયઝ એન્ડ ડિસ્પોઝલ્સ સાથે કરવામાં આવેલા સિમેન્ટના વેચાણના વ્યવહારોના સંદર્ભમાં કિંમતના નૂર (ભાડા) ઘટકમાં વેચાણવેરાની રકમ અપીલકર્તાને ચૂકવવાની કેન્દ્ર સરકાર પર કોઈ કાનૂની જવાબદારી રહેશે નહીં અને તેથી જ અમે ચુકાદામાં અવલોકન કર્યું હતું કે "તે સાચું છે અને અમે વાકેફ છીએ કે કેન્દ્ર સરકાર પર તેમ

કરવાની કોઈ કાનૂની જવાબદારી નથી પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણે કાયદાના શાસન દ્વારા સંચાલિત લોકશાહી સમાજમાં જીવી રહ્યા છીએ અને નૈતિક મૂલ્યોથી પ્રેરિત હોવાનો દાવો કરતી દરેક સરકારે કાનૂની આંટીઘૂંટીઓને ધ્યાને લીધા વિના નાગરિક પ્રત્યે જે વાજબી અને ન્યાયી હોય તે કરવું જોઈએ. અમે આશા અને વિશ્વાસ રાખીએ છીએ કે કેન્દ્ર સરકાર કાનૂની વલણ અપનાવીને નૂરની રકમ પરના વેચાણવેરાના વળતર માટેના કરદાતાના કાયદેસરના દાવાને નિષ્ફળ બનાવવાનો પ્રયાસ કરશે નહીં.” આ અવલોકનો એ ધારણા પર કરવામાં આવ્યા હતા કે કિંમતના નૂર ઘટક પરના વેચાણવેરાની રકમના સંદર્ભમાં અપીલકર્તાને ભરપાઈ કરવાની કેન્દ્ર સરકાર પર કોઈ કાનૂની જવાબદારી નહોતી, અને તેથી, અમે કેન્દ્ર સરકાર પર ભાર મૂકવા માંગતા હતા કે જો આવી કોઈ કાનૂની જવાબદારી ન હોય તો પણ, કેન્દ્ર સરકારે કિંમતના નૂર ઘટક પરના વેચાણવેરાની રકમ ચૂકવી દેવી જોઈએ અને નાગરિક માટે જે વાજબી અને ન્યાયી હોય તે કરવું જોઈએ. પરંતુ હવે અમે પુનર્વિચારણા (રિવ્યુ) માટેની અરજી પરથી શોધી કાઢ્યું છે કે વાસ્તવમાં, ડાયરેક્ટર જનરલ ઓફ સપ્લાયઝ એન્ડ ડિસ્પોઝલ્સ સાથેના રેટ કોન્ટ્રાક્ટમાં કલમ ૮ (૧) છે જે જોગવાઈ કરે છે કે “વેચાણવેરો, જો કાયદેસર રીતે વસૂલાતપાત્ર હોય, તો રેટ કોન્ટ્રાક્ટની કલમ (૪) માં દર્શાવેલ કિંમત ઉપરાંત ચૂકવવામાં

આવશે". આ કલમ સ્પષ્ટપણે નિર્ધારિત કરે છે કે અપીલકર્તા પાસેથી કાયદેસર રીતે વસૂલાતપાત્ર વેચાણવેરાની જે પણ રકમ હોય તે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા અપીલકર્તાને ભરપાઈ કરવામાં આવશે. કેન્દ્ર સરકાર કિંમતના નૂર ઘટકના સંદર્ભમાં અપીલકર્તાને વેચાણવેરાની રકમ ચૂકવવાની સ્પષ્ટ જવાબદારી હેઠળ છે કારણ કે સેન્ટ્રલ સેલ્સ ટેક્સ એક્ટ ૧૯૫૬ અને રાજસ્થાન સેલ્સ ટેક્સ એક્ટ ૧૯૫૪ બંને હેઠળ અપીલકર્તા પાસેથી તે વસૂલવાપાત્ર હોવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે. જે ધારણા પર અમે ઉપરોક્ત અવલોકનો કર્યા હતા તે પાયાવિહોણી સાબિત થઈ છે અને તેથી, આ અવલોકનો ડાયરેક્ટર જનરલ ઓફ સપ્લાયઝ એન્ડ ડિસ્પોઝલ્સ સાથેના કરારો સાથે સંબંધિત હોય તે હદ સુધી ચુકાદામાંથી રદ થવા જોઈએ જેમાં કલમ ૮ (૧) અથવા અપીલકર્તા પાસેથી કાયદેસર રીતે વસૂલાતપાત્ર વેચાણવેરાની રકમ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ચૂકવવાની જોગવાઈ કરતી અન્ય કોઈપણ સમાન કલમ શામેલ હતી. જ્યાં આવી કલમ હોય, ત્યાં કેન્દ્ર સરકાર કિંમતના નૂર ઘટક પર વેચાણવેરાની રકમ ચૂકવવા માટે બંધાયેલી છે અને અમે આશા અને વિશ્વાસ રાખીએ છીએ કે કેન્દ્ર સરકાર તેની કાનૂની જવાબદારીનું સન્માન કરશે અને અપીલકર્તાને આવા વેચાણવેરાની રકમની વસૂલાત માટે દાવો દાખલ કરવા તરફ ધકેલશે નહીં. અમે આશાપૂર્વક અપેક્ષા રાખીએ

છીએ કે કેન્દ્ર સરકાર કોઈપણ કાનૂની આંટીઘૂંટીઓનો આશરો લઈને તેની કાનૂની જવાબદારીમાંથી છટકવાનો પ્રયાસ કરશે નહીં. કારણ કે અમે માનીએ છીએ કે કાયદાના શાસન દ્વારા સંચાલિત લોકશાહી સમાજમાં, નાગરિક પ્રત્યે જે વાજબી અને ન્યાયી હોય તે કરવું એ રાજ્યની ફરજ છે અને રાજ્યએ કાનૂની વલણ અપનાવીને નાગરિકના કાયદેસરના દાવાને નિષ્ફળ બનાવવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ નહીં પરંતુ વાજબીપણું અને ન્યાય જે માંગે છે તે કરવું જોઈએ.”

૭૩ આશા ગોયલ (ઉપર મુજબ) ના નિર્ણય પરથી જે ફલિત થાય છે તે એ છે કે સામાન્ય રીતે, વડી અદાલતે કરાર હેઠળના દાવાઓના માત્ર અમલ માટે અનુરુદ્ધ રૂબરૂ હેઠળ રિટ અરજી દાખલ કરવી/સ્વીકારવી જોઈએ નહીં; જોકે, બંધારણે અનુરુદ્ધ રૂબરૂ હેઠળ વડી અદાલત દ્વારા અસાધારણ અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગ પર કોઈ બંધનો મૂક્યા ન હોવાથી, કરાર આધારિત બાબતમાં દખલ કરવી કે ન કરવી તે વડી અદાલતના વિવેકાધિકારમાં છે. વિવેકાધીન સત્તાનો કોઈપણ ઉપયોગ અનિયંત્રિત, માર્ગદર્શન વિનાનો, અનિર્ણિત કે મનસ્વી હોઈ શકે નહીં, અને તેથી, આપેલ વિષય પર કાયદાની સ્થિતિ સંપૂર્ણપણે અણધારી ન હોવી જોઈએ અને સમગ્ર જનતા આપેલ વિષય પર કાયદાની સ્થિતિ શું છે તે જાણી શકે તે માટે કાનૂની નિર્ણયોમાં કેટલાક ધોરણો અથવા પરિમાણો હોવા જોઈએ. આ રીતે વિચારતાં, અનુરુદ્ધ રૂબરૂ હેઠળ અધિકારક્ષેત્રનો

ઉપયોગ અનિયંત્રિત અથવા મનસ્વી હોઈ શકે નહીં. જોકે, કરાર આધારિત બાબતમાં પણ રિટ અરજી કયા સંજોગોમાં ટકી શકે તેની સંપૂર્ણ ચાલી આપવી શક્ય નથી, કારણ કે, અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ ઘણા પરિબલો પર આધારિત રહેશે, જેમ કે, રિટ અરજદાર માત્ર તેના અથવા તેણીના કરાર આધારિત અધિકારોનો અમલ કરાવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યો છે કે કાયદાના મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો અથવા બંધારણીય મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત કર્યા છે, ઉપસ્થિત કરાયેલા વિવાદનું સ્વરૂપ અને વિવાદના નિર્ણય માટે જરૂરી તપાસનું સ્વરૂપ, વગેરે. ટૂંકમાં, અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ દરેક આપેલ કેસના તથ્યો અને સંજોગો પર આધારિત રહેશે. જ્યારે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ રિટ અરજી સ્વીકારવાના વડી અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને સંપૂર્ણપણે નકારી શકાય નહીં, ત્યારે અદાલતોએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે વડી અદાલતો દ્વારા બંધારણીય રીતે સતત અનુસરવામાં આવેલ સ્વેચ્છાએ લાદવામાં આવેલ મર્યાદા એ છે કે સામાન્ય રીતે માત્ર કરાર આધારિત અધિકારો અને જવાબદારીઓના અમલ માટેની રિટ અરજીઓ સ્વીકારવી નહીં, ખાસ કરીને, જ્યારે આવા પ્રશ્નોના નિર્ણય માટે મૌખિક પુરાવા લેવાની જરૂર પડે અથવા જ્યારે પક્ષકારો કરારમાંથી ઉદ્ભવતા તેમના વિવાદોને તેઓ દ્વારા પસંદ કરાયેલા વૈકલ્પિક મંચમાં ઉકેલવા માટે સંમત થયા હોય.

૭૪ ઉપર ચર્ચા કર્યા મુજબ, કાયદાની સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને, આ રિટ અરજીની જાળવણીપાત્રતા અંગે કોર્પોરેશન વતી ઉપસ્થિત વિદ્વાન વકીલ

શ્રી મહેતા દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલ પ્રાથમિક વાંધાથી અમે પ્રભાવિત થયા નથી. અમે ઠરાવીએ છીએ કે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૨ ના અર્થમાં “રાજ્ય” હોવાના નાતે કોર્પોરેશન તરફથી કરવામાં આવેલ મનસ્વી કાર્યવાહીને ધ્યાનમાં રાખીને, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની આ રિટ અરજી તેના પોતાના ગુણદોષ પર વિચારણા કરવાને પાત્ર છે.

૭૫ સમગ્ર વિવાદનો અંત લાવવા માટે, અમે મેસર્સ સૂર્ય કન્સ્ટ્રક્શન્સ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય [સિવિલ અપીલ નં. ૨૬૧૦/૨૦૧૮, ફેસલો ૮મી માર્ચ ૨૦૧૮] ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના ખૂબ જ તાજેતરના ચુકાદાનો સંદર્ભ લઈ શકીએ છીએ અને તેના પર આધાર રાખી શકીએ છીએ, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું છે:

“તેથી, તારીખ ૨૨.૦૩.૨૦૧૪ ના ઉપરોક્ત હુકમ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અપીલકર્તાને જે રકમ ચૂકવવાની છે તે અંગે કોઈ વિવાદ નથી. આ હોવા છતાં, જ્યારે અપીલકર્તાએ રિટ સિવિલ નં. ૨૫૨૧૬/૨૦૧૪ વાળી રિટ અરજીમાં વડી અદાલતના દ્વારા ખખડાવ્યા, ત્યારે તારીખ ૦૨.૦૫.૨૦૧૪ ના વાદગ્રસ્ત ચુકાદા દ્વારા રિટ અરજી એવું જણાવીને ફગાવી દેવામાં આવી હતી કે હકીકતના વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે અને બાકી રકમ કરારમાંથી ઉદ્ભવે છે. અમે ખેદ સાથે જણાવીએ છીએ કે વડી

અદાલત સંપૂર્ણપણે ખોટી હતી કારણ કે હકીકતનો કોઈ વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન નહોતો. તેનાથી વિપરીત, અપીલકર્તાને ચૂકવવાપાત્ર રકમ સંપૂર્ણપણે બિન-વિવાદાસ્પદ છે. તે જ રીતે, તે સુસ્થાપિત છે કે જ્યાં રાજ્ય મનસ્વી રીતે વર્તે છે, કરારના ક્ષેત્રમાં પણ, વડી અદાલત ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ હસ્તક્ષેપ કરી શકે છે [‘એબીએલ ઇન્ટરનેશનલ લિમિટેડ અને અન્ય વિ. એક્સપોર્ટ ક્રેડિટ ગેરંટી કોર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય’ (૨૦૦૪ (૩) એસસીસી ૫૫૩)].”

૭૬ આ રિટ અરજીની જાળવણીપાત્રતા અંગેના અમારા અંતિમ તારણોનો સારાંશ નીચે મુજબ આપી શકાય:

[૧] જ્યાં રાજ્ય અને વ્યથિત વ્યક્તિ વચ્ચે થયેલો કરાર બિન-કાનૂની (નોન-સ્ટેચ્યુટરી) અને કેવળ કરાર આધારિત હોય, પરંતુ આવો કરાર કરારની કોઈપણ શરતોથી પર (□□ □□□□) ના આધારે રદ કરવામાં આવ્યો હોય, અને જે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ નું સ્વયં ઉલ્લંઘન કરતો હોય, ત્યાં આવા કેસમાં વડી અદાલત અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ તેના અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરી શકે છે અને વ્યથિત વ્યક્તિ દ્વારા અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની રિટ અરજી જાળવણીપાત્ર રહેશે.

[૨] અદાલતોએ એક તરફ કાનૂની કરારો અને બીજી તરફ બિન-કાનૂની કરારો વચ્ચે તફાવત જાળવી રાખ્યો છે. જ્યારે પ્રથમ શ્રેણીના કરારો

આપવા અને રદ કરવા બંને બાબતોના સંદર્ભમાં ન્યાયિક સમીક્ષા માન્ય રાખવામાં આવી હતી, ત્યારે બીજી શ્રેણીમાં તે અમુક પાસાઓ સુધી મર્યાદિત હતી. જો કરારની સમાપ્તિ એ આધાર પર હોય કે તેના પક્ષકારે તે માટેની શરતોનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, તો આવા પક્ષકારે સંબંધિત કરારો હેઠળ પૂરા પાડવામાં આવેલ ઉપાયો, જેમ કે પરિસ્થિતિ અનુસાર લવાદ અથવા દીવાની દાવો, અચૂકપણે અજમાવવા જરૂરી છે. જોકે, જ્યાં વહીવટી પ્રક્રિયાનું તત્વ સામેલ હોય અને કારોબારી સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, ત્યાં વિચારણાઓ અને પરિમાણો કંઈક અંશે અલગ હોય છે.

[૩] સામાન્ય રીતે, અદાલતે કરાર આધારિત જવાબદારીનો અમલ કરાવવા માટે તેના રિટ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ નહીં. મેન્ડામસ રિટનો પ્રાથમિક હેતુ અધિકારોનું રક્ષણ અને સ્થાપના કરવાનો તથા કાયદામાં અસ્તિત્વ ધરાવતી અનુરૂપ અનિવાર્ય ફરજ લાદવાનો છે. તે ન્યાયને પ્રોત્સાહન આપવા (ex debito justitiae) માટે રચાયેલ છે. રિટ મંજૂર કરવી કે નકારવી તે અદાલતના વિવેકાધિકાર પર છે.

[૪] અદાલત દ્વારા વિવેકાધિકારનો ઉપયોગ જાહેર નીતિ, જાહેર હિત અને જાહેર ભલાના આધારે થવો જોઈએ. રિટ સમાનતાવાદી (ઇક્વિટેબલ) સ્વરૂપની છે અને તેથી, તે જારી કરવાનું સમાનતાના સિદ્ધાંતો દ્વારા સંચાલિત થાય છે.

[૫] સદર રિટ જારી કરવા માટેની મુખ્ય વિચારણા એ છે કે વાસ્તવિક

ન્યાયને પ્રોત્સાહન મળશે કે નહીં.

૭૭ હવે અમે સદર બાબતના ગુણદોષ પર વિચારણા કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂકીએ છીએ.

૭૮ રાજ્યની કાર્યવાહીમાં વાજબીપણું એ સુશાસનનો આત્મા છે. રાજ્યની દરેક કાર્યવાહી જ્યાં તે બંધારણીય આદેશનું ઉલ્લંઘન કરે છે અથવા કાયદાના મૂળભૂત શાસનની વિરુદ્ધ છે અથવા સ્પષ્ટ મનસ્વીતાની ખામીથી પીડાય છે, ત્યાં ન્યાયિક હસ્તક્ષેપ અનિવાર્ય છે. ખાનગી પક્ષકારો સાથે કરાર કરતી વખતે સરકાર ઘણી સ્વતંત્રતા ભોગવે છે, પરંતુ તે સ્વતંત્રતા પણ વાજબીપણું, પારદર્શિતા અને ઉદ્દેશ્યપૂર્ણતાના નિયમ દ્વારા મર્યાદિત છે. જ્યારે સરકાર રાજ્યના ઉપકાર/સંપત્તિ (State largesse) સાથે વ્યવહાર કરતી હોય ત્યારે તે વધુ વિશેષ બને છે. રાજ્ય અમુક ક્ષેત્રોમાં એકાધિકાર ધરાવે છે અને જ્યાં આ એકાધિકારના વિશેષાધિકારનો ઉપયોગ કામોની ફાળવણીના હેતુઓ માટે કરવામાં આવે છે, ત્યાં તે રાજ્યના ઉપકાર/સંપત્તિનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે કારણ કે રાજ્ય અથવા તેના તંત્રો અથવા જાહેર કાનૂની સંસ્થાઓ અને બિડર બંને કરારો દ્વારા આવા કામોની આવી વહેંચણી અને/અથવા ફાળવણીથી લાભ મેળવે તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.

૭૯ તારીખ ૧લી એપ્રિલ ૨૦૧૯ નો સમાપ્તિનો વાદગ્રસ્ત હુકમ નીચે મુજબ વંચાય છે:

“નં. એએમડી/એએમડી-એસેટ/સપોર્ટ/એમએમ/એસેટ-

એમએમ/૨૦૧૮/૧૫૭૦૪૭

તારીખ : ૦૧.૦૪.૨૦૧૮

નોટિસ

પ્રતિ,

મેસર્સ આકાશ એક્સપ્લોરેશન સર્વિસીસ લિ.

૪૨૪ , ૪થો માળ, સુકન મોલ

વિસત પેટ્રોલ પંપની પાછળ,

સાબરમતી,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૫

ઈ-મેઈલ: info@aakashexploration.com

વિષય: તારીખ ૦૧.૧૨.૨૦૧૮ ના કરાર નં. એએમડી/એએમડી-
એસેટ/સપોર્ટ/એમએમ/એસેટએમએમ/૨૦૧૮/૧૫૭૦૪૭/૯૦૧૦૦૨૮૯
૨૨ ની સમાપ્તિ

૧ . ઓએનજીસી, અમદાવાદ એસેટે તારીખ ૧.૧૨.૨૦૧૮ ના રોજ
નોટિફિકેશન ઓફ એવોર્ડ (એનઓએ) એનાયત કર્યું હતું અને અમદાવાદ
એસેટ માટે ૦૧ વર્ષના સમયગાળા માટે ૦૧ નં. ૩૦ ટન વર્ક ઓવર રીગ

ભાડે રાખવા માટે મેસર્સ આકાશ એક્સપ્લોરેશન સર્વિસીસ લિ. અમદાવાદ (જે હવે પછી 'કોન્ટ્રાક્ટર' તરીકે ઉલ્લેખિત છે) સાથે કરાર કરાર નં. ૯૦૧૦૦૨૮૯૨૨ પર હસ્તાક્ષર કર્યા હતા, જેમાં એવી જોગવાઈ હતી કે ઓપરેટર (ઓએનજીસી) પાસે લેખિતમાં ૩૦ દિવસની અગાઉથી નોટિસ આપીને એક વર્ષના કરારના નિશ્ચિત સમયગાળાની સમાપ્તિ પહેલાં કોઈપણ સમયે આ કરાર સમાપ્ત કરવાનો વિકલ્પ રહેશે.

૨. અમદાવાદ એસેટ માટે ૦૩ વર્ષના સમયગાળા માટે તે જ વર્ક ઓવર રીગ ભાડે રાખવા માટેનો અન્ય કરાર નં. ૯૦૧૦૦૨૯૦૯૦ તારીખ ૨૮.૧૨.૨૦૧૮ ના રોજ દિલ્હી કચેરી દ્વારા રૂ. ૮૫૪૦૩૫૯ ના ઇડીઆર સાથે ટેન્ડર નં. ઝેડએનએસએસી૧૮૦૦૫ સામે એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. દિલ્હી કચેરી દ્વારા એનાયત કરાયેલ કરાર નં. ૯૦૧૦૦૨૯૦૯૦ નો ઇડીઆર દર અમદાવાદ એસેટ દ્વારા કરાર નં. ૯૦૧૦૦૨૮૯૨૨ માં એનાયત કરાયેલ ઇડીઆર દરો કરતાં ઘણો ઓછો હોવાથી, તમને રૂ. ૮૫૪૦૩૫૯ ના ઇડીઆર સાથે દરો ઘટાડીને સરખા કરવાની તક આપવામાં આવી હતી પરંતુ સરખા કરવાને બદલે, તમે દરો સરખા કરવાનો ઇનકાર કર્યો છે અને તમારા તારીખ ૭.૦૩.૨૦૧૯ ના મેઈલ દ્વારા સદર કરાર (૯૦૧૦૦૨૮૯૨૨) તે જ દરો પર ચાલુ રાખવા વિનંતી કરી છે, જે એનઓએ ની કલમ નં. ૫(૫), કલમ નં. ૩(૫) અને કરાર કરારની સ્પેશિયલ કન્ડિશન્સ ઓફ કોન્ટ્રાક્ટ (એસસીસી) ની કલમ નં. ૨.૪(૫) ની વિરુદ્ધ છે, જે નીચે મુજબ નિર્ધારિત કરે છે:

ઓપરેટર પાસે લેખિતમાં ૩૦ દિવસની અગાઉથી નોટિસ આપીને એક વર્ષના નિશ્ચિત સમયગાળાની સમાપ્તિ પહેલાં કોઈપણ સમયે કરાર સમાપ્ત કરવાનો વિકલ્પ રહેશે.

વધુમાં કરાર કરારની એસસીસી કલમ નં. ૨૯.૩ મુજબ, સ્પષ્ટપણે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે “કરારમાં અન્યત્ર આપેલી જોગવાઈઓ ઉપરાંત અને કરારની સામાન્ય શરતોની કલમ ૧૮ માં જણાવેલી જોગવાઈઓ હોવા છતાં ઓપરેટર (ઓએનજીસી) પાસે કોઈપણ કારણ દર્શાવ્યા વિના કોન્ટ્રાક્ટરને ત્રીસ (૩૦) દિવસ ૫ ની આગોતરી નોટિસ આપીને આ કરાર સમાપ્ત કરવાનો અધિકાર રહેશે અને કોન્ટ્રાક્ટર દ્વારા અગાઉ કરવામાં આવેલા કામ સિવાય ઓપરેટર દ્વારા કોઈપણ ખર્ચ અથવા નુકસાની કે કોઈપણ વળતર ચૂકવવાપાત્ર રહેશે નહીં”.

૩ . ઉપરોક્ત બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને, ઓએનજીસી આથી કોન્ટ્રાક્ટર મેસર્સ આકાશ એક્સપ્લોરેશન સર્વિસીસ લિ. અમદાવાદને આ ૩૦ દિવસની આગોતરી નોટિસ આપે છે કે, ૦૧ વર્ષના સમયગાળા માટે ૦૧ નં. ૩૦ ટન વર્ક ઓવર રીગ ભાડે રાખવા માટેનો કરાર નં. ૯૦૧૦૦૨૮૯૨૨ એનઓએ ની કલમ નં. ૫(૫), કલમ નં. ૩(૫), સ્પેશિયલ કન્ડિશન્સ ઓફ કોન્ટ્રાક્ટ (એસસીસી) કલમ નં. ૨.૪(૫) અને કરાર કરારની એસસીસી કલમ નં. ૨૯.૩ અનુસાર અને કરારની જોગવાઈઓ મુજબ અન્ય અધિકારો અને ઉપાયો મેળવવાના

ઓએનજીસીના અધિકારને પૂર્વગ્રહ રાખ્યા વિના તારીખ ૧.૦૫.૨૦૧૯ થી સમાપ્ત કરવામાં આવશે.

સહી/ –

(એ. કે. શ્રીવાસ્તવ)

જીએમ-હેડ એમએમ”

૮૦ એવોર્ડની અધિસૂચના આ પ્રમાણે વંચાય છે:

“નં. AMD/AMD-ASSET/SUPPORT/MM/ASSET-

MM/૨૦૧૮/૧૫/૧૫૭૦૪૭

તારીખ : ૦૧.૧૨.૨૦૧૮

પ્રતિ,

મેસર્સ આકાશ એક્સપ્લોરેશન સર્વિસીસ લિ.

૪૨૪ , ૪થો માળ, શુક્લ મોલ,

વિસત પેટ્રોલ પંપની પાછળ,

સાબરમતી,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૫

ઈ-મેઈલ: info@akashexploration.com

વિષય: અમદાવાદ એસેટ માટે ૦૧ વર્ષના સમયગાળા માટે ૦૧ નં. ૩૦
ટન વર્ક ઓવર રીગ ચાર્ટર હાયરિંગ (ભાડે રાખવા) માટે એવોર્ડની અધિસૂચના
(એન.ઓ.એ.) [ટેન્ડર નં. ૧૬ ૧૮૦૨૪].

સંદર્ભ: ૧) આપનો ઈ-પ્રતિસાદ નં. ૬૫૦૦૮૮૩૦૯ તારીખ
૧૬.૦૮.૨૦૧૮

૨) આપનો મંત્રણા પત્ર નં. AESPL/ ONGC-AMD/
WOR/૦૫/૧૮ તા. ૧૯.૧૧.૨૦૧૮

વિષયગત ટેન્ડર સામેની આપની ઓફર અને ત્યારપછીના પત્રવ્યવહારના
સંદર્ભમાં, ઓ.એન.જી.સી. આથી નીચેના દરો, નિયમો અને શરતો પર
અમદાવાદ એસેટ માટે ૦૧ વર્ષના સમયગાળા માટે ૦૧ નં. ૩૦ ટન વર્ક ઓવર
રીગ ભાડે રાખવા માટેના કરાર નં. ૯૦૧૦૦૨૮૯૨૨ ની એવોર્ડની અધિસૂચના
(એન.ઓ.એ.) આપે છે:

૧.૦] દરોનું પરિશિષ્ટ :

આ કરાર હેઠળ પૂરી પાડવામાં આવનાર સેવાઓ માટે લાગુ પડતા દરો
એન.ઓ.એ. સાથે બીડેલા દરોના પરિશિષ્ટ (એપેન્ડિક્સ-એ) મુજબ રહેશે.

૨.૦] કામનો વ્યાપ :

કામનો વ્યાપ/વિશિષ્ટતાઓ વિષયગત ટેન્ડરમાં સમાવિષ્ટ તકનીકી વિશિષ્ટતાઓ, કામનો વ્યાપ, ખાસ નિયમો અને શરતો અનુસાર રહેશે.

૩.૦] એકત્રીકરણ (મોબિલાઈઝેશન) નો સમયગાળો :

કોન્ટ્રાક્ટર થર્ડ પાર્ટી ઇન્સ્પેક્શન એજન્સી દ્વારા યોગ્ય રીતે નિરીક્ષણ કરાયેલ અને ઓ.એન.જી.સી. દ્વારા સ્વીકૃત વર્ક ઓવર રીગ(ઓ) એકત્રિત કરશે અને એવોર્ડની અધિસૂચના (એલ.ઓ.એ.) જારી કર્યાની તારીખથી ૬૦ દિવસની અંદર નિર્દિષ્ટ સ્થળે ઉપલબ્ધ કરાવશે.

૪.૦] ઓફર કરાયેલ ૩૦ ટન વર્ક ઓવર રીગની વિગતો: આકાશ-૦૦.

૫.૦] કરારનો સમયગાળો:

(૧) આ કરાર કરાર શરૂ થયાની તારીખથી એક વર્ષના સમયગાળા માટે રહેશે.

(૨) કરારની મુદતના અંતે ચાલુ કૂવાનું કામ, ઓ.એન.જી.સી. ના સંતોષ મુજબ પૂર્ણ કરવા અથવા છોડી દેવા માટે જરૂરી સમયને આવરી લેવા માટે કરાર સમાન દરો, નિયમો અને શરતો પર આપમેળે લંબાયેલો રહેશે.

(૩) જો છેલ્લો કૂવો જેના પર કામ કરવામાં આવી રહ્યું હોય તે આવી સમાપ્તિ તારીખ પહેલાં પૂર્ણ થઈ જાય અથવા છોડી દેવામાં

આવે અને ઓપરેટરના અભિપ્રાય મુજબ, બાકીના કરાર સમયગાળામાં અન્ય કૂવાનું કામ પૂર્ણ થઈ શકે તેમ ન હોય, તો ઓપરેટર પાસે કરારની સમાપ્તિ પહેલાંના છેલ્લા ૩૦ દિવસ દરમિયાન કોઈપણ સમયે આ કરાર સમાપ્ત કરવાનો વિકલ્પ રહેશે.

(૪) આ કરાર કરારની મુદત પૂરી થયે સમાપ્ત થશે.

અથવા

ઉપર કલમ ૨.૪ (૩) હેઠળ ઉદ્દેશિત સંજોગોમાં

(૫) ઓપરેટર પાસે લેખિતમાં ૩૦ દિવસની અગાઉથી નોટિસ આપીને એક વર્ષના ચોક્કસ સમયગાળાની સમાપ્તિ પહેલાં કોઈપણ સમયે આ કરાર સમાપ્ત કરવાનો વિકલ્પ રહેશે.

૬.૦] જામીનગીરી ડિપોઝિટ (સિક્યોરિટી ડિપોઝિટ) :

મહેરબાની કરીને આ એન.ઓ.એ. જારી કર્યાના ૧૫ (પંદર) દિવસની અંદર એટલે કે ૧૬.૧૨.૨૦૧૮ ના રોજ અથવા તે પહેલાં, ટેન્ડર દસ્તાવેજમાં ઉપલબ્ધ ઓ.એન.જી.સી. ના નિયત નમૂના મુજબ તારીખ ૩૧.૦૧.૨૦૨૦ સુધી માન્ય રૂ. ૫૨,૦૭,૩૫૦.૦૦ (રૂપિયા બાવન લાખ સાત હજાર ત્રણસો પચાસ પૂરા) ની રકમની પરફોર્મન્સ બેંક ગેરંટી / ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ જમા કરાવો.

જો કોન્ટ્રાક્ટર નિયત તારીખની અંદર સિક્યોરિટી ડિપોઝિટ / પરફોર્મન્સ

બેંક ગેરંટી જમા કરાવવામાં નિષ્ફળ જશે, તો ઓ.એન.જી.સી. ટેન્ડરમાં નિર્દિષ્ટ શરતો મુજબ કાર્યવાહી કરી શકે છે.

૭.૦] અન્ય નિયમો અને શરતો:

કરારના અન્ય તમામ નિયમો અને શરતો વિષયગત ટેન્ડર અને ત્યારપછીના પત્રવ્યવહાર મુજબ રહેશે.

૮.૦] વિગતવાર કરાર:

પી.બી.જી. જમા કરાવ્યાની તારીખથી ૧૫ દિવસની અંદર બંને પક્ષકારો દ્વારા વિગતવાર કરાર પર હસ્તાક્ષર કરવામાં આવશે. તે મુજબ, પી.બી.જી. જમા કરાવ્યા પછી, આ કચેરીને જાણ કરીને, વિગતવાર કરાર પર હસ્તાક્ષર કરવા માટે માન્ય પાવર ઓફ એટર્ની ધરાવતા આપના અધિકૃત પ્રતિનિધિને મોકલવા જણાવવામાં આવે છે.

૯.૦] કરાર હેઠળ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવાના હેતુ માટે, આ એન.ઓ.એ. કોન્ટ્રાક્ટર અને ઓ.એન.જી.સી. વચ્ચે બંધનકર્તા કરાર બનશે.

૧૦.૦] કરારના અમલીકરણ માટે, મહેરબાની કરીને હેડ વેલ સર્વિસીસ, ઓ.એન.જી.સી., ૧લા માળ, અવંત ભવન, અમદાવાદ એસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૫ (ફોન: ૦૭૯-૨૩૨૬ ૬૧૧૬) નો સંપર્ક કરો.

આ સંદર્ભમાં તમામ પત્રવ્યવહાર અને પી.બી.જી. માં સંદર્ભ માટે,

મહેરબાની કરીને કરાર નં. ૯૦૧૦૦૨૮૯૨૨ તારીખ ૦૧.૧૨.૨૦૧૮ ટાંકવો.

મહેરબાની કરીને આ એન.ઓ.એ. ની પહોંચ સ્વીકારશો.

સહી/—

(એ.કે. શ્રીવાસ્તવ)

જી.એમ.—હેડ (એમ.એમ.)”

૮૧ કરારની ખાસ શરતો અંગેનો દસ્તાવેજ સદર કોર્પોરેશન દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલા સોગંદનામા-સામેના-જવાબ સાથે પાના નં. : ૧૦૭ પર બીડવામાં આવ્યો છે. કલમ ૨.૪ કરારના સમયગાળા અંગેની છે. તે આ પ્રમાણે વંચાય છે:

“૨.૪ કરારનો સમયગાળો

(૧) આ કરાર કરાર શરૂ થયાની તારીખથી એક વર્ષના સમયગાળા માટે રહેશે.

(૨) કરારની મુદતના અંતે ચાલુ કૂવાનું કામ, ઓ.એન.જી.સી. ના સંતોષ મુજબ પૂર્ણ કરવા અથવા છોડી દેવા માટે જરૂરી સમયને આવરી લેવા માટે કરાર સમાન દરો, નિયમો અને શરતો પર આપમેળે લંબાયેલો રહેશે.

(૩) જો છેલ્લો કૂવો જેના પર કામ કરવામાં આવી રહ્યું હોય તે

આવી સમાપ્તિ તારીખ પહેલાં પૂર્ણ થઈ જાય અથવા છોડી દેવામાં આવે અને ઓપરેટરના અભિપ્રાય મુજબ, બાકીના કરાર સમયગાળામાં અન્ય કૂવાનું કામ પૂર્ણ થઈ શકે તેમ ન હોય, તો ઓપરેટર પાસે કરારની સમાપ્તિ પહેલાંના છેલ્લા ૩૦ દિવસ દરમિયાન કોઈપણ સમયે આ કરાર સમાપ્ત કરવાનો વિકલ્પ રહેશે.

(૪) આ કરાર કરારની મુદત પૂરી થયે સમાપ્ત થશે.

અથવા

ઉપર કલમ ૨.૪ (૩) હેઠળ ઉદ્દેખિત સંજોગોમાં

(૫) ઓપરેટર પાસે લેખિતમાં ૩૦ દિવસની અગાઉથી નોટિસ આપીને એક વર્ષના ચોક્કસ સમયગાળાની સમાપ્તિ પહેલાં કોઈપણ સમયે આ કરાર સમાપ્ત કરવાનો વિકલ્પ રહેશે.”

૮૨ જ્યાં સુધી તારીખ ૧લી ડિસેમ્બર ૨૦૧૮ ની એવોર્ડની અધિસૂચનામાં સમાવિષ્ટ કરાર સમાપ્ત કરવાના અધિકારનો સંબંધ છે, સદર રિટ અરજદાર તરફથી ઉપસ્થિત વિદ્વાન વકીલ શ્રી દવેએ ૨૦૧૫ (૧૬) એસ.સી.સી. ૧૨૫ માં અહેવાલ થયેલ ઈન્ડિયન ઓઇલ કોર્પોરેશન વિ. નિલોફર સિદ્દીકી ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણય પર મજબૂત આધાર રાખ્યો છે. તે એલ.પી.જી. ની ડિસ્ટ્રિબ્યુટરશિપ સમાપ્ત કરવાનો કેસ હતો. ફાળવણી પત્રની શરત નં. ૮ અંતરાત્મા વિરુદ્ધની (અવાજબી) હતી કારણ કે તે આઈ.ઓ.સી.એલ. ને કોઈપણ કારણ દર્શાવ્યા વિના ડિસ્ટ્રિબ્યુટરશિપ સમાપ્ત કરવાનો અનિયંત્રિત

અધિકાર આપતી હતી તેવી સામાવાળા તરફથી ઉપસ્થિત વિદ્વાન વકીલ દ્વારા કરવામાં આવેલી દલીલ સાથે સંમત થતાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“૩૪...પ્રસ્તુત કેસમાં, સામાવાળા નં. ૨ આર્થિક ક્ષમતામાં ઘણા નબળા છે અને તેમની પાસે આઈ.ઓ.સી.એલ. સાથે સોદાબાજી કરવાની કોઈ શક્તિ નથી. જે સમયે ફાળવણી પત્ર જારી કરવામાં આવ્યું હતું, તે સમયે સામાવાળા નં. ૨ પાસે આજીવિકાનું અન્ય કોઈ સાધન ન હતું અને તેઓ પોતાના અને કુટુંબના સભ્યોના નિર્વાહ માટે આઈ.ઓ.સી.એલ. દ્વારા ઈન્ડેન ગેસ એજન્સીની ફાળવણી પર નિર્ભર હતા. ફાળવણી પત્ર પ્રમાણભૂત શરતો ધરાવે છે અને સામાવાળા નં. ૨ અને ૩ પાસે તેમાં ફેરફાર કરવાની કોઈ તક ન હતી. ફાળવણી પત્રની શરત નં. ૮ કોઈપણ કારણ દર્શાવ્યા વિના ડિસ્ટ્રિબ્યુટરશિપની એકપક્ષીય સમાપ્તિની જોગવાઈ કરે છે, જેને ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ તેમજ સેન્ટ્રલ ઈનલેન્ડ વોટર ટ્રાન્સપોર્ટ કોર્પોરેશન લિ. અને અન્ય વગેરે વિ. બ્રજો નાથ ગાંગુલી અને અન્ય, (૧૯૮૬) ૩ એસ.સી.સી. ૧૫૬ માં આ અદાલત દ્વારા કરવામાં આવેલા અવલોકનોના સંદર્ભમાં સીમિત કરીને વાંચવી (રીડ ડાઉન કરવી) પાત્ર છે. વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલ દ્વારા ટાંકવામાં આવેલ સંબંધિત ફકરો નીચે મુજબ પુનઃપ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે:

“૮૯. શું ત્યારે આપણી અદાલતોએ સમય સાથે આગળ ન વધવું જોઈએ? શું તેઓએ હજુ પણ જૂની વિભાવનાઓ અને કાલગ્રસ્ત વિચારધારાઓને વળગી રહેવું જોઈએ? શું આપણે આજના સમયના પ્રવાહ સાથે તાલ મિલાવવા માટે આપણી વિચારસરણીને અનુકૂળ ન કરવી જોઈએ? શું ન્યાયશાસ્ત્રનો તમામ વિકાસ આપણને ૧૯મી સદીના સિદ્ધાંતોના કાદવમાં ફસાયેલા છોડીને આપણાથી આગળ નીકળી જવો જોઈએ? શું શક્તિશાળીને નબળાને દીવાલ તરફ ધકેલી દેવાની મંજૂરી આપવી જોઈએ? શું તેઓને નબળા પર અત્યાચાર ગુજારવાની છૂટ આપવી જોઈએ? શું જ્યારે શક્તિશાળી લોકો નબળાઓના અધિકારોને પગ નીચે કચડી રહ્યા હોય ત્યારે અદાલતોએ નિષ્ક્રિય થઈને બેસી રહેવું જોઈએ અને લાચાર બનીને જોવું જોઈએ? આપણા દેશ માટે આપણી પાસે એક બંધારણ છે. આપણા ન્યાયાધીશો “બંધારણ અને કાયદાઓનું રક્ષણ કરવાના” તેમના શપથથી બંધાયેલા છે. આ દેશના તમામ નાગરિકોને સામાજિક અને આર્થિક ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવા માટે બંધારણ ઘડવામાં આવ્યું હતું. બંધારણનો અનુચ્છેદ ૧૪ તમામ વ્યક્તિઓને કાયદા સમક્ષ સમાનતા અને કાયદાઓનું સમાન રક્ષણ પૂરું પાડવાની ખાતરી આપે છે. કેસના આ ભાગ પર ઉપરોક્ત ચર્ચાઓ પરથી તારવી શકાય તેવો સિદ્ધાંત યોગ્યતા અને તર્કની સુસંગતતામાં છે, જે સામાજિક અને આર્થિક ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવાના હેતુથી છે અને અનુચ્છેદ ૧૪ માં સમાનતાના મહાન ઉપબંધના આદેશને અનુરૂપ છે. આ સિદ્ધાંત એ છે કે સોદાબાજી કરવાની શક્તિમાં સમાન ન હોય તેવા પક્ષકારો વચ્ચે થયેલા અન્યાયી અને અવાજબી કરાર, અથવા કરારની અન્યાયી અને

અવાજબી કલમને અદાલતો અમલમાં મૂકશે નહીં અને જ્યારે તેમ કરવા માટે કહેવામાં આવશે, ત્યારે તેને રદબાતલ ઠેરવશે. આ પ્રકારના તમામ સોદાઓની સંપૂર્ણ યાદી આપવી મુશ્કેલ છે. મનુષ્યોના વ્યવહારોમાં ઉદ્ભવી શકે તેવી વિવિધ પરિસ્થિતિઓની કોઈ અદાલત કલ્પના કરી શકતી નથી. માત્ર કેટલાક દ્રષ્ટાંતો આપવાનો પ્રયાસ કરી શકાય છે. દાખલા તરીકે, ઉપરોક્ત સિદ્ધાંત ત્યાં લાગુ પડશે જ્યાં સોદાબાજી કરવાની શક્તિની અસમાનતા કરાર કરનાર પક્ષકારોની આર્થિક ક્ષમતામાં ભારે અસમાનતાનું પરિણામ છે. તે ત્યાં લાગુ થશે જ્યાં અસમાનતા સંજોગોનું પરિણામ છે, પછી ભલે તે પક્ષકારો દ્વારા નિર્મિત હોય કે ન હોય. તે એવી પરિસ્થિતિઓમાં લાગુ થશે જેમાં નબળો પક્ષકાર એવી સ્થિતિમાં હોય કે જેમાં તે શક્તિશાળી પક્ષકાર દ્વારા લાદવામા આવેલી શરતો પર જ માલસામાન અથવા સેવાઓ અથવા આજીવિકાના સાધનો મેળવી શકે અથવા તેના વિના રહેવું પડે. તે ત્યાં પણ લાગુ થશે જ્યાં વ્યક્તિ પાસે કોઈ કરાર માટે પોતાની સંમતિ આપવા અથવા નિર્ધારિત અથવા પ્રમાણભૂત ફોર્મમાં નિર્દિષ્ટ રેખા પર સહી કરવા અથવા કરારના ભાગ તરીકે નિયમોના સમૂહને સ્વીકારવા સિવાય કોઈ વિકલ્પ, અથવા વધુ સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો કોઈ અર્થપૂર્ણ વિકલ્પ ન હોય, ભલે તે કરાર અથવા ફોર્મ અથવા નિયમોમાંની કોઈ કલમ ગમે તેટલી અન્યાયી, અવાજબી અને અંતરાત્મા વિરુદ્ધની હોય. જોકે, આ સિદ્ધાંત ત્યાં લાગુ થશે નહીં જ્યાં કરાર કરનાર પક્ષકારોની સોદાબાજી કરવાની શક્તિ સમાન અથવા લગભગ સમાન હોય. આ સિદ્ધાંત ત્યાં લાગુ ન પણ થઈ શકે જ્યાં બંને પક્ષકારો વેપારીઓ હોય અને કરાર વ્યાપારી વ્યવહાર હોય. વિશાળ માળખાકીય

સંસ્થાઓ ધરાવતી વિરાટ કોર્પોરેશનો અને તેનાં તંત્રો અને એજન્સીઓ મારફતે ઉદ્યોગ અને વાણિજ્યની લગભગ દરેક શાખામાં પ્રવેશતા રાજ્ય સાથેના આજના જટિલ વિશ્વમાં, એવી અસંખ્ય પરિસ્થિતિઓ હોઈ શકે છે કે જે સંપૂર્ણપણે અપ્રમાણસર અને અસમાન સોદાબાજીની શક્તિ ધરાવતા પક્ષકારો વચ્ચે અન્યાયી અને અવાજબી સોદાઓમાં પરિણમે છે. આવા કેસો ન તો ગણાવી શકાય છે કે ન તો સંપૂર્ણ રીતે સમજાવી શકાય છે. અદાલતે દરેક કેસનું મૂલ્યાંકન તેના પોતાના તથ્યો અને સંજોગોના આધારે કરવું જ જોઈએ.”

૮૩ સદર રિટ અરજદાર તરફથી ઉપસ્થિત વિજ્ઞાન વકીલ શ્રી દવેએ ૨૦૦૧ (૪) એસ.સી.સી. ૩૫૦ માં અહેવાલ થયેલ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ આસિસ્ટન્સ ગ્રુપ હરિયાણા સરકાર વિ. આશુતોષ આહલુવાલિયા ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણય પર પણ આધાર રાખ્યો હતો, જેમાં સરકાર દ્વારા તેમાંના સામાવાળાની તરફેણમાં એક પ્લોટ ફાળવવામાં આવ્યો હતો. ફાળવણી મેળવનારે ઓફર સ્વીકારી અને અનામત રકમ (અર્નેસ્ટ મની) જમા કરાવી. પક્ષકારો વચ્ચેનો કરાર પૂર્ણ થયો હતો. ફાળવણી મેળવનારને ઉચ્ચ સંભવિત ક્ષેત્ર (હાયર પોટેન્શિયલ ઝોન) માં પ્લોટ ફાળવવામાં આવ્યો હતો. તે દરમિયાન, નીતિ બદલાઈ ગઈ, અને બદલાયેલી નીતિ અનુસાર, આવા પ્લોટ માત્ર હરાજી દ્વારા જ વેચી શકાતા હતા. આવા આધારે ફાળવણી રદ કરવામાં આવી. આવા રદ કરવાના હુકમની કાયદેસરતાને પડકારવામાં આવી હતી. સર્વોચ્ચ અદાલતે આખરે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“૭. શ્રી મહાવીર સિંહે રજૂઆત કરી હતી કે અપીલકર્તાઓ ૧૫મી જુલાઈ, ૧૯૯૬

ના રોજ જારી કરાયેલ સરકારના નિર્દેશોનું પાલન કરવા બંધાયેલા હતા. તેમણે રજૂઆત કરી હતી કે આ નિર્દેશો મુજબ પ્લોટ માત્ર જાહેર હરાજમાં જ વેચી શકાય તેમ હતો અને જ્યાં સુધી ૧લા સામાવાળાની તરફેણમાં દસ્તાવેજ (ડીડ) કરી આપવામાં આવ્યો ન હતો ત્યાં સુધી ફાળવણીની પ્રક્રિયા પૂર્ણ થઈ ન હોવાથી અપીલકર્તાઓ અરજીની રકમ પરત કરવા અને પ્લોટને હરાજ માટે મૂકવા બંધાયેલા હતા. તેમણે એ કાનૂની સિદ્ધાંત માટે (૧૯૮૧) ૪ એસ.સી.સી. ૫૩૫ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસ.સી. ૨૦૦૧) માં અહેવાલ થયેલ એમ.પી. રાશન વિકેતા સંઘ સોસાયટી વિ. એમ.પી. રાજ્ય ના કેસ પર આધાર રાખ્યો હતો કે કોઈ યોજનાનું માળખું ઘડવું એ સરકારી નીતિની બાબત છે કે જેમાં અદાલતની દખલગીરી માંગી શકાય નહીં. તેમણે તે જ સિદ્ધાંત માટે (૨૦૦૦) ૬ એસ.સી.સી. ૬૦૮ : (૨૦૦૦ એ.આઈ.આર. એસ.સી.ડબલ્યુ. ૨૬૮૩ : એ.આઈ.આર. ૨૦૦૦ એસ.સી. ૨૪૮૭) માં અહેવાલ થયેલ પ્રિન્સિપાલ, માધવ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ટેકનોલોજી એન્ડ સાયન્સ વિ. રાજેન્દ્ર સિંહ ચાદવ ના કેસ પર પણ આધાર રાખ્યો હતો. તેમણે રજૂઆત કરી હતી કે તેથી વાદગ્રસ્ત હુકમ ટકી શકે તેમ નથી અને તેને રદ કરવો જોઈએ. વૈકલ્પિક રીતે, તેમણે રજૂઆત કરી હતી કે જો ૧લા સામાવાળાને ફાળવણી કરવાની જ હોય, તો તે હાલમાં પ્રવર્તમાન દરોએ હોવી જોઈએ. તેમણે રજૂઆત કરી હતી કે જો અદાલત ૧લા સામાવાળાને હાલમાં પ્રવર્તમાન દરો ચૂકવવાનો નિર્દેશ આપવા તૈયાર ન હોય, તો પણ અદાલતે કોઈ ઉચ્ચ દરની ચુકવણી કરવાનો નિર્દેશ આપવો જોઈએ. આ રજૂઆતના સમર્થનમાં તેમણે ૧૯૮૯ સપ્લી. (૨) એસ.સી.સી.

૧૬૯ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૯ એસ.સી. ૧૬૩૭) માં અહેવાલ થયેલ હુડા વિ. સુનીત રેખી ના કેસ પર આધાર રાખ્યો હતો. આ કેસમાં વિકાસ સત્તામંડળ (ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી) દ્વારા મોટી સંખ્યામાં પ્લોટનું વેચાણ કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ, ફાળવણીઓ રદ કરવાની માંગ કરવામાં આવી હતી અને પ્લોટ નવી હરાજી દ્વારા વેચવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી. જૂના મોટાભાગના ફાળવણી મેળવનારાઓએ નવી હરાજીમાં ઊંચા દરે પ્લોટ ખરીદ્યા હતા. કેટલાક જૂના ફાળવણી મેળવનારાઓએ આ સ્વીકાર્યું નહીં અને રિટ અરજી દાખલ કરી. આ અદાલતે આખરે ઠરાવ્યું હતું કે બહુમતી લોકોએ ઊંચો દર ચૂકવ્યો હોવાથી લઘુમતી લોકોને જૂના દરે પ્લોટ મેળવવાની મંજૂરી આપવી અન્યાયી ગણાશે અને જૂના દર કરતાં ૫૦% વધુ ચૂકવવાનો નિર્દેશ આપ્યો હતો. તે નિર્દેશો તે કેસના વિશિષ્ટ તથ્યો પર આપવામાં આવ્યા હતા અને સિદ્ધાંતની બાબત તરીકે નહીં. આવા નિર્દેશનો પ્રસ્તુત કેસના તથ્યોને કોઈ અમલ થઈ શકે નહીં.

૮ . અમારા મતે, વાદગ્રસ્ત હુકમમાં કોઈ ક્ષતિ જણાતી નથી. જ્યાં સુધી ૧લા સામાવાળાનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી અપીલકર્તાઓ ૧૫મી જુલાઈ, ૧૯૯૬ ની બદલાયેલી નીતિના આધારે ઔપચારિકતાઓ પૂર્ણ કરવાનો ઇનકાર કરી શક્યા ન હોત. ૧લા સામાવાળાના કિસ્સામાં પહેલેથી જ ફાળવણી થઈ ચૂકી હતી. આમ ફાળવણીની પ્રક્રિયા પૂર્ણ થઈ ગઈ હતી. બાબતની આ સ્થિતિને જોતાં પંચે જે નિર્દેશો જારી કર્યા તે યોગ્ય હતા. ફાળવણી પૂર્ણ થઈ ગઈ હોવાથી ૧લા સામાવાળાને જે દરે પ્લોટ ફાળવવામાં આવ્યો હતો તેના કરતાં વધુ દર ચૂકવવા કહી શકાય નહીં. અમને દખલગીરી

કરવાનું કોઈ કારણ જણાતું નથી.”

૮૪ શ્રી દવેએ એ.આઈ.આર. ૧૯૯૦ એસ.સી. ૧૦૩૧ માં અહેવાલ થયેલ મહાવીર ઓટો સ્ટોર્સ અને અન્ય વિ. ઈન્ડિયન ઓઈલ કોર્પોરેશન અને અન્ય ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણય પર પણ આધાર રાખ્યો હતો, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“તે સુસ્થાપિત છે કે પોતાની કારોબારી સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં રાજ્ય અથવા રાજ્યના તંત્રનું દરેક કૃત્ય તર્કસંગત (વિવેકબુદ્ધિથી માહિતગાર) હોવું જોઈએ. યોગ્ય કેસોમાં, તર્કવિહીન કૃત્યોને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ અથવા અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળની કાર્યવાહીમાં મનસ્વી તરીકે પડકારી શકાય છે. આ સંબંધમાં મેસર્સ રાધા કૃષ્ણ અગ્રવાલ વિ. બિહાર રાજ્ય, (૧૯૭૭) ૩ એસ.સી. ૪૫૭: (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૭ એસ.સી. ૧૪૯૬) માં આ અદાલતના અવલોકનો પર આધાર રાખી શકાય છે. અમને શરૂઆતમાં જ એવું જણાય છે કે કેસના તથ્યો અને સંજોગોમાં, સામાવાળા-કંપની આઈ.ઓ.સી. એ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૨ હેઠળ અભિપ્રેત રાજ્યનું એક અંગ અથવા રાજ્યનું તંત્ર છે. રાજ્ય વ્યક્તિગત પક્ષકારો સાથે કરારો કરવામાં કે ન કરવામાં બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૯૮ હેઠળ તેની કારોબારી સત્તામાં કાર્ય કરે છે. બંધારણનો અનુચ્છેદ ૧૪ તે સત્તાઓના ઉપયોગ માટે લાગુ થશે. તેથી, અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ રાજ્યના અંગની કાર્યવાહીની ચકાસણી કરી શકાય છે. જુઓ મેસર્સ રાધા કૃષ્ણ

અગ્રવાલ વિ. બિહાર રાજ્ય પાના નં. ૪૬૨ પર (એસ.સી.સી. માં) :
 (એ.આઈ.આર. ના પાના નં. ૧૪૯૯-૧૫૦૦ પર) (ઉપર મુજબ),
 પરંતુ કરાર થઈ ગયા પછી રાજ્યની કાર્યવાહીની ન્યાયિક સમીક્ષા માટે,
 આવા કૃત્યો માટેના કારણો જણાવીને રાજ્યને તેની બહુવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં
 તેના કૃત્યોનો હિસાબ આપવા માટે કહેવા માટે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪
 નું અર્થઘટન અધિકારપત્ર (ચાર્ટર) તરીકે કરી શકાય નહીં અને કરવામાં
 આવ્યું નથી. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં સામાવાળા કંપનીની અમુક
 પ્રવૃત્તિઓ કે જે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૨ હેઠળ રાજ્ય બને છે તે કરારો
 કરવામાં કે ન કરવામાં અમુક સંજોગોમાં બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ ને
 આધીન હોઈ શકે છે અને તે વાજબી હોવી જોઈએ અને માત્ર કાયદેસર
 અને પ્રસ્તુત વિચારણા પર જ હાથ ધરવામાં આવવી જોઈએ, સુનાવણી
 જરૂરી છે કે કેમ અને કારણો જણાવવા જોઈએ કે કેમ તેનો આધાર ચોક્કસ
 વ્યવહારના તથ્યો અને સંજોગો પર રહેલો છે. જો નાગરિકોને આપવામાં
 આવેલ કોઈપણ અધિકારમાં દખલ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે, તો
 આવી કાર્યવાહી બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ ને આધીન છે, અને તે વાજબી
 હોવી જોઈએ અને જાહેર હિતના માત્ર કાયદેસર અને પ્રસ્તુત આધારો પર
 જ કરી શકાય છે. કરાર કરવા કે ન કરવાના આ પ્રકારના રાજ્યના કૃત્યમાં
 જ્યાં મનસ્વીપણું હોય, ત્યાં અનુચ્છેદ ૧૪ સક્રિય બને છે અને ન્યાયિક
 સમીક્ષા આવા કૃત્યને રદબાતલ ઠેરવે છે. રાજ્યના કારોબારી સત્તામંડળનું
 દરેક કૃત્ય કાયદાના શાસનને આધીન હોવું જોઈએ અને તર્કસંગત હોવું

જોઈએ. તેથી, જાહેર સત્તામંડળની પ્રવૃત્તિ ગમે તે હોય, આવા એકાધિકાર (મોનોપોલી) કે અર્ધ-એકાધિકાર વ્યવહારોમાં, તેણે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ ની કસોટી સંતોષવી જ જોઈએ. જો સરકારી કાર્યવાહી કરારો કરવા કે ન કરવાના મામલામાં પણ તર્કસંગતતાની કસોટી સંતોષવામાં નિષ્ફળ જાય, તો તે અવાજની ગણાશે. આ સંબંધમાં ઇ.પી. રોયપ્પા વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય, (૧૯૭૪) ૪ એસ.સી.સી. ૩ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૪ એસ.સી. ૫૫૫); મેનકા ગાંધી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૧૯૭૮) ૧ એસ.સી.સી. ૨૪૮: (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૮ એસ.સી. ૫૯૭), અજય હસિયા વિ. ખાલિદ મુજુબ સેહરાવદી, (૧૯૮૧) ૧ એસ.સી.સી. ૭૨૨: (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસ.સી. ૪૮૭); આર.ડી. શેટ્ટી વિ. ઇન્ટરનેશનલ એરપોર્ટ ઓથોરિટી ઓફ ઇન્ડિયા, (૧૯૭૯) ૩ એસ.સી.સી. ૪૮૯: (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૯ એસ.સી. ૧૬૨) અને દ્વારકાદાસ મારફતિયા એન્ડ સન્સ વિ. બોર્ડ ઓફ ટ્રસ્ટીઝ ઓફ ધી પોર્ટ ઓફ બોમ્બે, (૧૯૮૯) ૩ એસ.સી.સી. ૨૯૩ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૯ એસ.સી. ૧૬૪૨) નો પણ સંદર્ભ આપી શકાય છે. અમને એવું જણાય છે કે વર્તમાન પરિસ્થિતિ જેવી સ્થિતિમાં નાગરિકો સાથે વ્યવહાર કરવામાં રાજ્યના તંત્ર દ્વારા કરવામાં આવતી કાર્યવાહી અથવા પરિસ્થિતિમાં લાગુ પડતા કાયદાના શાસનનો ભાગ તર્કનો નિયમ અને મનસ્વીતા તથા ભેદભાવ વિરુદ્ધનો નિયમ, નિષ્પક્ષતા અને કુદરતી ન્યાયના નિયમો છે. ભલે નાગરિકોના અધિકારો કરાર આધારિત અધિકારોના સ્વરૂપના હોય,

તેમ છતાં પ્રસ્તુત કેસની જેમ વ્યવહારોના પ્રકાર અને વ્યવહારના સ્વરૂપમાં સુસંગતતા અને વાજબીપણું, નિષ્પક્ષતા, કુદરતી ન્યાય, સમાનતા અને બિન-ભેદભાવની એરણ પર કરારમાં પ્રવેશવાના કે ન પ્રવેશવાના નિર્ણયની રીત, પદ્ધતિ અને હેતુ ન્યાયિક સમીક્ષાને આધીન છે."

"જોકે, ન્યાયિક સમીક્ષાની સત્તાનું અસ્તિત્વ ચોક્કસ કેસના તથ્યો અને સંજોગોમાં સામેલ અધિકાર અને તેના સ્વરૂપ પર નિર્ભર કરે છે. તે સુસ્થાપિત છે કે "કાયદાકીય ઢ્વેષ" હોઈ શકે છે. આવા "કાયદાકીય ઢ્વેષ" નું અસ્તિત્વ વહીવટી કાયદામાં ચોક્કસ કાર્યવાહીના વિવેચનાત્મક ઉપકરણનો એક ભાગ છે. ખરેખર તો "કાયદાકીય ઢ્વેષ" એ સુસંગતતા અને તર્કના નિયમ તેમજ કાર્યવાહીમાં નિષ્પક્ષતાના નિયમના પરિમાણનો એક ભાગ છે."

"અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે આવા તમામ કેસોમાં જાહેર કાયદા કે ખાનગી કાયદાના અધિકારો સામેલ છે કે કેમ, તે કેસના તથ્યો અને સંજોગો પર આધાર રાખે છે. અધિકારો અને ઉપાયો વચ્ચેના ઢ્વિભાજનને કોઈપણ જડબેસલાક (સ્ટ્રેટ જેકેટ) ફોર્મ્યુલા દ્વારા ભૂંસી શકાતું નથી. તેનું દરેક ચોક્કસ કેસમાં પરીક્ષણ કરવું પડશે. શ્રી સાલ્વેએ એવી દલીલ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો કે અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળના અમુક કેસો આવી "સત્તા" ના મનસ્વી ઉપયોગના છે

અને કરાર હેઠળ કે અધિનિયમ હેઠળ ઉદ્ભવતા “અધિકાર” ના ઉપયોગના કેસો નથી. અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે તેનો આધાર વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ પર રહેશે.

કેસના તથ્યો અને સંજોગો તેમજ પક્ષકારો વચ્ચેની દલીલો અને વ્યવહારોના સ્વરૂપને ધ્યાનમાં લીધા પછી અને કાયદાની પ્રવર્તમાન સ્થિતિને ધ્યાને લેતાં, અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૯૮ હેઠળ રાજ્ય/જાહેર સત્તામંડળનો નિર્ણય એ વહીવટી નિર્ણય છે અને જાહેર કાયદાના ક્ષેત્રમાં ઉપલબ્ધ કોઈપણ આધારો પર આ નિર્ણય મનસ્વી છે અથવા ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ નો ભંગ કરનાર છે તેવા આધારે તેને પડકારી શકાય છે...”

૮૫ એમાં કોઈ શંકા નથી કે લેખિતમાં ત્રીસ દિવસની અગાઉથી નોટિસ આપીને એક વર્ષની નિયત મુદત પૂરી થતાં પહેલાં કોઈપણ સમયે કરાર સમાપ્ત કરવાનો વિકલ્પ અથવા અધિકાર કોર્પોરેશન પાસે છે. જોકે, સમાપ્તિની આ કલમ પોતાની મેળે કોર્પોરેશનને મનસ્વી નિર્ણય લેવાની અથવા અન્યાયી અને અવાજબી રીતે કાર્ય કરવાની સત્તા આપતી નથી. કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતો ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ માં સમાવિષ્ટ છે. કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતોનું એક પાસું નિષ્પક્ષતા છે. શ્રી મહેતાની એ રજૂઆતથી અમે પ્રભાવિત નથી કે કોર્પોરેશનને કોઈ ચોક્કસ દર નક્કી કરવામાં પોતાની ભૂલ સમજાઈ હોવાથી, પાછળથી જાહેર હિતમાં દરોમાં સુધારો કરવા માટે તે વાજબી છે. કોર્પોરેશનની એવી રજૂઆત પણ વાજબી નથી કે જો રિટ અરજદાર કામ ચાલુ

રાખવા માંગતો હોય તો તેને દરોમાં સુધારો કરવાની તક આપવામાં આવી હતી અને તેણે ઇનકાર કર્યો હોવાથી, કોર્પોરેશન પાસે કરાર સમાપ્ત કરવા સિવાય અન્ય કોઈ વિકલ્પ નહોતો. પુનરાવર્તનના ભોગે પણ, અમે જણાવીએ છીએ કે તમામ તબક્કે યોગ્ય વિચારણા કર્યા પછી અને સંપૂર્ણ સભાનપણે, કોર્પોરેશને એક ચોક્કસ ઇ.ડી.આર. ના દરે રિટ અરજદાર સાથે કરાર કર્યો હતો. કરાર આખરી થયો હતો. રિટ અરજદારે કરારનું કામ શરૂ કર્યું હતું. તેણે કોઈપણ પ્રકારની ફરિયાદ વિના લગભગ ચાર મહિના સુધી કામ કર્યું હતું, અને અચાનક જ, કોર્પોરેશન દ્વારા ઇ.ડી.આર. અંગેનો મુદ્દો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. કોર્પોરેશન, કોઈપણ ભોગે, રિટ અરજદાર તેના ઇ.ડી.આર. ને દિલ્લી કચેરી દ્વારા જારી કરાવેલા કરારમાં નક્કી કરાવેલા ઇ.ડી.આર. સાથે મેળવે તેમ ઇચ્છે છે. રિટ અરજદારે સ્પષ્ટતા કરી છે કે શા માટે હાથ પરના કેસનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી ઇ.ડી.આર. નો દર દિલ્લી કચેરીના કરારની સરખામણીમાં ઊંચી બાજુએ છે. અમારા મતે, તમામ નિયમો અને શરતો આખરી થઈને એકવાર કરાર પૂર્ણ થઈ ગયા પછી, કોર્પોરેશન જાહેર હિતના નામે અચાનક ઇ.ડી.આર. નો મુદ્દો ઉઠાવી શક્યું ન હોત. રિટ અરજદાર તરફે ઉપસ્થિત વિદ્વાન વકીલ શ્રી દવે એવી રજૂઆત કરવામાં સાચા છે કે જો તેમના અસીલનો કોઈપણ રીતે કોઈ વાંક હોત અથવા તેઓ ટેન્ડર દસ્તાવેજના કોઈપણ નિયમો અને શરતોનો ભંગ કરવા માટે દોષિત હોત તો જ કોર્પોરેશન દ્વારા સમાપ્તિની કલમ લાગુ કરી શકાઈ હોત. કરારમાં સમાપ્તિની કલમ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૨ ના અર્થમાં “રાજ્ય” હોવાના નાતે કોર્પોરેશનને પોતાની મરજી મુજબ અને લહેરી રીતે કરાર

સમાપ્ત કરવાની અનિયંત્રિત સત્તા આપતી નથી.

૮૬ જે રીતે કોર્પોરેશને કરાર સમાપ્ત કરતો હુકમ પસાર કરવાની કાર્યવાહી કરી અને શુદ્ધ બુદ્ધિપૂર્વકની ભૂલ અને જાહેર હિતના નામે પોતાના ગેરકાયદેસર પગલાને વાજબી ઠેરવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તેણે અમને ખરેખર ખૂબ જ વ્યથિત કર્યા છે. કરારમાં પ્રવેશ્યા પછી કોર્પોરેશને સંપૂર્ણ નિષ્પક્ષતા સાથે તેની શરતોથી બંધાયેલા રહેવું જોઈએ. માત્ર અનિવાર્ય, કાયદેસર અને ન્યાયી કારણોસર જ, પક્ષકારો દ્વારા અગાઉ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૯૯ અનુસાર ઔપચારિક રીતે કરવામાં આવેલી સમજૂતીની શરતોમાંથી તેને છૂટવાની મંજૂરી આપી શકાય છે. જાહેર હિત અને જાહેર મહેસૂલના નામે, બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૨ ના અર્થમાં “રાજ્ય” હોવાના નાતે કોર્પોરેશનને પોતાની જ સમજૂતીઓનો ભંગ કરવાની પરવાનગી આપી શકાય નહીં. “રાજ્ય” કરાર કરતી વખતે અને વ્યવસાયના ક્ષેત્રમાં નાગરિકો અથવા નાગરિકોના સંગઠન સાથેના પોતાના સંબંધોમાં સુસંગત અને નિષ્પક્ષ રહે તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. રાજ્ય સાથેના વ્યવહારો અને સામાન્ય સ્વાર્થી વેપારી વચ્ચેનો આ જ તફાવત છે. રાજ્યનું કોઈપણ પગલું, જે નિષ્પક્ષતા અને કારણોથી માહિતગાર ન હોય, તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ ની એરણ પર બંધારણીય રીતે અમાન્ય છે અને માત્ર એટલા માટે કે નાગરિક દ્વારા જે અધિકારનો અમલ કરાવવાની મા ગણી છે તે કરાર પર આધારિત છે, તે તેને ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળના બંધારણીય ઉપાયનો ઈનકાર કરવાનો કોઈ આધાર નથી. ઉપરોક્ત

સંદર્ભમાં, અમે ૧૯૯૯ (૨) એમ.પી.જે.આર. ૬૨૨ માં નોંધાયેલા બસ્તર ઓઇલ મિલ્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ અને અન્ય વિ. એમ.પી. રાજ્ય અને અન્ય ના કેસમાં મધ્યપ્રદેશ હાઇકોર્ટના નિર્ણયનો સંદર્ભ લઈ શકીએ છીએ અને તેના પર આધાર રાખી શકીએ છીએ, જેમાં ન્યાયમૂર્તિ ડી.એમ. ધર્માધિકારી (જેઓ તે સમયે ન્યાયમૂર્તિ હતા) એ કરારની બાબતોમાં નિષ્પક્ષતાપૂર્વક કાર્ય કરવાની “રાજ્ય” ની ફરજ અંગે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું :

“૨૩. સમજૂતીની કલમો ૫, ૬ અને ૭ માં સુધારાની પદ્ધતિ સમાવિષ્ટ છે : કરાર કર્યા પછી રાજ્યે સંપૂર્ણ નિષ્પક્ષતા સાથે તેની શરતોથી બંધાયેલા રહેવું જોઈએ. માત્ર અનિવાર્ય કાયદેસર અને ન્યાયી કારણોસર જ પક્ષકારો દ્વારા બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૯૯ અનુસાર ઔપચારિક રીતે કરવામાં આવેલી સમજૂતીની શરતોમાંથી તેને છૂટવાની મંજૂરી આપી શકાય છે. જ્યારે લેખિત સમજૂતી હેઠળ રાજ્ય દ્વારા પ્રોત્સાહિત કરાયેલા આદિવાસી વિસ્તારોના એકમોને પુરવઠો પૂરો પાડવામાં આવે છે, અને અન્ય લોકોને હરાજી અથવા ટેન્ડરની પદ્ધતિ દ્વારા પૂરો પાડવામાં આવે છે, ત્યારે ભાવ સુધારણાની એકસમાન પદ્ધતિમાં અયાનક ફેરફાર કે જેને રાજ્યનો નીતિવિષયક નિર્ણય કહેવામાં આવે છે તે અરજદાર સાથે થયેલી સમજૂતીની શરતોનો સ્પષ્ટપણે ભંગ છે. જેમ કે ઉપર પહેલેથી જ જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ, રાજ્ય સરકારે ૧૯૮૭ ના અધિનિયમની કલમ ૩ અને ૫ હેઠળ પોતાની સત્તાઓનો ઉપયોગ કર્યો નથી. સમજૂતી

એનેક્ષર-પી/ઝેડ ની કલમો ૫ અને ૭ કોઈપણ રીતે ૧૯૮૭ ના અધિનિયમની કોઈપણ જોગવાઈઓના ભંગમાં હોય તેવું જણાતું નથી. રાજ્યે પોતાના વિવેકાધિકારથી અને સંપૂર્ણ સભાનપણે સમજૂતીની કલમો ૫ થી ૭ માં દર્શાવેલ પદ્ધતિ અનુસાર સાલ બીજના ભાવ સુધારણા માટે સંમતિ આપી હતી. ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિમાં, વિચારણા હેઠળની સપ્લાય સીઝનમાં સાલ બીજના ઉપલબ્ધ જથ્થા માટે ખુદા બજારમાં અન્ય વેપારીઓ અને ઔદ્યોગિક એકમો ઊંચો ભાવ ચૂકવવા તૈયાર છે તેટલા માત્રથી, કરારની શરતો હેઠળ અરજદારને, જે આદિવાસી વિસ્તારમાં રાજ્ય દ્વારા પ્રોત્સાહિત કરાયેલ એકમ છે, તેને પુરવઠો આપવાનો ઇનકાર કરવાનું કોઈ માન્ય વાજબીપણું કહી શકાય નહીં. રાજ્ય દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે તે રીતે, તેના દ્વારા સંમત થયેલી કરારની શરતોમાંથી છૂટવાની અને ૧૯૮૭ ના અધિનિયમની જોગવાઈઓથી વિરુદ્ધ વર્તવાની રાજ્યને પરવાનગી આપવાનું પરિણામ સરકાર દ્વારા આપવામાં આવેલી સમજૂતીઓ અને બાંધધરીઓના આધારે સ્થાપિત થયેલા વેપારીઓ અને ઔદ્યોગિક એકમોની વિશ્વસનીયતા અને વિશ્વાસને ડગમગાવવામાં આવશે. જાહેર હિત અને જાહેર મહેસૂલના નામે, રાજ્યને પોતાની જ સમજૂતીઓનો ભંગ કરવાની પરવાનગી આપી શકાય નહીં. ભાવ સુધારણાની સંમત થયેલી નીતિમાંથી અચાનક વિચલન, અને સ્પર્ધાત્મક બજાર ભાવે પુરવઠો પૂરો પાડવાનો આગ્રહ રાખીને આદિવાસી વિસ્તારોના એકમોને વાજબી ભાવે કાચા માલની અછતને કારણે ભૂખમરા

તરફ દોરી જશે અને સમજૂતીના હેતુને નિષ્ફળ બનાવશે. ભાવ સુધારણાની ચોક્કસ પદ્ધતિ સાથે પુરવઠા માટે લાંબા ગાળાની ૧૨ વર્ષની સમજૂતી કરવામાં આવી હતી. નાગરિકો સાથે વ્યવહાર કરવામાં નિષ્પક્ષતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે રાજ્ય દ્વારા ઘડવામાં આવેલી ઔદ્યોગિક નીતિઓને જે રીતે કરવામાં આવ્યું છે તે રીતે વારંવાર અને અચાનક બદલવાની મંજૂરી આપવી જોઈએ નહીં. રાજ્ય અને નાગરિક વચ્ચેના સંબંધો અને બે ઉદ્યોગો કે વેપારીઓ વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધો વચ્ચેનો આ જ તફાવત છે. પોતાના લાભોનું વિતરણ કરતી વખતે રાજ્ય સમક્ષ જાહેર મહેસૂલ એ માત્ર એક માન્ય વિચારણા છે પરંતુ તે એકમાત્ર આધાર હોઈ શકે નહીં જ્યારે સમજૂતીમાં વિચારણા કરાયેલ અને નિર્ધારિત વ્યાપક જાહેર હિત એ સાલ બીજા ઉદ્યોગમાં શ્રમિકો તરીકે રોકાયેલા આદિવાસીઓને પરોક્ષ રીતે લાભ પહોંચાડવા માટે આદિવાસી વિસ્તારોમાં રાજ્ય દ્વારા જ પ્રોત્સાહિત કરાયેલા ઉદ્યોગોને લાંબા ગાળાના આધારે વાજબી દરે કાચા માલના પુરવઠાની બાંધધરી આપવાનું હતું. વધુમાં એ પણ નોંધવું જરૂરી છે કે સમજૂતીમાં વિચાર્યા મુજબ, વર્ષની ૧લી એપ્રિલ પહેલાં નિયત સમયે ભાવ સુધારણા કરવામાં આવી નહોતી અને આ પિટિશનમાં પડકારવામાં આવેલ દરોમાં સુધારો ઘણા વિલંબ પછી કરવામાં આવ્યો હતો જેના પરિણામે પહેલેથી જ પૂરા પાડવામાં આવેલા પુરવઠા અને ઉદ્યોગમાં વપરાયેલા કાચા માલના સંબંધમાં પાછલી તારીખથી ભાવના તફાવતની માંગ સાથે પૂર્વવર્તી ભાવ સુધારણા થઈ

હતી.

[૨૪] પ્રશ્નવાળી સમજૂતી કરતી વખતે, આદિવાસી વિસ્તારોના એકમોની ઓછી નાણાકીય ક્ષમતા વધુ સારા નાણાકીય સંસાધનો ધરાવતા અન્ય વિસ્તારોના ઔદ્યોગિક એકમો સાથે સરખામણી કરતી વખતે સરકારની વિચારણામાં હતી. રાજ્ય દ્વારા જે રીતે કરવામાં આવ્યું છે તે રીતે સ્પર્ધાત્મક બજાર ભાવ નક્કી કરવાથી આદિવાસી વિસ્તારોના એકમોના અસ્તિત્વને સંપૂર્ણપણે જોખમમાં મૂકી શકાય છે. પૂરા પાડવામાં આવનાર સાલ બીજના ભાવ સુધારણામાં રાજ્ય દ્વારા અચાનક વિચલન કે નીતિમાં ફેરફાર એ તેમની પોતાની અગાઉની ઔદ્યોગિક નીતિ અને તે આધારે થયેલા કરારનું ખંડન કરનારું છે. 'પગલાની નિષ્પક્ષતા' કે જે રાજ્યને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ નો આદેશ છે તે રાજ્યને જાહેર મહેસૂલ અને જાહેર હિતના કહેવાતા નામે કરાર ભંગ કરીને અન્યાયી રીતે કાર્ય કરવાથી રોકે છે. રાજ્ય કરાર કરતી વખતે અને વ્યવસાયના ક્ષેત્રમાં નાગરિકો અથવા નાગરિકોના સંગઠન સાથેના પોતાના સંબંધોમાં સુસંગત અને નિષ્પક્ષ રહે તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. રાજ્ય સાથેના વ્યવહારો અને સામાન્ય સ્વાર્થી વેપારીઓ વચ્ચેનો આ જ તફાવત છે. રાજ્યનું કોઈપણ પગલું જે નિષ્પક્ષતા અને કારણોથી માહિતગાર ન હોય તે અનુચ્છેદ ૧૪ ની એરણ પર બંધારણીય રીતે અમાન્ય છે અને માત્ર એટલા માટે કે નાગરિક દ્વારા જે અધિકારનો અમલ કરાવવાની માગણી છે તે કરાર પર આધારિત છે તે તેને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ

બંધારણીય ઉપાય નકારવાનો કોઈ આધાર નથી.”

૮૭ અમે એ.આઈ.આર. ૧૯૯૧ અલ્હાબાદ ૧૨૯ માં નોંધાયેલા મેસર્સ શ્યામ ગેસ કંપની વિ. સ્ટેટ ના કેસમાં અલ્હાબાદ હાઈકોર્ટની ડિવિઝન બેંચના નિર્ણયનો પણ સંદર્ભ લઈ શકીએ છીએ અને તેના પર આધાર રાખી શકીએ છીએ. ન્યાયમૂર્તિ એ.પી. મિશ્રા (જેઓ તે સમયે ન્યાયમૂર્તિ હતા) દ્વારા કરવામાં આવેલા અવલોકનો જ્યાં સુધી હાલના કેસની હકીકતોનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી ખૂબ જ યોગ્ય છે. અમે તે અવલોકનો ટાંકીએ છીએ :

“૩૭. રાજ્યે નિષ્પક્ષતાપૂર્વક અને વાજબી રીતે કાર્ય કરવું જોઈએ તે માત્ર બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ માંથી જ ઉદ્ભવતું નથી. રાજ્ય પોતાની પ્રજા પ્રત્યે હંમેશા નિષ્પક્ષતાપૂર્વક કાર્ય કરે તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે જેના માટે કોઈ કાયદો જરૂરી નથી. અનુચ્છેદ ૧૪ માત્ર આ સિદ્ધાંતને સમાવિષ્ટ કરે છે. અનુચ્છેદ ૨૨૯ હેઠળ કરાર કરવાના મામલામાં પણ, વેપાર વગેરે ચલાવવા માટે અનુચ્છેદ ૨૯૮ માંથી ઉદ્ભવતા અધિકારમાં રાજ્ય હંમેશા નિષ્પક્ષતાપૂર્વક અને વાજબી રીતે કાર્ય કરે તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. કરારની શરૂઆત કરવાના તબક્કેથી, કરારમાં પ્રવેશવાના, કરારની શરતોનું પાલન કરવાના અને કરારનો અમલ કરાવવાના તબક્કે રાજ્ય દ્વારા નિષ્પક્ષતાપૂર્વકનું કાર્ય હંમેશા અપેક્ષિત છે.”

“૩૯. વાસ્તવમાં, મજબૂત અર્થતંત્ર સાથે સમાજનું સામાજિક માળખું હંમેશા મજબૂત હોય છે, દરેક આચરણ, વર્તન, કાર્યવાહીના હેતુમાં નિષ્પક્ષતા એ દરેક નાગરિક અને રાજ્યમાં અંતર્નિહિત હોય છે. નાગરિકમાં રહેલી આ નિષ્પક્ષતાની ખામી જ રાજ્યની પોલીસ સત્તાને કાયદાનું પાલન કરાવવા માટે આગળ લાવે છે જેથી આવા વ્યક્તિઓને સામાજિક વ્યવસ્થામાં અરાજકતા લાવતા રોકવા માટે રાજ્યની જવાબદારીઓ દ્વારા કાયદો લાગુ કરી શકાય. આવા ઉદ્વેગનો પર નિયંત્રણ રાખવા માટે કાયદા ઘડવામાં આવ્યા છે. આધુનિક સમયમાં પ્રાચીન સમયમાં જે અકલ્પનીય હતું કે રાજા અથવા શાસક પોતાની પ્રજા સાથે કોઈ અન્યાય કરશે, તેના વિકલ્પ એવા રાજ્યને સમાન પાયા પર મૂકી શકાય નહીં. જ્યારે રાજ્ય નિષ્પક્ષતાપૂર્વક કાર્ય કરતું નથી, નાગરિકોના અધિકારોને અસર કરતી પોતાની સત્તા અને જવાબદારીઓનું ઉદ્વેગન કરે છે ત્યારે બંધારણીય જોગવાઈઓ દ્વારા અદાલતો દ્વારા તેમના પર નિયંત્રણ રાખવામાં આવે છે. આ બાબત પણ ફરીથી માત્ર રાજ્યના અન્યાયીપણા, અવાજબીપણા પર નિયંત્રણ રાખવા માટે જ છે. આમ, રાજ્ય કરારની શરતો હેઠળ કરાર આધારિત જવાબદારીઓ બજાવતી વખતે પણ, તેનો નાશ કર્યા વિના કરારની શરતોનું અક્ષરશઃ પાલન કરતી વખતે પણ અન્યાયી કે અવાજબી રીતે કાર્ય કરે તેવી અપેક્ષા રાખી શકાય નહીં. કરારની

શરતો કોઈ ઉદ્દેશ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે હોય છે અને જો કરારનું પાલન કરવામાં રાજ્ય અન્યાયી રીતે, અવાજબી રીતે કાર્ય કરે, ભલે તે કરારનો શાબ્દિક શબ્દોમાં અમલ કરે, તો અદાલત હંમેશા રાજ્ય સરકારના દરેક કાર્યની ચકાસણી કરી શકે છે કે શું તે સદર કરારના અમલ માટે તે સત્તાનો ઉપયોગ કરી રહી છે કે કોઈ બદલ્લત માટે અથવા જાહેર નીતિ વિરુદ્ધ અવાજબી રીતે અન્યાયી પગલું ભરી રહી છે. જો અદાલત દરેક કેસની હકીકતો પર કરાર હેઠળ સત્તાનો ઉપયોગ કરવાનો ડોળ કરતા પરંતુ અન્યાયી રીતે અથવા મનસ્વી રીતે કાર્ય કરતા રાજ્યના પડદાને હટાવીને નિષ્કર્ષ પર આવે છે, તો અદાલતોએ હંમેશા આવા પગલાને રદબાતલ ઠેરવવું જોઈએ.”

૮૮ સમગ્ર બાબતને ધ્યાનમાં લેતાં, અમે ઠરાવીએ છીએ કે તારીખ ૧લી એપ્રિલ ૨૦૧૯ ના સમાપ્તિ જાહેરનામા દ્વારા કરાર સમાપ્ત કરવાની સામાવાળા – કોર્પોરેશન તરફની કાર્યવાહી ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૬ અને ૧૯(૧)(જી) નું ઉલ્લંઘન કરનારી હોવાથી કાયદાની દ્રષ્ટિએ ટકી શકે તેવી નથી.

૮૯ પરિણામે, આ રિટ અરજી સફળ થાય છે અને આથી મંજૂર કરવામાં આવે છે. તારીખ ૧લી એપ્રિલ ૨૦૧૯ ની સમાપ્તિની વાદગ્રસ્ત નોટિસ (પિટિશનના એનેક્સર : 'એ' પર) આથી કાયદેસર અમાન્ય ઠેરવી રદ કરવામાં આવે છે. કોર્પોરેશનને કરારના નિયમો અને શરતોનું પાલન

કરવાનો અને સમજૂતીની શરતો અનુસાર કરાર હેઠળનું કામ ચાલુ રાખવા માટે રિટ અરજદારને પરવાનગી આપવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવે છે. રૂલ સંપૂર્ણ કરવામાં આવે છે.

(જે. બી. પારડીવાલા, ન્યાયમૂર્તિ)

(એ. સી. રાવ, ન્યાયમૂર્તિ)

This judgment has been translated using an AI-assisted translation tool.

=====

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====